

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

II. HALVBIND 1966

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN
OG
KNUD FANØ

1966

HEJMDALS BOGTRYKKERI - ÅBENRÅ

I N D H O L D :

<i>Helmuth Schledermann</i> : Slesvigs/Hedebys tilblivelse I ..	side 1-65
<i>Ebba Busch</i> : Fra en kniplerskes ugebog	» 66-79
<i>Bodil Tornehave</i> : Regnskabsmetoden i Berthe Marie Alex- andersens ugebog	» 80-85
<i>Svend Moos</i> : Peder og Magdalene Moos — »Fra min ung- doms lyse slot«	» 86-103
<i>H. P. Clausen</i> : Dansk og tysk på Als 1812-48 II	» 105-203
<i>A. Thyssen</i> : Omkring »Præsident« Topff, Sønderborg ...	» 204-208
<i>Svend Moos</i> : Peder og Magdalene Moos — »Fra min ung- doms lyse slot« II	» 209-274
 <i>Anmeldelser:</i>	
<i>I. P. Trap</i> : Danmark. 5. udgave (ved G. Japsen) ..	» 275-278
<i>Hans Linnow og Jens Lampe</i> : Møller på Als (ved Viggo Petersen)	» 278-279
<i>Lorenz Rerup</i> : A. D. Jørgensen (ved Knud A. Ras- mussen)	» 280-282
Flensburg: Geschichte einer Grenzstadt (ved Knud Fanø)	» 282
<i>H. V. Gregersen</i> : Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København (ved Jens Engberg)	» 282-285
<i>Andreas Øster</i> : Barn i Herrnhuternes Christiansfeld (ved Asger Nyholm)	» 285-287
<i>Johan Hvidtfeldt</i> : Slægtshistoriske Studier i Søn- derjylland. 2. udgave (ved Knud Prange)	» 288
 <i>Bognyt</i> (ved Olav Christensen, Knud Fanø, Jens Holdt, Hans Neumann, Viggo Petersen, Hans H. Worsøe)	» 289-293
 <i>Noter og nyt:</i>	
Ernst Christensen — Johanne Skovgaard — Lands- arkivet — Lokalhistorisk Samling for Sønderjyl- land — Studiefdelingen ved Dansk Centralbiblio- tek for Sydslesvig — Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg slot — Tønder Museum — Egnsturen til Ærø — Folke- kulturens ting på Gottorp slot — Kirkehistorisk samlag — Amtskredsens arbejde	» 294-312
 <i>Årsberetning og regnskab 1965-66</i> (ved Peter Kr. Iversen, Hans H. Worsøe og Olav Christensen)	» 313-319
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 320-323
<i>Fortegnelse over skrifter m. v., udgivne af Historisk Sam- fund for Sønderjylland</i>	» 324-327

Dansk og tysk på Als 1812-48

II.

Bidrag til alsisk skolehistorie og til sprogskriptets historie

Af *H. P. Clausen.*

For en lidt ældre generation af danske historikere tog den nationale udvikling i Sønderjylland i de afgørende år fra 1830 til 1848 sig på sin vis ret ukompliceret ud. Lidt forenklet kan man sige, at historikerne skildrede, hvordan den danske »folkeånd« vågnede af dvale og rystede århundreders fortykning af sig.¹ P. Lauridsen, en sen, men meget typisk repræsentant for denne nationalromantiske opfattelse, gav sit store værk om perioden den karakteristiske titel: »Da Sønderjylland vågnede«.²

De senere års historieskrivning har ikke været tilfreds med dette synspunkt ved beskrivelsen af den udvikling, som førte til, at dansk og tysk kom til at stå over for hinanden i det gamle hertugdømme Slesvig. Man er begyndt at spørge efter, hvordan det helt konkret gik til, da modsætningsforholdet mellem dansk og tysk udvikledes. Man vil ned under det vage begreb »folkeånden« i et forsøg på at identificere nogle af de faktorer, der var bestemmende for nationalfølelsens vækst.

Navnlig har Gottlieb Japsen med sin undersøgelse af den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850³ fremlagt synspunkter, som ganske givet vil få indflydelse på hele vor opfattelse af, hvordan den nationale deling i Sønderjylland skal forklares. Han har bl. a. fremhævet, at den slesvig-holstenske bevægelse før 1846 ikke uden videre kan kaldes en tysk bevægelse, og at sprogforholdene i Åbenrå ikke spillede en selvstændig rolle for byens nationale tvedeling. Sprogsagen benyttedes aldrig som et våben

for danskheden i Fr. Fischers ugeblad, hvor der ikke findes »én sætning vendt mod det tyske undervisningsprog«. ⁴

Japsen advarer mod uden videre at overføre hans resultater til hele Slesvig. ⁵ Vi mangler endnu en lang række møjsommelige undersøgelser, som kan kortlægge den nationale udvikling i enkeltheder på det lokale plan og udpege nogle af de konkrete forhold i det slesvigske samfund, som fremmede udviklingen. Først når de foreligger, kan vi danne os et indtryk af, hvilke nye streger vi kan give helhedsbilledet af Sønderjylland i de år, da det nationale problem voksede frem.

De træk, som i det følgende skal meddeles om, hvordan den begyndende politiske spænding omkring sprogforholdene gav sig udslag på Als, kan næppe i sig selv bidrage væsentligt til at belyse faktorer bag den nationale deling i Slesvig med almen gyldighed for hele hertugdømmet. Hensigten med fremlæggelsen af stoffet er da også først og fremmest at skildre de alsiske forhold. Men sammen med andre tilsvarende undersøgelser kan det her oplyste forhåbentlig være med til at lette arbejdet med en indgående analyse af baggrunden for og indholdet i de nationalpolitiske brydninger i Sønderjylland før 1848.

I hvert fald er det tydeligt, at en mere nuanceret betragtningmåde end folkeånds-teorien letter forståelsen også af de alsiske fænomener, som her skal beskrives. En alt for doktrinær opstilling af en klar modsætning mellem dansk og tysk i opfattelsen af det sproglige giver ikke tilstrækkelige muligheder for en udtømmende tolkning af kilderne og de begivenheder, vi får besked om gennem dem.

Især er det af betydning, at også på det sprogpoltiske område mærkes på Als fra begyndelsen af 1830'erne frem til 1848 følgerne af de brydninger og modsætninger, der var kommet til syne i de foregående årtiers bestræbelser på at reformere juridiktionsforholdene med hensyn til kirke- og skolevæsenet. ⁶ Holdninger og synspunkter uden direkte forbindelse med de sproglige problemer fik indflydelse på anskuelserne i sprogpolitikken, så spændingen mellem dansk og tysk på det sproglige område ikke kan opfattes blot som en følge af almuens opvågningen til sprogligt-national bevidsthed.

Historikeren Peter Lauridsen (1846-1923), hvis store værk, „Da Sønderjylland vågnede“, på mange måder har været bestemmende for vor opfattelse af landsdelens nationale historie mellem 1830 og 1848. I de senere år mærkes en stigende tendens til at revidere og supplere hans synspunkter.

Fot. fra 1922. Det kgl. Bibl.

Hertug Christian August og biskop Tetens.

Et resultat af de langvarige drøftelser af de alsiske kirke- og skoleforhold var blevet det skarpe modsætningsforhold mellem hertug Christian August på Augustenborg og biskop Stephan Tetens.⁷ Modsætningen havde sin baggrund i den nidkærhed, hvormed hertugen og hans meningsfæller på Augustenborg vågede over, at intet kom til at indskrænke de fyrstelige rettigheder, augustenborgerne mente at have på deres godser.

På den anden side måtte bispen varetage det alsiske bispedømmes og dermed den danske administrations rettigheder og pligter også i det augustenborgske godsdistrikt, eftersom han havde overopsynet med kirke- og skolevæsenet. Hertugen erkendte selv, at en begrænsning i hans rettigheder på dette felt lå i, at han i sin udøvelse af dem var underkastet en formel inspektion af biskoppen over stiftet Als-Ærø (tidligere af bispen i Odense).⁸

Da det imidlertid var af politisk betydning for hertugen at hævde sine egne formentlige rettigheder helt ud i de mindste

sager, førtes han til i praksis at søge inspektionsretten gjort så betydningsløs som muligt. Det måtte uundgåeligt belaste forholdet til bispen, som gennem selve sin embedsførelse var en stadig trussel mod hertugens frie administration af sit kirke- og skolepatronat.

Allerede i 1821 beklagede Christian August sig over for tronfølgeren, prins Christian Frederik, over »vor kære biskop«, der »ret som en hul og listig gejstlig . . . søger at tiltrække så megen magt, som han kun kan få i hænder«. ⁹ Da hertugen i foråret 1825, som vi har set, arbejdede på at få lov til selv at regulere skolevæsenet på sine godser, ¹⁰ lagde hans broder, den senere prins af Nør, ikke skjul på, at et heldigt udfald ville være en sinkadus til biskoppen. Desværre kun en sinkadus i overført betydning. Prinsen ville gerne have tildelt biskoppen en rigtig huskekage og vist verden, »at man kunne slå en pjalt ihjel med en ørefigen«. ¹¹

De voldsomme ord karakteriserer prinsens uhæmmede temperament. Men samtidig er de vidnesbyrd om de følelser, man på Augustenborg nærede over for Tetens, når denne søgte at gøre sit embede gældende. På flere punkter var en kollision af interesserne uundgåelig, fordi det måtte ligge bispen på sinde at få klarhed over kompetencen dér, hvor jurisdiktionerne fra gammel tid var blandet sammen.

Som omtalt ¹² hørte beboerne i Skovby, Skovbyballe, Fjelby og Vibøge under øens kongelige myndigheder, men de havde ingen egen skole og sendte derfor børnene til hertugens skole i Lysabild. I Notmark sogn lå skolen i Helved under Nordborg amt, mens kirken og skolen i Notmark hørte under hertugens patronat. Disse forhold ønskede biskop Tetens reguleret, efter at bestemmelsen om hertugens ret til at udarbejde et skolereglement for det augustenburgske skoledistrikt havde givet forskellige skoleordninger på den kongeligt og den hertugeligt administrerede del af Als.

Biskoppen ville have forbindelsen mellem de kongelige beboere i Lysabild sogn og den hertugelige skole ophævet. For Helveds vedkommende ønskede han en regulering af skolevæsenet efter reglementet for Nordals sammen med en ordning af lærerens økonomiske forbindelse med kirken i Notmark. Siden århundre-

Ungdomsbillede af prinsen af Nør (1800-65). Miniature på Rosenborg.

dets begyndelse havde hertugen af Notmarks kirkemidler ydet læreren i Helved et vederlag for de degneforretninger, han udførte.¹³ Trods sin ansættelse ved en kongelig skole gjorde læreren jo nemlig i de kirkelige sager tjeneste ved en hertugelig kirke.

Disse problemer, navnlig dem vedrørende Lysabild, kom til at ærgre biskoppen mere end hertugen, fordi befolkningen ikke ønskede ændringer i de bestående forhold. Den ville beholde den gamle ordning, og det passede Christian August glimrende. I det hele taget viste han sig i disse affærer særdeles fremkommelig. En venlig gestus lod sig uden besvær forene med en hævvelse af de hertugelige rettigheder.

O. 1828 brevvekslede hertugen med kancelliet om, hvordan man skulle forholde sig med degneafgifterne til degnen i Lysabild fra sognets kongelige undersåtter, som de kaldtes.¹⁴ Nogen egentlig mellemregning fandt ikke sted, så for skoleinteressenterne under Sønderborg amt blev dele af udgifterne ved børnenes skolegang dækket ved, at skolen i Lysabild opretholdtes på hertugens foranstaltning. Læreren i Lysabild blev affundet med

en årlig sum for de degneforretninger, han udførte for sine sognefæller under den kongelige administration.¹⁵

Efter at skolereglementet for Nordals var klart i begyndelsen af 1830'erne, ønskede biskop Tetens at få de nævnte byer i Lysabild sogn ind under dette reglement.¹⁶ Dermed ville han drage den fulde administrative konsekvens af den skolemæssige opdeling af Als, der nu var sket. Biskoppens plan var at oprette en skolemæssig enklave i Lysabild sogn med det nordalsiske skole-reglement. I praksis ville det betyde, at de af sognets skoleinter-essenter, som hørte til Sønderborg amt, skulle have deres egen skole i Skovby.

I modsætning til biskoppen fandt hertugen ikke, at det behø-vede at føre til kollisioner, at beboerne i et sogn stod under for-skellige myndigheder. Det viste erfaringerne fra andre slesvigske egne.¹⁷ Men efter at der var indhentet erklæringer fra provst, bisp og amtmand, fik biskoppen sin vilje. Kancelliet bestemte i august 1836, at beboerne i Fjelby, Vibøge, Skovbyballe og Skovby skulle bygge og indrette en ny skole i Skovby.

Stillet over for udsigten til en sådan ny og bekostelig ordning af deres skoleforhold vendte de pågældende beboere, hjulpet af læreren i Lysabild, Jacob Becker, sig til hertugen og bad om hjælp. For degn Becker ville en udskillelse af et kongeligt skole-distrikt betyde et økonomisk tab, fordi han ville miste sine hid-tidige afgifter fra de børn, som blev flyttet.¹⁸ Alene fra Fjelby og Vibøge kom der 36 børn til hans skole.

Det kan derfor ikke undre, at Becker hjalp med at formulere og skrive de protester, som fremkom mod planen. Samtlige ind-byggere i Fjelby, Vibøge og Skovby skrev under på en henvendelse til Christian August, som Becker havde forfattet. I den gav de sig ind under hertugens beskyttelse med en ærbødig henvis-ning til de mange prøver, han havde givet på, at han var »bon-dens sande ven«, og de bad ham udvirke, at de fortsat måtte stå under det hertugelige skolepatronat.¹⁹ Også sognepræsten i Lys-abild, pastor H. G. Henningsen, støttede opretholdelsen af den gamle ordning,²⁰ og de hertugelige beboere i Lysabild, Sarup og Mommark støttede deres kongelige sognefællers protest.²¹

Til gunst for biskop Tetens' ønske om en deling kunne tale, at det ville nedbringe børnetallet i skolen i Lysabild, som var over-

fyldt. Derfor nøjedes de kongelige indbyggere ikke med at afvise tanken om en deling. De stillede et positivt modforslag om, at de ville indrette en ny skolestue i Lysabild og lønne en andenlærer.²² På den måde ville undervisningen kunne klares uden en deling af skoledistriktet. Dog var det klart, at en sådan løsning kun kunne gennemføres med hertugens billigelse og bistand.

Christian August viderebefordrede beboernes ønsker til Danske Kancelli og understregede den lokale modstand mod planen om en ændring.²³ Han lagde ikke skjul på, at han selv intet ville have imod at opretholde den hidtidige ordning, og at han også fremtidig ville drage omsorg for, at den fungerede i økonomisk henseende. På den anden side ville han ikke blande sig i, hvordan kancelliet ordnede skoleforholdene på sit område: blot mente han at have ret til at få underretning, hvis der alligevel bestemtes en ændring. Den ville jo også berøre hans kirke- og skolevæsen i Lysabild.

Befolkningens enstemmige modstand gjorde indtryk på biskop Tetens, og han fandt det nødvendigt at modificere sit oprindelige forslag.²⁴ I 1837 foreslog han en deling, så Skovbv og Skovbyballe samt evt. Kobbertoft, som lå under augustenburgsk administration, skulle udgøre et uafhængigt skoledistrikt. Resten af det kongelige område skulle fortsat høre til Lysabild. Det ville bl. a. give den bekvemteste skolevej for børnene.²⁵ I det hele taget spillede henvisninger til bestemmelserne i anordningen om almueskolevæsenet af 1814 om skoleveiens længde en betydelig rolle i biskop Tetens' argumentation.

De kongelige beboere, som fik lov at blive under Lysabild skoledistrikt, skulle så efter bispens plan være med til at betale opførelsen af den ny skole i Skovby. Det var de også villige til, viste det sig. Tilsyneladende var det for dem et offer værd at blive ved Lysabild skole.

De beboere, der skulle danne det nye skoledistrikt, fandt naturligvis ikke biskoppens alternative plan bedre end den første, og igen ledede degn Becker modstanden. Han skrev protestskrivelser, som samlede underskrifter i Skovby og Skovbyballe, før de blev indsendt til amtshuset.²⁶ Også i Kobbertoft var der kritik af nyordningen,²⁷ og modstanderne fik påny støtte af deres hertugelige sognefæller i Lysabild, Sarup og Ny Pøl.²⁸ Pastor Henningsen

fastholdt ligeledes sin kritik af delingen.²⁹ Helt på linje med den tidligere protestbevægelse var det, at protesterne ledsagedes af det gamle forslag om en udvidelse af skolebygningen i Lysabild og ansættelse af en andenlærer.

Hertugen gentog, at han ingen personlig interesse havde i sagen. Han henviste til de synspunkter, der var ført frem fra Lysabild, og navnlig henholdt han sig til pastor Henningsens modvilje mod den foreslåede deling.³⁰ Af hele hertugens holdning fremgik, at han helst så den gamle ordning fortsætte, og sådan blev det. Bispren fik alligevel ikke sin vilje. I sommeren 1839 meddelte kancelliet sin beslutning, at det med hensyn til skolevæsenet i Lysabild sogn skulle have sit forblivende ved det gamle.³¹

I 1843 prøvede biskop Tetens en sidste gang at få sin plan gennemført. Han oplyste i sin årsberetning til Danske Kancelli for året 1842, at en ny forespørgsel til beboerne i Lysabild sogn antagelig ville give et nyt resultat. Derfor ønskede han en ny høring af skoledirektionen for de kgl. amter.³² Direktionen afgav imidlertid det svar, at der ingen grund var til ændringer. Det vigtigste af biskoppens argumenter, henvisningen til, at skolen i Lysabild havde langt flere elever, end der kunne undervises i den, havde nu ikke mere så stor vægt, fordi hertugen havde taget ordningen af skolevæsenet i Lysabild op.³⁴

Skolebygningen blev i 1843 udvidet, og der blev ansat en andenlærer, som skulle udpeges efter førstelærerens forslag.³⁵ Det fik indflydelse på kancelliets stillingtagen, især da skoledirektionen heller ikke fandt vejlængden til skolen afskrækkende. Vejene var gode, og i dårligt vejr kørte bønderne på skift, så de fjernest boende børn faktisk havde de færreste forsømmelser.

Christian Augusts initiativ i sagen på dette tidspunkt hænger sandsynligvis nøje sammen med, at biskoppen igen begyndte at røre ved problemet. Hertugen ønskede ikke, at en deling nu skulle kunne begrundes, hvis han kunne hindre det. Som vi skal se (s. 171 f.), kan det have spillet en rolle, at han ikke ønskede sit arbejde med at indføre timer i tysk forstyrret af flere principielle stridigheder med kancelliet. Hvordan sammenhængen end har været, blev udgangen, at kancelliet fandt, at det kunne bero med en ny skole.³⁶

For Helveds vedkommende var tovtrækkeriet knap så omfattende og langvarigt. Så længe der ikke var truffet en ordning med hertugen om, hvordan degneafgifterne til læreren i Helved skulle udredes af kirkemidlerne i Notmark, kunne embedet ikke reguleres efter det nye reglement for Nørreherred. Det kom til at gå ud over den unge lærer Christen Moldt, som i 1837 efterfulgte sin far, Christen Carlsen Moldt, i embedet.³⁷ Allerede et par år før faderen tog sin afsked, var sønnen blevet hjælpelærer hos ham, og tilsyneladende kom den unge Moldt som følge af den uafklarede situation omkring skolen til at arbejde uden løn, holdt hen med løfter i over tre år.³⁸

Sendrægtigheden skyldtes dog næppe ond vilje eller taktiske hensyn. Pastor Jørgen Hansen i Notmark, den senere så kendte biskop over Als og Ærø, mente i 1839, at forsinkelsen alene måtte tilskrives den da netop afdøde provst Burchardis alderdomssvækkelse.³⁹ For at spare ham for fortrædeligheder havde man ikke presset på med sagen.

Det var nu ikke alene den aldrende provst, der havde trukket sagen i langdrag. Også andre instanser havde tid nok. Danske Kancelli havde åbnet sagen over for hertugen i 1833,⁴⁰ men først i efteråret 1837 var man så vidt, at kancelliet kunne acceptere et forslag, som hertugen havde fremsat den 21. marts samme år.⁴¹ Efter det skulle degneforretningerne i Notmark varetages på den måde, at degnen i Notmark skulle forrette alle de udelelige degnepligter: kirkesang, klokkeringning, rengøring af kirken o. s. v. Derimod skulle de delelige pligter i forbindelse med kirketjenesten deles, så læreren i Helved medvirkede ved syngen over lig, barnedåb, bryllup og publikation af meddelelser, for så vidt handlingerne vedkom beboerne under Nordborg amt, d. v. s. i Helved, Katrød, Naldmose og i husene på det nedlagte domænegods Frederikshofs parceller. For afsavnet af sin del af de udelelige degnepligter skulle læreren i Helved have et årligt vederlag af kirkemidlerne i Notmark.

Da denne aftale var truffet, kunne kancelliet pålægge amtmanden at regulere skolevæsenet i Helved, men først i februar 1839 kom kancelliets meddelelse om, at amtmanden havde udarbejdet en skoleplan, som var approberet.⁴² Derefter udfærdigedes på Augustenborg en bestalling til lærer Matthias Matthiesen

i Notmark under hensyntagen til ordningen med Helved, og sidst på året i 1839 var sagen bragt til ende.⁴³

Helved skole forblev derefter i sin ejendommelige dobbeltstilling. Den hørte under amtmanden i Nordborg amt og provsten for det hertugelige distrikt, som jo var henholdsvis den verdslige og den gejstlige foresatte for sognet. Det var altså hertugens provst og ikke provsten for Nørreherred, der visiterede skolen. Undervisningen foregik efter reglementet for Nørreherreds skoler, men det løbende tilsyn med undervisningen udøvedes af præsten ved den hertugelige kirke i Notmark.⁴⁴

Forbindelsen mellem skolen i Helved og den hertugelige administration gav sig nu som før praktiske udslag. I 1815, da skolen i Helved brændte, og lærer Moldt og hans familie mistede det meste af deres indbo, søgte Moldt hertugen om hjælp og fik 10 rigsdaler.⁴⁵ 1841 betalte hertugen bankhæftelsen på lærerboligen, og senere i 1840'erne fik det, som vi skal se,⁴⁶ i en bestemt situation betydning, at der var kontakt fra Augustenborg til Helved skole.

Konstitutionen af Jørgen Hansen som provst i 1839.

I disse forhandlinger om afgrænsningen af administrationsområderne lades man ikke i tvivl om modsætningen mellem biskoppens og hertugens opfattelse af situationen. Men nogen åben strid om fortolkningen af hertugens rettigheder og rækkevidden af dem kom det ikke til, bl. a. fordi hensynet til befolkningens ønsker kom til at spille ind. Beboerne støttede så klart opretholdelsen af de hidtidige tilstande, at kancelliet lod praktiske overvejelser og hensyntagen til befolkningen bestemme sin holdning.

Den eksisterende ordning fungerede tilfredsstillende, og det gav mindst besvær at lade den fortsætte. Dette synspunkt hjalp hertugen uden om en principiel stillingtagen ud fra sine påståede rettigheder, og Tetens på sin side kunne ikke komme til at gennemføre den i og for sig følgerigtige tanke at få delingslinierne trukket klart op. De skarpe sammenstød blev undgået. Det blev imidlertid ikke, da provst Burchardi døde den 15. maj 1839,⁴⁷ og hans provsteforretninger skulle føres videre, indtil en efterfølger var udpeget.

Bispegården i Ketting. Herfra ledede biskop Tetens sin kamp for at sikre bispeembedets rettigheder over for hertugen af Augustenborg, og herfra udgik den danske inspiration til øens præster. På Augustenborg sporede man biskopen bag alle tegn på gejstlighedens danskhed. Fot. Rechnagel.

I 1825 havde Christian August fået kongens samtykke til, at Sønderherred fortsat udgjorde et eget provsti, hvor hertugen udnævnte provsten under forudsætning af kongens anerkendelse af valget.⁴⁸ Der var derfor ingen tvivl om, at hertugen skulle besætte provsteembedet. Men biskop Tetens henholdt sig med hensyn til vakancen til de danske bestemmelser, som gav biskopen ret til at foretage konstitution, når et provsteembede blev ledigt. Et par uger efter Burchardis død meddelte han kort hertugen og overinspektoratet på Augustenborg, at han havde konstitueret pastor Jørgen Hansen, Notmark, som provst i Sønderherred.⁴⁹ Samtidig gav Jørgen Hansen meddelelse om sin konstitution.⁵⁰

Hertugen reagerede omgående og stærkt. Handlemåden var for ham at se en klar provokation. Som Burchardis efterfølger ønskede han den hidtidige præst i Adsbøl og slotspræst på Gråsten, Johannes Hoeck, og en god uge efter, at Tetens' meddelelse

om konstitutionen var indløbet, havde man på Augustenborg Hoecks bestalling klar. Den 5. juli konfirmeredes bestallingen af kongen.⁵¹

Dagen før bestallingen blev udstedt og gik til København til konfirmation, meddelte hertugen biskoppen, at han anså hans konstitution af en provst for en ulovlig fremgangsmåde, som greb ind i de hertugelige rettigheder. Overinspektør Bahrt underrettede samtidig Jørgen Hansen om, at hertugen ikke anerkendte ham som konstitueret provst.⁵² Biskoppen svarede med at indberette uoverensstemmelsen til kancelliet. Antagelig har han med velberåd hu foretaget konstitutionen for at hævde de rettigheder, han som biskop mente sig i besiddelse af, og han kunne her antage at have en sag, hvor kancelliet måtte støtte ham. Danske Kancellis støtte fik han for så vidt, men i en form, som i praksis gjorde det vanskeligt for ham at notere en sejr over hertugen.

Kancelliet overvejede sagen grundigt på grundlag af hele brevsvekslingen mellem hertugen og Tetens, som biskoppen havde indsendt. I forestillingen til kongen lagde kancelliet ikke skjul på, at Tetens formelt havde ret. Resolutionen fra 1825 gav ikke hertugen større rettigheder, end den udtrykkelig sagde, og konstitution måtte derfor være bispens sag. Dog talte til fordel for hertugens påstand, at det kunne virke som en besynderlighed, at bispens for en kort tid skulle kunne påtvinge hertugen en anden mand, end han ønskede. Måske burde man ikke nære betænkelighed ved af særdeles nåde at give hertugen ret til herefter at konstituere.

Indstillingen endte med, at kancelliet opstillede to muligheder for kongen. Enten kunne han resolve, at biskoppen fremdeles var berettiget til at konstituere. Eller han kunne af særdeles nåde udvide eller forklare resolutionen af 1825 derhen, at hertugen havde ret til at konstituere provsten — dog kun ved normal vakance. Frederik VI valgte den sidste løsning og udvidede den gamle resolution med den tilføjelse, at konstitutionen straks skulle meddeles til bispens og til Danske Kancelli.⁵³

Dermed var problemet løst ved, at man dels sikrede hertugen konstitutionsretten dels fik understreget, at den var resultatet af en kongelig nådesakt, som ikke blev bragt i forbindelse med hertugens påstande om nedarvede rettigheder. Kancelliet havde i

sine overvejelser klart støttet bispens opfattelse, men da afgørelsen tog hensyn til den praktisk set bedste løsning, gav den hertugen mulighed for med sin kendte spidsfindighed at tolke den som et nederlag for Tetens.

Umiddelbart efter afgørelsen skrev Tetens, der under sagens behandling opholdt sig i København, til hertugen.⁵⁴ Biskoppen antog, skrev han, at Christian August nu selv af den kgl. resolution ville indse, at hans anskuelse havde været urigtig. Derfor havde han den tillid til hertugens ædlere følelser, at han angrede den krænkelse, han havde tilføjet en mand i Tetens' alder og embedsstilling. Og brevet sluttede: » . . . jeg forsikrer Dem oprigtig, at jeg er ligeså tilbøjelig til at tilgive, som jeg håber at kunne for fremtiden være sikker for at ej lettelig slige angreb på mit embeds agtelse og rettigheder vorde fornyede«.

Det var langt fra en tone, som kunne appellere til hertugens ædlere følelser, så meget mindre som han måtte opponere mod alt, der i mindste måde kunne udlægges, som om han anerkendte en begrænsning i de rettigheder, han påberåbte sig. Hele hans politik var i stort og småt knyttet til hævdelser af disse rettigheder, som han bevidst undgik at præcisere.

Efter mange overvejelser, hvorom de bevarede koncepter vidner, lod hertugen overinspektoratet sende Tetens et svar, som han selv havde konciperet.⁵⁵ Heri afvistes Tetens tolkning af den kongelige resolution, der slet ikke omtalte bispens handlemåde, som en godkendelse af denne. Resolutionen gik alene ud på, hvordan det skulle være i fremtiden, og ordningen af 1825 måtte forstås sådan, at hertugen havde konstitutionsretten, hvis en konstitution var nødvendig. Hertugen opfattede med andre ord den nye kongelige resolution som en tolkning og præcisering af den gamle.

Til sidst i skrivelsen lod Christian August overinspektoratet meddele, at han ikke mere ville modtage skrivelser direkte fra biskoppen. De skulle stiles til overinspektoratet. Herpå svarede Tetens med en beklagelse af, at hertugen endnu ikke ville indse, at han havde uret. Resolutionen viste, at hertugen ingen konstitutionsret havde haft, men nu havde kongen givet ham den. Retten lå ikke, som hertugen hævdede, i sagens natur.

Biskoppen kunne naturligvis ikke sige noget til, at hertugen ikke ville modtage tjenstlige breve direkte fra ham, skønt han

havde gjort det nu i 20 år. Dog kunne det vel ikke, fortsatte Tetens med den spidseste pen, være stolthed, der lå bag hertugens beslutning. Det kunne næppe ligge under hertugens værdighed at modtage breve fra bispens hånd. Ingen kunne fortænke hertugen i, at han ville værge sine rettigheder, »men man måtte billigen fortænke mig, hvis ikke også jeg søgte med alvor at afvise ethvert indgreb i mine rettigheder: jeg mener ikke mine personlige, men de rettigheder, som er mit embedes og således min konges«.

Hermed sluttedes meningsudvekslingen om denne sag. Med hensyn til rækkevidden af de augustenburgske rettigheder lå biskoppen og kancelliet utvivlsomt på linie, men det gjorde det hele uklart, at man i København ikke ønskede direkte at sige, at Tetens havde handlet korrekt. På flere punkter mærkes netop på dette tidspunkt en tendens hos kongen til at stille sig imødekommende over for augustenborgerne, og det prægede også afgørelsen af denne sag.

Det har været almindeligt at regne hele modsætningen mellem biskop Tetens og Christian August for et af tidens udtryk for de nationale modsætninger. I 1840'erne kom også spørgsmålet om sproget til at spille med i modsætningsforholdet, men det er vigtigt at fastholde, at striden i sit udspring og videre forløb var en fortsættelse af den tidligere strid om den administrative placering af Als. Det sproglige var sekundært i forhold til den administrative problematik.

Pastor Jørgen Hansen var allerede i 1839 ganske stærkt forbundet med den begyndende bevidst danske bevægelse i Nord-slesvig.⁵⁶ Det er imidlertid helt klart, at det intet har betydet for konstitutionsstriden. Hertugen lod Jørgen Hansen vide, at han ikke reagerede mod ham personligt.⁵⁷ Det var ikke pastor Hansen, der var årsag til kampen, og den kan ikke karakteriseres som et udslag af de sprogligt-nationale modsætninger, som en lidt senere tid kom til at kende til.

Sammenstødet om konstitutionsretten markerede imidlertid særdeles klart modsætningen mellem hertugen og bispen. Bruddet var nu ulægeligt. Hertugen måtte tydeligere end før se Tetens som en fare for sin argumentation ud fra de augustenburgske rettigheder, fordi biskoppen bevidst søgte at hævde den danske centraladministrations opfattelse af rettighedernes begrænsning.

Det fik konsekvenser, da det sproglige røre føjedes til disse administrative problemer.

Sprogpetitioner fra Als.

Bortset fra den polemik, der fandt sted i forbindelse med drøftelsen af den administrative placering af Als i årene efter 1812,⁵⁸ er tegn på interesse for de sproglige problemer sjældne på øen, før sprogsagen i 1836 førtes frem i de slesvigske stænder. Et enkeltstående tilfælde fra Asserballeskov kan nævnes for kuriositetens skyld.

Hertugen havde i 1831 imødekommet en bøn, som lærer C. P. Hansen⁵⁹ havde nået at fremsætte før sin død, og havde givet hans enke lov til i otte år at nyde embedets indtægter mod at lønne og underholde en seminarist til at forestå undervisningen.⁶⁰ Det skete som en anerkendelse af Hansens pligtopfyldende og dygtige tjeneste gennem ti år. Kancelliet protesterede kraftigt mod denne ordning, som efter dets mening stred mod både de almindelige regler for vakante embeders besættelse, lovgivningen om embedets tarv og det augustenburgske skoleregulativ.⁶¹ Hertugen fastholdt imidlertid sin afgørelse og slog blandt andet på, at regulativet af 1825 gav ham patronatsret som hidtil, og da tilfælde som det foreliggende tidligere havde foreligget, måtte han have retten på sin side.⁶² Det er karakteristisk, at Christian August selv i små konkrete sager som denne understregede sin ret til fuldtud at bestemme i skoleanliggender, dels fordi han ville hævde sin ret, dels fordi han ville opretholde mulighederne for at administrere på den patriarkalske måde, man havde fulgt hidtil på det augustenburgske område med alle dens dyder og lyder.

Trods kancelliets gentagne indsigelser opretholdtes den fordelagtige ordning for enken helt til 1836. Som interimslærer ansattes den senere så bekendte L. G. Kjærbølling, der hidtil havde været medhjælper hos den gamle degn Becker i Asserballe.⁶³ Da Kjærbølling efter Beckers død blev degn i Asserballe,⁶⁴ blev stillingen i Asserballeskov dog igen besat på normal måde.

Blandt ansøgerne til embedet var da huslæreren på Hjortspring, Jakob Hansen Jakobsen, der var født i Humtrup i Sydslesvig og dimitteret fra Tønder i 1828.⁶⁵ Han kunne opvise anbefalinger fra pastor Prehn i Bjolderup og pastor Bjørnsen i Oxen-

*Peter Christian Koch (1807-1880).
Redaktør af „Dannevirke“. Træsnit
af H. P. Hansen, Frederiksborg.*

vad, men desuden havde han en fortaler i lærerenken i Asserballeskov. Hun skrev til overinspektøren, at han burde foretrækkes trods det, at han havde en ringere eksamen end de andre ansøgere. Grunden til, at hun interesserede sig for ham, var foruden hans satte alder, at han var det tyske sprog mægtig, meddelte hun.⁶⁶

Præsten i Asserballe kunne dog afsløre, at fru Hansens interesse i Jakobsen nok så meget skyldtes, at han vistnok var villig til at gifte sig med hende.⁶⁷ Men fru Hansen har dog under alle omstændigheder ment, at en henvisning til Jakobsens færdighed i tysk ville være en anbefaling. Om dette eller udsigten til at få problemet med enkepensionen klareret har været afgørende, får stå hen. I hvert fald fik Jakobsen overdraget forvaltningen af embedet i et halvt år, dog uden løfte om fortsættelse eller befordring.⁶⁸ Prøvetiden må være faldet uheldigt ud. Enten det var, fordi han ikke fagligt slog til, eller fordi han ikke giftede sig med enken,⁶⁹ så reddede hans tyske sprogkundskaber ham ikke fra at blive afskediget til mikkelsdag.⁷⁰

Lærerenkens henvisning til tysk som kvalifikation falder karakteristisk nok sammen med det tidspunkt, da hele sprogproblemet tages op i stænderne. Men først i 1838 kom spørgsmålet til realitetsforhandling i den slesvigske forsamling, og det sporedes også på Als. På den store petition, den såkaldte »monstre-adresse«, med næsten 1200 navne fra hele Nordslesvig, som krævede dansk embeds- og rettergangssprog, havde »befuldmægtigede« fra alle sogne i Als Sønderherred skrevet under.⁷¹ Fremgangsmåden var, at man lod én mand i sognet skrive under for alle dem, der støttede andragendet, og tallet på dem blev anført.⁷²

Professor Flor havde bedt redaktøren af »Dannevirke«, P. Chr. Koch, som forestod arbejdet med adressen, om at sende en afskrift til pastor Jørgen Hansen i Notmark eller til den alsiske stænderdeputerede, Chr. Bonefeldt i Ulkebøl.⁷³ Petitionen kom ret sent til Als, og der blev ikke megen tid til at samle underskrifter. Alligevel lykkedes det altså at sikre en god tilslutning på den sydlige del af øen med det augustenburgske distrikt. Knud Fabricius tilskriver pastor Hansen æren herfor, og vi ved også, at det var Jørgen Hansen, der returnerede petitionen med underskrifterne til Haderslev.⁷⁴ Dog har han givetvis arbejdet yderst forsigtigt med sagen. For ikke at udfordre hertugen søgte han at lade mindst muligt komme frem i lyset om sin forbindelse med kredsen omkring »Dannevirke« i Haderslev.⁷⁵

At den alsiske tilslutning til kravet om dansk retssprog ikke passede Christian August er givet. Han var under stænderdebatten om sproget i 1838 en af hovedmodstanderne af tanken om dansk rets- og administrationssprog i Nordslesvig. I fuld konsekvens af de synspunkter, han fremførte, gik han i stedet varmt ind for det forslag om 4 tysktimer i de nordslesvigske landsby-skoler, som i stænderne forbandtes med kravet om dansk øvrighedssprog. Derfor må det have harmet ham, at han i »Kjøbenhavnsposten« kunne læse, at alsingerne og ærøboerne, så vidt det var bladet bekendt, ingenlunde havde ytret ønske om at få indført det tyske sprog i deres skoler.⁷⁶ Artiklen blev endog citeret i stændersalen,⁷⁷ men da havde hertugen sørget for, at en anden tilkendegivelse fra Als gjorde indtrykket af de alsiske stemninger mere kompliceret.

Fra Slesvig havde han skrevet til sin trofaste hjælper, herreds-

foged Momme Heseler Steffens i Nordborg, og opfordret ham til at skaffe en adresse fra Nordals til at modvirke det indtryk, de danske synspunkter blandt bønderne i det augustenburgske distrikt havde gjort.⁷⁸ Det lykkedes Steffens med kort varsel at samle hele 615 underskrifter på en adresse, der på tysk krævede ikke blot tysk-undervisning i skolerne, men også opretholdelse af det tyske retssprog.⁷⁹ Underskriverne var for størstedelen gode nordalsiske bønder, og situationen blev altså den, at beboerne på det hertugelige Sydals klart hævdede det danske synspunkt, mens der fra det kongelige Nordals forelå et ganske kraftigt indlæg til fordel for bevarelsen af tysk som øvrighedssprog.

Nis Hanssens virksomhed på Als.

Det arbejde, herredsfoged Steffens udførte for at samle tilslutning til den nordalsiske adresse, fik et efterspil, som dels fortæller om den aktivitet, der udfoldedes på øen, dels kaster lys over vanskelighederne ved at vurdere værdien af datidens petitioner som udtryk for underskrivernes synspunkter. Efterspillet tog sin begyndelse, da den unge sønderjyske teolog Nis Hanssen, et årstid efter at petitionen var kommet i stand, fik mulighed for at afsløre den fremgangsmåde, Steffens havde benyttet sig af. Nis Hanssen virkede på den tid ivrigt fra København for at udbrede danske bøger i Nordslesvig og havde knyttet mange personlige forbindelser i den anledning.⁸⁰

Under overskriften: »Hvorledes en petition, om det tyske sprogs indførelse i de danske skolers undervisningsgenstande, blev kaldet ilive i Nørreherred på Als«, offentliggjorde Nis Hanssen i oktober 1839 i »Kjøbenhavnsposten« et brev »Fra en af de dygtigste bønder på Als«. ⁸¹ Jørgen Hansen oplyser i sine erindringer, at brevskriveren var den stænderdeputerede Chr. Bonefeldt.⁸²

Af brevet fremgik, at en artikel i det dansksprogede ugeblad i Sønderborg⁸³ havde frarådet alsingerne at underskrive den store petition om dansk rets- og embedssprog. Tværtimod burde de underskrive et andragende, som var under forberedelse, om at få undervisning i tysk i landsbyskolerne. Hertil føjedes, at det var et almindeligt ønske, at alt måtte blive ved det gamle med hensyn til rets- og embedssproget. Yderligere, hævder Nis Hanssens hjemmelsmand, udbredtes i befolkningen den påstand, at hen-

Nis Hanssen (1808-66) var født i Øster Højst. Han virkede under sin studietid aktivt for danskheden i Sønderjylland, delvis i modsætning til kredsen omkring Flor. Fra midten af 1840'erne gled han i baggrunden. Han døde som præst i Vester Sottrup. Fotografi.

sigten med at indføre dansk sprog var at bane vejen for de danske indretninger, som ikke huede nordslesvigerne: akcise, rigsbanksedler etc.

Straks efter artiklens fremkomst i det sønderborgske ugeblad lod Steffens alle husejere sammenkalde til forskellige steder i herredet, og han og et par hjælpere mødte op med petitionen, som blev læst op på tysk. Efter Bonefeldts referat spillede særlig på det argument, at man måtte skrive under for at sikre sig mod at få påtvunget de nævnte danske indretninger. Om underskrivernes motiver nævnte Bonefeldt, at de fleste skrev under for ikke at gøre deres øvrighed imod, andre, fordi de fandt det godt, at deres børn lærte tysk, når nu det tyske retssprog skulle vedblive. Nogle ville slet ikke skrive under, og adskillige havde siden fortrudt, hed det i brevet. Det betragtedes iøvrigt, hed det i Nis Hanssens gengivelse af Bonefeldts oplysninger, som skæbnens straf, at herredsfogeden under sin ivrige agitation var faldet af vognen og havde skadet sig slemt.

Artiklen satte både hertugen og herredsfogeden i affekt. Stef-

Professor Christian Flor (1792-1875). Maleri af Constantin Hansen. Frederiksborg.

fens skrev, hvad han kaldte »et større opus« mod Nis Hanssen, og efter at han havde læst uddrag af det for Christian August, lod han en del af det indrykke i det sønderborgske ugeblad.⁸⁴ Antagelig er denne anonyme artikel trykt i nr. 36 af ugebladet, men dette nummer lader sig ikke mere fremskaffe.

Et kommenterende referat af artiklen i »Kjøbenhavnsposten«, ⁸⁵ indsendt af en anonym »sundeviter«, tyder dog på, at artiklen er identisk med en opsats »Fra Als Nørreherred i november 1839«, som »Fyens Stiftstidende« bragte den 18. november 1839.⁸⁶ Redaktøren i Odense medgav stykket den oplysning, at det stammede »fra en højst agtværdig indsender«, og at det var optaget »så meget villigere, som adgang til offentligheden bør stå enhver åben, hvor det gælder om at afvise personlige angreb og lidenskabelige invectiver⁸⁷ og red., stedse hyldende regelen: »Audiatur et altera pars«, ⁸⁸ ønsker at bidrage sit til at sætte forholdene i deres sande lys«. Nærmere kan man vist ikke komme til at sige, at forfatteren er Steffens, når navnet ikke skal nævnes.

Det hævdedes i artiklen, at Steffens slet ikke havde medvirket

ved petitionens tilblivelse. Han havde siddet roligt hjemme i Nordborg, mens petitionen blev skrevet under rundt om i landsbyerne. Det var ondsindet snak at hævde, at han ligefrem var kommet til skade under agitationen. Ganske vist havde han kvæstet sin albue omkring den tid, men det var sket, da han gled på trappen foran tinghuset i Svenstrup undervejs til et møde med amtets landsbysmede.

Derudover indeholdt indlægget et veltalende forsvar for det synspunkt, at tysk af praktiske grunde burde gøres til skolefag for de dansktalende børn. Men det blev fremhævet, at der ikke heri lå en underkendelse af det danske sprog. Det danske sprog er uundværligt, hed det med spærrede typer, »og i bestandigt samkvem med tyske og danske ønsker vi kun at have lejlighed til at kunne lære begge sprog«.

Den bedste repræsentant for denne anskuelse var, understregede artiklen, herredsfoged Steffens selv. Hans børn var født i Kiel og opdraget på tysk. Men så længe han havde været i Nordborg, havde han ladet børnene undervise i det danske sprog, og han havde ladet dem konfirmere på dette sprog, selv om sognepræsten, provst Thomsen, havde ladet ham have frit valg mellem at lade forberedelsen ske på dansk eller tysk.

I denne henseende fulgte Steffens altså samme praksis som sin forgænger i embedet, herredsfoged Fürsen.⁸⁹ Men som Fürsen beklagede også Steffens, at tysk i 1821 var forsvundet fra Nordborg kirke,⁹⁰ og i petitionen fra Nørreherred om tyskundervisningen var dette netop et af ankepunkterne. Fürsen havde tidligere i danskens fremtrængen som enerådende prædikelsesprog i Nordborg set et eksempel på den danisering, der var sat i gang o. 1812, og Steffens fulgte nu denne linie op i nær forståelse med her-tugen.

De krydsende motiver i hele sprogdebatten afsløres dermed ganske godt, for heller ikke Nis Hanssen, som gav anledning til denne udladning på Als, var modstander af, at dansk og tysk trivedes ved siden af hinanden. Hverken hans svoger, P. Chr. Koch, eller professor Flor var tilfredse med den artikelserie, han i 1839 i »Kjøbenhavnsposten« havde skrevet om sprogforholdene i her-tugdømmet Slesvig.⁹¹ Nis Hanssen erklærede i artiklerne, at han ville bekæmpe danske forsøg på »at berøve Slesvig dets ejendom-

melige privilegier og statsindretning« med samme kraft, som han gik imod slesvig-holstenernes anmasselser, når de ville have de danske slesvigere til at opgive deres tungemål og nationalitet for at glide ind i et Slesvig-Holsten.

Om skolesproget erklærede Nis Hanssen, at han meget ønskede, at flere bøndersønner opnåede den færdighed, at de mundtligt og skriftligt kunne udtrykke sig både på dansk og på tysk uden meningsforstyrrende fejl.⁹² Derfor mente han også, at han burde forsvare ophavsmanden til forslaget om tysk-undervisning i de nordslesvigske landsbyskoler, Petersen-Dalby, mod de angreb, han var blevet udsat for i Danmark. Petersens forslag om tysk-timer og Nis Lorenzens om dansk retssprog var, skrev Nis Hanssen, »lige vel begrundede i de dansktalende slesvigeres interesse og ønske«.

Nis Hanssen lagde ikke skjul på, at der lå en taktisk hensigt i disse bemærkninger. Hvis nogen mente, at han indrømmede det tyske sprog for megen ret, ville han hævde, at det var nødvendigt for at få bøndernes støtte. Til P. C. Koch skrev han, at ville man vinde bønderne i de sydlige, dansktalende egne af Slesvig, måtte man ikke gøre mine til at fratage dem det tyske sprog, som vanen havde gjort dem kær, og som de havde så megen brug for.⁹³ Men netop de sidste ytringer viser, at der dog ikke var mere taktik i hans holdning, end at han også selv sympatiserede med bøndernes interesse for det tyske sprog og indrømmede deres nytte af det.

Situationen var altså i virkeligheden den, at synspunkterne på det sproglige problem ikke lå så langt fra hinanden hos de to parter, der stødte sammen om petitionen fra Nordals til fordel for det tyske sprog. Nis Hanssen kunne yderligere mødes med Steffens i erkendelsen af, at det politisk var et særdeles godt argument over for bønderne at slå på risikoen for, at den særlige slesvigske status ophævedes. Herredsfogeden udnyttede dette ved i sin agitation at sætte støtten til det tyske sprog i forbindelse med en afstandtagen fra alle forsøg på at »danisere« Slesvig. Nis Hanssen måtte på sin side imødegå denne argumentation ved at vise, at ingen med ønsket om at gennemføre dansk retssprog i de dansktalende egne tænkte sig at rokke ved Slesvigs særstilling.

Her har vi modsætningernes kærnepunkt. Debatten førtes nok

om sproget, men den kan ikke forklares som en national sprogstrid i moderne forstand, hvor man i den sproglige frigørelse ser forudsætningen for en befolknings selvstændige nationale og folkelige udvikling. En sådan tankegang var ganske fremmed for de implicerede i sprogstriden på Als i 1838. De kunne mødes i en nøgtern og praktisk anskuelse af problemerne omkring befolkningens danske modersmål på den ene side, det tyske retssprog og mulighederne for at lære børnene i landsbyskolerne noget tysk på den anden. Der var ikke tale om, at det ene sprog blev anset for mindreværdigt i forhold til det andet, eller at begrebet »modersmålet« havde en senere tids folkeligt-nationale dybde og næsten mystiske indhold.

Når man på Als i 1838 tilsyneladende diskuterede forholdet mellem det danske og det tyske sprog, var det kun på overfladen, man valgte den sproglige argumentation. I virkeligheden drøftede man ved hjælp af den sproglige problemstilling helt andre ting, nemlig hvordan Slesvigs stilling til kongeriget skulle opfattes og udvikles. Før Steffens og bag ham hertugen gjaldt det om at hemme den ny-opdagede interesse for det danske sprog, fordi de frygtede, at denne interesse skulle føre til yderligere »dani-sering«, så Slesvigs selvstændighed i forhold til kongeriget efterhånden slørede. Nis Hanssen og hans meningsfæller måtte på deres side gå imod en sprogbetragtning, som i sidste instans havde til hensigt at skille hertugdømmet fra Danmark, og de måtte ønske den sprogpolitik fremmet, som understregede forbindelsen mellem de to områder.

Derfor kunne de to parter nok i princippet se ens på de to sprogs ret til at leve side om side i hertugdømmet, men vejene måtte skilles, og modsætningerne uddybes, når det kom til de politiske konsekvenser af sammenstødet mellem de to sprog. Det sproglige problem i Sønderjylland kunne nok rejses som et rent praktisk spørgsmål: det var på den ene side besværligt, at et andet sprog end befolkningens eget skulle bruges i retsplejen, på den anden side var det nyttigt, at så mange som muligt lærte at klare sig på tysk, fordi mange forbindelser tydeligt gik sydpå. På disse præmisser førtes sagen som bekendt også frem i stænderne. Men sprogsagen kunne ikke holdes inden for denne praktiske ramme. Så snart man tog den op, stødte man på hele problemet

om Slesvigs statsretslige stilling i monarkiet, og dette spørgsmål var så bundet til modstridende politiske interesser, at praktiske hensyn og sproglige argumenter ikke mere kunne være det eneste afgørende. Det er denne baggrund for debatten om det sproglige, man må regne med ved stridighederne på Als, hvad også vil fremgå af det følgende.

Hertugens modtræk mod Nis Hanssen.

For hertugen af Augustenborg var det politiske moment i sprogsagen helt afgørende, og fra ham kom også det kraftigste modstød mod Nis Hanssens offentliggørelse af omstændighederne ved tilblivelsen af den nordalsiske petition. Christian August skrev egenhændigt en erklæring, vendt mod Nis Hanssen, og han formulerede den, så den i det ydre fremstod som en udtalelse fra samtlige synsmænd og repræsentanter i Nordborg amt. Det lykkedes at få synsmænd og repræsentanter — ialt 18 — til at skrive under på erklæringen, som dateredes »Guderup i Nordborg amt i december 1839«. Hertugens paternitet til erklæringen fremgår af hans brevveksling med dr. Steffens og af papirerne i hans arkiv.⁸⁴

Erklæringen blev sendt til alle de blade, der havde aftrykt Nis Hanssens artikel efter »Kjøbenhavnsposten«, men kun i »Fyens Stiftstidende« blev den optaget. Efter en passende ventetid blev erklæringen derpå i begyndelsen af 1840 antagelig mod betaling også trykt i »Altonaer Mercur« med en tilføjelse om den kranke skæbne, den havde lidt i de danske aviser.⁸⁵

I erklæringen lader hertugen synsmændene og repræsentanterne tage til genmæle mod beskyldningerne mod Steffens. Det skjultes ikke mere, at herredsfogden havde forfattet petitionen, men, hed det, han havde gjort det på bøndernes opfordring, og dens indhold stemte ganske overens med deres anskuelser og ønsker. Petitionen indeholdt ikke andet, end hvad enhver fornuftig mand i amtet ønskede.

Videre hed det, at da kirke- og skolesproget var dansk, og da lensbreve, obligationer, testamenter etc. blev skrevet på dansk, så måtte man spørge: »Hvortil i alverden skulle da endnu mere dansk nytte os?!« Med hensyn til de danske retsdokumenter talte hertugen her mod bedre vidende, hvad hans eget distrikt angik. Heller ikke på Nordals var tilsyneladende det danske sprogs stilling så lys, som det lød i denne erklæring (se s. 148).

Større vægt lagde hertugen da også på at understrege, at færdighed i at tale tysk var nødvendig for alle de slesvigere, der som håndværkere ville på valsen, for dem, der ville ind i handelsstanden, eller som blev soldater og kom til at ligge i garnison i Flensborg, Slesvig eller Rendsborg. Både dansk og tysk sprog havde indfødsret i hertugdømmet, men forskellen var, at man ved hjælp af tysk kunne klare sig også i den halvdel af Slesvig, hvor der taltes dansk. Derimod blev man ikke forstået syd for Flensborg, når man kun talte dansk.

Slesvigerne havde desuden så godt som ingen handels- eller pengeforbindelser med Danmark. Korn, flæsk, smør etc. blev afsat til Holsten eller Hamborg. Heste og kreaturer blev for størstedelen opkøbt af tyske prangere, og ved slige lejligheder havde erfaringen lært mangan slesvigsk bonde nytten af at kunne tysk. Med stigende kultur og velstand ville handelsforbindelsen med Holsten og Tyskland vokse, og det tyske sprog ville som følge heraf mere og mere få indpas hos den dansktalende slesviger.

I disse betragtninger genfindes de argumenter, Christian August i disse år førte frem mod det danske sprog i og uden for stænderne. Hans yndlingssynspunkt, at »folket ikke er til for sprogets skyld, eller for at tale et bestemt sprog, men sproget af forsynet er bestemt til at tjene til menneskeslægtens nytte og gavn« optræder på en central plads i erklæringen. Hertugens konklusion måtte med dette udgangspunkt blive, »at hver mands egen interesse byder ham at lægge sig efter det sprog, som er ham det nyttigste«. Med det tyske sprog kunne man gøre sig forståelig i en stor del af den civiliserede verden, og derfor var det et begribeligt ønske, der var udtalt i petitionen om, at der i alle skoler måtte gives børnene lejlighed til at lære tysk.

Udtrykkene var altså hertugens, men det har næppe voldt vanskeligheder at få synsmændene til at godkende ønsket om undervisning i tysk med deres underskrift. Samtidig overtog de så også ansvaret for den opfordring til dr. Steffens om at forfatte petitionen, som jo i virkeligheden stammede fra hertugen selv. At det kunne lade sig gøre hænger nok sammen med, at de nordalsiske bønder måtte føle sig ramt af Nis Hanssens påstand om, at de havde ladet sig presse og narre til at støtte petitionen. Hertugen

havde klogt i erklæringen indflettet en passus om, at bønderne i Nordborg amt hverken var »børn eller slaver af deres øvrigheds ønsker«, men at de meget vel vidste, hvad de havde »at gøre og lade«. Det er ikke urimeligt at antage, at synsmændene har følt det nødvendigt med en erklæring af denne art til at afvise de ydmygende beskyldninger for afhængighed af herredsfogeden.

Antagelig har også hertugens meget grundige udnyttelse af hele argumentationen omkring Slesvigs selvstændighed i forhold til kongeriget fristet synsmændene til at skrive under. I erklæringen blev det fremhævet, at den nordalsiske petition ikke havde været rettet mod det danske sprog, men mod de planer, der nu var fremme om at kuldkaste »en stor del af vore gamle indretninger og de i århundreder hos os bestående forhold«. Nis Hanssen og hans fæller, hed det videre, bestræbte sig under foregivende af at udbrede det danske sprog på at berøve slesvigerne deres slesvigske nationalitet og uafhængighed, at gøre dem til danske og hertugdømmet Slesvig til en dansk provins under navn af Sønderjylland. Og erklæringen fortsatte:

»I århundreder har Slesvig været et for sig selv bestående hertugdømme, i århundreder har Slesvig haft en fra Danmark særskilt forfatning, lovgivning og administration, og i århundreder har kongerne af Danmark ført titelen af hertug af Slesvig til bevis på, at Slesvig ikke er en provins af Danmark, men et for sig selv bestående fyrstendømme . . . Vi, og sikkerligen den største del af slesvigerne med os, er af den mening, at det er såvel denne fra Danmark særskilt bestående lovgivning og administration, og hertugdømmet Slesvigs ejendommelige forfatning og nationalitet som dets forbindelse med Holsten og det nordlige Tyskland, vi har at takke for, at vore kår her i almindelighed er bedre end bondens i Danmark.

Af disse grunde ønske vi slesvigerne ikke at blive omskabt til sønderjyder eller at ombytte vor, ved en blanding af tysk og dansk i tidens løb opståede, ejendommelige nationalitet med nogen anden, mindst med en sådan, som den omtalte Nis Hanssen og hans parti så gerne vil påtvinge os«.

Nis Hanssens svar.

Denne erklæring vakte opsigt og måtte udløse et modstød fra

Dr. jur. Momme Heseler Steffens (1790-1849), herredsfoged i Nørre og Egen herreder på Als 1829-49. Steffens var født i Tønder og blev en af den augustenburgske hertugs håndgangne mænd i det politiske spil op til 1848. Under oprøret søgte han at bevare loyaliteten mod den danske konge. Blyantstegning af Carl Hartmann 1845-46. Frederiksborg.

Nis Hanssen og hans forbindelser på Als. Det forblev ingen hemmelighed, at hertugen var erklæringens forfatter, og biskop Jørgen Hansen fortæller i sine erindringer, at han i harme over »sagens hele usselhed« stod Bonefeldt bi i den videre fejde.⁹⁶ Dog gik de to så forsigtigt til værks, at man i den augustenburgske kreds ikke blev klar over, hvem Nis Hanssens alsiske hjemmelsmand egentlig var. Steffens blev af Hanssens egne oplysninger i »Fædrelandet« forledt til at tro, at korrespondenterne alle skulle findes i Nørreherred.⁹⁷

Steffens opdagede også først ved at læse om det i avisen,⁹⁸ at den farlige Nis Hanssen havde gennemrejst herredet for på stedet at sætte sig ind i forholdene. Da herredsfogeden derefter undersøgte sagen, viste det sig, at Nis Hanssen i slutningen af januar eller begyndelsen af februar var rejst fra by til by i herredet. Endog gennem selve Nordborg var han kommet på vej fra Mels, og han havde overnattet to nætter i Lavensby kro, som med den lærde herredsfogeds ord var »eine wahre Spelunke«.⁹⁹ Steffens stævnede, efter at han havde fået disse oplysninger, synsmanden

og kromanden fra Lavensby til tinghuset, for at de kunne forklare, hvordan »omstrefjende pak uden natseddel og pas havde kunnet få nattekvarter«. ¹⁰⁰

Resultatet af sine undersøgelser på rejsen, suppleret med oplysninger i breve, antagelig fra Bonefeldt og pastor Jørgen Hansen. offentliggjorde Nis Hanssen derpå i »Fædrelandet« i form af et »Åbent og åbenhjertet sendebrev til de 18 synsmænd og repræsentanter i Nordborg amt«. ¹⁰¹ Heri mere end antydede han, hvad man fra Als havde meddelt ham, at synsmændenes erklæring var skrevet på Augustenborg. Han gik i rette med dem, fordi de så villigt havde ladet sig bruge til at fremme andres formål, og han bebrejdede dem, at de havde tiltaget sig en ubeføjet myndighed ved uden fuldmagt at skrive under på en erklæring på hele herredets vegne.

Imidlertid skal man bemærke, at selv om Nis Hanssen var klar over og heller ikke skjulte sin viden om, at bønderne ikke selv havde forfattet erklæringen, brugte han det meste af sendebrevet til at argumentere mod påstandene i erklæringen. Nis Hanssen mente, at synsmændene i vrede havde ladet sig rive med til at skrive under på ting, de ved rolig overvejelse næppe havde sat deres navn under. Men han nøjedes ikke derefter med, som professor Nicolaus Falck havde gjort i »Neues Staatsbürgerliches Magazin«, at se de nordalsiske bønders optræden som udtryk for, hvor let en stor del af befolkningen lod sig lede eller forlede, og for den ringe selvstændighed, hvormed folket (∴ landbefolkningen) behandlede sine vigtigste anliggender. ¹⁰² Tværtimod gik Nis Hanssen ind på petitionens og erklæringens synspunkter og søgte at gendrive dem.

Det hænger antagelig sammen med hans tidligere nævnte opfattelse, at det gjaldt om at vinde bønderne, og han har ment, at de alsiske bønder ikke har været utilbøjelige til at acceptere dele af argumentationen fra kredsen omkring hertugen. Derfor gjaldt det for Nis Hanssen om dels at få understreget, at det ikke blot var ham og en lille gruppe om ham, der forsvarede det danske sprog, men selve flertallet i den slesvigske stænderforsamling. Det var ham i den forbindelse en særlig tilfredsstillelse at kunne henvise til Falck og dennes vurdering af stemningen i Nordslesvig med hensyn til sproget. Professor Falcks holdning på dette tids-

punkt fik iøvrigt hertugens tilhængere til at rase. Falck er og bliver en bedrøvelig helt, en rigtig emmerlever, skrev tønderingen Steffens med en hentydning til Nicolaus Falcks fødested.¹⁰³

Imidlertid er det mest interessante, at Nis Hanssen fortsat valgte at gå ind på modstandernes argumentation og vise, at han stort set lå på linie med den. Han gentog, at ingen mere end han anerkendte Slesvigs ejendommelighed, og ingen forsvarede ivrigere end han Slesvigs selvstændighed. Men han ønskede lige så lidt at gøre Slesvig afhængigt af Holsten og det tyske forbund, som at se det blot som en provins under kongeriget. Efter Nis Hanssens mening havde Slesvig i sig så mange elementer til et friskt og rørligt folkeliv, at det godt kunne danne en selvstændig del af det danske monarki og tillige være et naturligt mellemlid mellem Danmark og Holsten. »Vi vil hverken være jyder eller holstenere og allermindst slesvig-holstenere i dette ords politiske betydning, men vi vil være og forblive slesvigere, tyske og danske, som naturen fører det med sig«, skrev han med udhævet skrift.

Ligeledes gentog han, at det også efter hans mening var ønskeligt, at slesvigerne lærte tysk. Han indrømmede gerne det tyske sprog *indfødsret* i Slesvig, kun ville han ikke give det *eneret*.¹⁰⁴ Dog fandt han det ikke bydende nødvendigt, at børnene lærte tysk i skolen. I soldatertjenesten og ved handelssamkvemmet mod syd lærte slesvigerne let det nødvendige tysk. Det viste erfaringen. Enhver daglejer, der havde besøgt de holstenske markeder et par gange som hestetrækker eller oksedriver, var et praktisk eksempel herpå.

Når konsekvenserne af synspunkterne skulle drages, skilte Nis Hanssen sig altså tydeligt nok fra sine modstandere. I virkeligheden må man sige, at hele denne sprogstrid på Nordals i årene 1838-40 mellem Nis Hanssen og hans meningsfæller på den ene side og den augustenburgske kreds på den anden var en kamp om ud fra nogenlunde den samme vurdering af bøndernes holdning at få dem til at drage forskellige slutninger på ensartede præmisser. Hertugen og hans hjælpere arbejdede på selve stedet med personligt og direkte tryk på de enkelte, Nis Hanssen virkede indirekte gennem sit arbejde for at udvide de danske læse-

muligheder¹⁰⁵ og direkte gennem aviserne og sine kontaktmænd, som holdt sig i det skjulte.

Petitionen fra Nordals 1840.

For at bringe sine synspunkter ud på Nordals, sendte Nis Hanssen særtryk af sit sendebrev til synsmændene og repræsentanterne i Nordborg amt med en venlig tilegnelse. Den eneste, der ikke fik, var synsmand Fr. Jepsen.¹⁰⁶ Hanssen må under sit ophold i Nørreherred have fået vished for, at Jepsen var forbindelsesleddet mellem Augustenborg og de nordalsiske bønder.

Straks efter offentliggørelsen af sendebrevet påstod dr. Steffens over for hertugen, at repræsentanterne og synsmændene var rede til at afvise Nis Hanssens »sludder og hans grovheder med en djærv svarskrivelse«.¹⁰⁷ En sådan afvisning kendes ikke, men da den slesvigske stænderforsamling senere på året 1840 igen behandlede sprogsagen, lykkedes det påny at fremkalde en adresse fra Nørreherred til forsvar for det tyske sprog.

På det tidspunkt var, især takket være Christian Augusts målbevidste arbejde i og uden for stænderne, flertallet af de stænderdeputerede blevet vendt mod det danske retssprog, og man bekæmpede sprogreskriptet af 14. maj 1840. Med dette reskript havde Christian VIII fulgt opfordringen fra stænderflertallet i 1838 og havde påbudt indførelsen af dansk øvrigheds- og retssprog i de dansktalende dele af Nordslesvig. Samtidig bestemte reskriptet, at der i landsbyskolerne skulle indføres frivillig undervisning i tysk tre timer ugentligt uden for den normale skoletid.¹⁰⁸ Hvor læreren magtede denne undervisning, skulle den begyndes med det samme, og udgiften skulle afholdes af statskassen.

I stænderne søgte flertallet nu til støtte for argumentationen *mod* det danske retssprog og *for* undervisningen i tysk bl. a. at vise, at den nordslesvigske befolkning nok ville lære tysk, men at den ikke ønskede dansk retssprog. I Slogs herred satte den stænderdeputerede Thies Steenholdt fra Ravsted under indflydelse af hertugen sig i spidsen for en petitionsbevægelse mod sprogreskriptet.¹⁰⁹ Fra Broager og Sottrup sogne samt fra Als Nørreherred kom lignende adresser, som hertugens hjælper havde fremmet.¹¹⁰

Adressen fra Nordals var denne gang skrevet på dansk. Den

var underskrevet af 19 kommuneforstandere, repræsentanter og synsmænd fra Nordborg amt, og også ved denne lejlighed havde f'r. Jepsen været aktiv ved arbejdet med den. Steffens kunne oplyse, at Jepsen havde skaffet underskrifterne fra sine kolleger. Gennem justitsråd Dröhse blev petitionen fremlagt i stænderne.¹¹¹ Hertugen undgik officielt at have forbindelse med den.

Petitionens indhold lå på linie med de øvrige petitioner, der med inspiration fra Augustenborg gik til Slesvig mod sprogreskriptet. Man krævede sprogreskriptet ophævet, i det mindste for Nordborg amt, og man stillede krav om, at der indførtes fire timers ugentlig undervisning i tysk i selve skoletiden. Som ved tidligere lejligheder slog adressen desuden stærkt på frygten for »den danske propaganda«. Ængstelsen for danske institutioner og danske skikke blev understreget.

Fra Sydals lød igen andre toner. Navnlig fra Ulkebøl og Tandslet sogne kom der kraftig tilslutning til den store takadresse til kongen for sprogreskriptet.¹¹² Den var forfattet af Chr. Flor, og underskriftindsamlingen blev ledet af kredsen omkring »Dannevirke«. Man gætter næppe forkert, når man søger Bonefeldts indsats bag den markante støtte navnlig fra Ulkebøl.

Petitioners værdi som opinionsudtryk.

Som det her er vist, havde petitioner og erklæringer fra Nørreherred i sprogsagen ikke deres udspring i befolkningen selv. Initiativet udgik fra hertugen af Augustenborg. Han gik så vidt som til selv at forfatte den ene af tilkendegivelserne, og ellers førtes de i pennen af folk i hans omgivelser. Den samme kreds sørgede for at få dokumenterne frem til underskrift i befolkningen.

Det er helt tydeligt, at de to petitioner og erklæringen fra synsmændene skal betragtes som led i hertugens politiske argumentationsteknik. Han ønskede i stændersalen og over for offentligheden iøvrigt at kunne henvise til, at hans synspunkter havde støtte også i den bondestand, hvis interesser forkæmperne for det danske sprog påstod at forsvare. Derfor fremkaldte han tilkendegivelser, som han derpå kunne påberåbe sig. Det var en taktik, Christian August ganske hyppigt anvendte i sit politiske arbejde.

Rent umiddelbart fristes man derfor til straks at frakende

Nicolaus Falck (1784-1850) var født i Emmerlev. Professor i retsvidenskab ved universitetet i Kiel fra 1814. Falck anerkendte den nordslesvigske befolknings ret til dansk kirke- og retssprog, men fastholdt Slesvigs tilknytning til Holsten. Gengivet efter „Sønderjyllands Historie“.

adresserne værdi som udtryk for underskrivernes synspunkter. Professor Falck gjorde sig som nævnt til talsmand for denne anskuelse,¹¹³ og andre har ment noget lignende.¹¹⁴ Falck vendte sig med samme skepsis mod tilkendegivelserne fra Als som mod de adresser til forsvar for det danske sprog, der udgik fra Flor og »Dannevirke«-kredsen. I begge tilfælde forargedes han over misbruget af bøndernes lettroenhed og påvirkelighed, og han forbeholdt sig ret til selv at tolke nordslesvigernes opfattelse af sprogspørgsmålet.

Her overfor står den tyske historiker Otto Scheels synspunkt. Han har fremhævet, at det ikke kan svække værdien af datidens petitioner, at de så ofte er akkurat enslydende. Det afgørende er for ham ikke, at initiativet til tilkendegivelserne blev taget uden for underskrivernes kreds. Derimod lægger han vægt på, at underskriverne må have bekendt sig til petitionernes krav og påstande, eftersom de med deres underskrift har gjort indholdet til deres egen viljesytring.¹¹⁵

Ser man på samtidens bedømmelse af petitionernes værdi, bør

man også bemærke, at når tilblivelsen af petitionerne kritiseredes, skete det oftest, fordi kritikerne tog afstand fra petitionernes indhold. Tilhængerne af det danske retssprog underkendte protesterne mod det under henvisning til, at de ikke dækkede underskrivernes synspunkter. Modstanderne af det danske sprog afviste med samme argumentation petitionerne til fordel for dansk sprog. Men begge parter søgte energisk at indsamle underskrifter på de adresser, enkelte ledende personligheder i de to lejre konciperede. Det var vilkårene for politisk meningsdannelse.

Vil man derfor danne sig et indtryk af, hvilke synspunkter petitioner og erklæringer dækkede over, må man prøve så nøje som muligt at klarlægge omstændighederne ved deres tilblivelse og underskrivelse. Man må søge klarhed over, hvordan underskrifterne blev skaffet. Netop tilkendegivelserne fra Nordals frembyder i så henseende særlige muligheder. Vi kan, når vi sammenholder vor viden om debatten omkring petitionerne med, hvad vi kan få at vide om underskrivelsen, nå et stykke i retning af at sandsynliggøre motiverne hos de dansktalende nordalsiske bønder, der lagde navne til.

Det er allerede nævnt,¹¹⁶ at Nis Hanssen fandt det umagen værd at gå ind på tankegangen i de forskellige aktstykker og polemisere mod den, skønt han kendte petitionernes oprindelse. Det må lages som et indicium for, at underskriverne ikke blot skal betragtes som vildledte og lettroende, men at der i tilkendegivelserne udtryktes tanker, der kunne finde genklang blandt bønderne. Nis Hanssens taktik kan ikke blot forklares som udslag af, at han ikke ville støde bønderne og derfor undgik at lade dem forstå, at de var en slags stemmekvæg. Han skjulte ikke det moment, at en del skrev under af frygt for øvrigheden, men samtidig rettede han sin polemik mod selve tankegangen i petition og erklæring, og hans vurdering må have været, at bekymringen for en nærmere forbindelse mellem Slesvig og kongeriget var en realitet blandt bønderne.

Det støttes af, hvad vi ellers ved om situationen. Af de breve fra Als, som Nis Hanssen gengav i sine avisindlæg, fremgår, at daniseringsspøgelset netop var blevet fremmanet for underskriverne, og lokale iagttagere mente, at det havde været afgørende for adskillige. En af Nis Hanssens korrespondenter, an-

tagelig pastor Jørgen Hansen, fremhæver, at mange underskrev petitionen i 1838 med den tanke, at de stod i fare for, at dansk told og akcise skulle blive indført. En anden oplyser, at en af synsmændene ved sin orientering af bymændene i sin landsby om petitionen havde understreget, at den skulle hindre alsingerne i at blive »jyllændere«.

Af samme hjemmelsmand erfarer vi, at i hans by omtaltes tilsyneladende slet ikke petitionens afsnit om den tyske rettergangs bevarelse. Oplæsningen af den lange tyske petition trættede tilhørerne så meget, at Steffens' fuldmægtig, som foredrog den, ikke nåede til enden, før underskrivningen begyndte. Forud for den tyske oplæsning var imidlertid blevet oplæst et dansk resumé. Det lå til grund for underskrifterne, og man må antage, at disse få sammenfattende linier netop har indeholdt henvisningen til faren for, at de danske indretninger ville blive indført.¹¹⁷

Man skal utvivlsomt hos bønderne regne med et ikke ringe mål af konservatisme, der i en sag som denne kunne vendes mod en ændring i det sprogligt tilvante. Det var en sådan konservatisme, hertugen spillede på, når han i sin tekst til synsmændenes erklæring skrev, at der let hos bønderne kunne opstå betydelig skade af nye indretninger, der ændrede de bestående forhold, hvorunder alle hidtil havde været tilfredse og lykkelige. De gamle indretninger og de gennem århundreder bestående forhold kunne kuldcastes uden garanti for, at det nye kunne blive bønderne »eller det almindelige« til nytte. I konsekvens af dette helt alment holdte konservative forsvar for det bestående og lovsangen til danskens og tyskens lige gode ret i Slesvig kom så tilslutningen til protesten mod ændringen i retsproget.¹¹⁸ Det er afgørende for forståelsen af hertugens argumentation, at den på denne måde forløb uden direkte angreb på det danske sprog, men med henvisning til det nedarvede og tilvante.

I denne forbindelse må man interessere sig for den påstand, at de slesvigske bønders kår i almindelighed var bedre end standsfællernes i kongeriget.¹¹⁹ Det er en tankegang, man af og til træffer på i datiden. Den præger f. eks. fra ende til anden den betænkning, pastor Meyer i Havnbjerg afgav om det alsiske skolevæsen i 1816.¹²⁰ Efter hans mening var årsagen til det gode skolevæsen på Als at finde i bøndernes stilling som selvejere. Friheden

og den faste ejendom havde givet velstand og vakt et sindelag, der virkede heldigt ind på skolevæsenet, som klart var bedre end i kongeriget.

På samme linie ligger de erindringer, en søn af den gamle provst Burchardi, juristen Georg Christian Burchardi, nedskrev om sin barndoms og ungdoms tilknytning til Ketting i tiden o. 1814. Som han husker det, regnede alsingerne sig ikke for egentlige danskere. Tværtimod anså de sig for noget bedre, og Burchardi forklarer denne overlegenhedsfølelse med, at der tjente så mange kongerigske karle og piger på Als. De stammede fra samfundets nederste lag, og de kunne ikke frembringe en særlig høj mening om Danmark.¹²¹

Da nu hertug Christian August i 1839 søgte at vinde de nord-alsiske bønder ved netop dette argument om deres bedre stilling, vendte pastor Jørgen Hansen sig skarpt mod denne tankegang. Til Nis Hanssen skrev han med tanke på offentliggørelse, at der intet sandt var i snakken om alsingernes gode kår. Det var kun få år siden, Nørreherred havde oplevet konkurs på konkurs, og bønderne havde klaget både til kongen og til stænderforsamlingen over de høje skatter og byrder.¹²² I sine erindringer uddyber han denne påstand med en tilføjelse om, at det i 1839 ikke var ret mange år siden, en fjerdedel af Nørreherred havde været under konkurs eller dog under retslig behandling for restancer og gæld.¹²³

Jørgen Hansen tænker antagelig her på de tunge kriseår for landbruget, som først langsomt afløstes af en bedring i årene o. 1830. Efter hans opfattelse sad alsingerne som helhed nu ikke bedre i det end de kongerigske selvejerbønder, men netop sammenligningen med *selvejerne* i kongeriget viser, at der nok kunne være basis for den alsiske overlegenhedsfølelse, der opstod, når alsingerne så på fæstevæsenet i kongeriget. Jørgen Hansens påvisning af de faktiske vanskeligheder, alsingerne havde været ude for, afkræfter for så vidt ikke, at selvfølelsen har været til stede som et moment, der kunne spilles på. Hans efterfølger, den stærkt slesvig-holstensk orienterede og hertugtro pastor Fr. Petersen taler på baggrund af sine tidligere erfaringer fra Uge sogn om rigdommen og den almindelige velstand på Als. Ved siden heraf var der, skrev han, megen fattigdom, men den sattes netop

i relief af den almindelige velstand.¹²⁴ Meget afhænger tydeligvis i denne sag af den målestok, man kommer med, men netop det kan ved sammenligning give anledning til selvfølelse.

Sammenfattende må vi sige, at hele debatten om de to nordalsiske petitioner og synsmandserklæringen på den ene side klart afslører, hvordan man arbejdede for at vinde tilhængere til et bestemt synspunkt, og hvordan man argumenterede for at opnå eller formindske denne støtte. På den anden side kan netop argumentationen for og imod vise os, hvordan de stridende på begge sider bedømte opinionen blandt bønderne.

Tilsyneladende har de regnet med en ganske indgroet konservativ tilfredshed med den bestående tingenes tilstand og uvilje mod en ændring i den. Denne holdning kunne godt bringes til at underbygge en vis utryghed ved en ændring i retssproget. Også det tyske sprog hørte jo med til de gamle sædvaner og var vel — foruden friheden for akcisen og andre kongerigske afgifter — den mest iøjnefaldende af de slesvigske »særegenheder«, som så let lod sig sætte i forbindelse med og kunne begrunde den vage fornemmelse af, at man som slesviger var noget særligt i forhold til kongerigets beboere.

I hvert fald kan man ikke i alt dette finde spor af en fornemmelse for det danske sprog som noget i sig selv værdifuldt, der skulle sikres. Den tanke var kun i sin vorden og kom udefra. End ikke Nis Hanssen formulerede den på dette tidspunkt. Derfor faldt det heller ikke svært for mange alsingere at interessere sig for en undervisning af deres børn i tysk.

Georg Chr. Burchardi mindedes alsingernes sans for det nyttige i, at deres børn lærte tysk af hensyn til forbindelsen sydpå,¹²⁵ og dette ønske var utvivlsomt levende, da sprogrøret brød ud o. 1838. Den omtalte meddeler til Nis Hanssen fra Nordals skriver ligeud, at det ikke kan nægtes, at det er en del af folkets ønske at lære tysk.¹²⁶ En mand som pastor Jørgen Hansen gik ganske vist imod tanken om undervisning i tysk i landsbyskolen, men — som vi skal se — ikke, fordi han anså selve det at lære tysk for en uheldig ting for bønderne, men fordi skolen ikke magtede opgaven, når oplæringen i de elementære færdigheder skulle være blot nogenlunde fyldestgørende.

Denne ganske komplicerede situation omkring det sproglige

må man have i tankerne, når man vil forstå alsingernes stilling i røret og i den politik, der udspandt sig i forbindelse med det. For de færreste var der tale om et skarpt alternativt valg mellem dansk og tysk. Man må ikke ind i deres situation læse en senere tids holdning og tanker om det nationales forankring i det sproglige. Datidens alsingere havde ingen mulighed for at se problemet på den måde.

Hertugens reaktion på sprogreskriptet.

Da sprogreskriptet blev udstedt d. 14. maj 1840, kom hertugen af Augustenborg i en vanskelig situation. Politisk havde han hele tiden stået som det danske retssprogs hovedmodstander, og denne modstand fortsatte han også efter reskriptets fremkomst. Men derved stilledes han over for det helt konkrete spørgsmål, hvordan det skulle gå med retssproget og sproget i de retsligt gyldige dokumenter i de områder, hvor han havde jurisdiktionen. Anerkendte han her sprogreskriptet som rettesnor, svækkede han sin egen modstand mod det. Opretholdt han det tyske retssprog, ville han komme i et alvorligt modsætningsforhold til Danske Kancelli og i sidste instans til kongen. Endelig måtte han tænke på, at han ved sin optræden stedse skulle markere de selvstændige, augustenburgske fyrstelige rettigheder, et vagt begreb, men et hovedpunkt i hele den hertugelige politik.

I slutningen af maj 1840 underrettede regeringen på Gottorp overinspektoratet for de hertugelige gråstenske og augustenburgske godser om sprogreskriptet, og overinspektøren blev bedt om at publicere det.¹²⁷ Kort efter indløb en tjenstlig forespørgsel fra generalsuperintendent Callisen i Slesvig i anledning af reskriptets påbud om at indføre tyskundervisning i landsbyskolerne. Callisen ønskede at vide, hvordan mulighederne var for at etablere undervisning i tysk i skolen i Adsbøl, som hørte under Slesvig stift.¹²⁸ Dermed var problemerne omkring reskriptet rejst for de augustenburgske myndigheder.

Efter sædvane gjorde hofråd Bahrt klar til at publicere reskriptet i det augustenburgske og det gråstenske distrikt. Den 5. juni havde han publiceringen planlagt og præsterne underrettet,¹²⁹ men inden offentliggørelsen var sket, blev den standset af hertugen. Christian August opholdt sig på dette tidspunkt i Køben-

Christian Friedrich Callisen (1777-1861). Generalsuperintendent for hertugdømmet Slesvig 1835-48. Maleri af G. F. Westphal fra 1845. Frederiksborg.

havn, og derfra gav han gennem hofchef Cossel den besked til Bahrt og til herredsfoged Prehn i det augustenburgske herred, at de intet måtte foretage sig, når de fik henvendelser om det danske sprog. De skulle afvente instruks fra hertugen.¹³⁰ Hofråd Thomsen, der var justitiarius på Gråsten, fik samme ordre.¹³¹

Bahrt trak straks de udfærdigede publikationsmeddelelser tilbage fra præsterne og udbad sig et direkte forbud mod publiceringen fra hertugen.¹³² Han kunne ikke selv tage ansvaret for at lade være med at offentliggøre reskriptet. Christian August udfærdigede også et sådant forbud og konciperede en reprimande til Bahrt, fordi denne havde forberedt publiceringen uden at spørge. Men en nærmere overvejelse må have gjort hertugen betænkelig, for han undlod at sende brevet med befalingen og reprimanden,¹³³ og i stedet gav han sin tilladelse til, at regeringscirkulæret fra Gottorp og, hvis det var nødvendigt, også selve det kongelige patent blev publiceret på de hertugelige godser.¹³⁴

Samtidig meddelte han, at han ventede, at herredsfogederne Prehn og Thomsen, når de blev spurgt om deres færdighed i

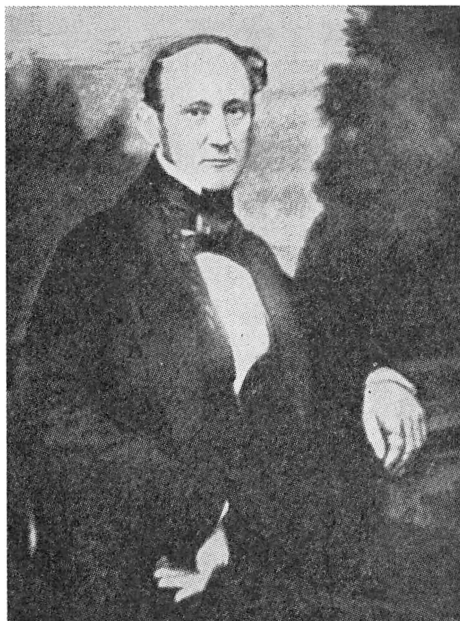
dansk, svarede, at de ikke var i stand til at benytte sig af det danske sprog i de juridiske forretninger. Bahrt skulle underrette dem om dette hertugelige ønske. Callisen skulle svares, at først ved hertugens hjemkomst kunne spørgsmålet om tysk i Adsbøl skole tages op. Provst Hoeck skulle have besked om, at heller ikke en eventuel undervisning i tysk i de alsiske skoler kunne drøftes, før hertugen i juli vendte hjem fra sin Københavnsrejse, der udvidedes med en tur til Bornholm.

I det brev til Bahrt, som ikke blev afsendt, havde hertugen til hofrådets orientering meddelt sin opfattelse af situationen. Han anså det for givet, at den eksisterende retsforfatning på Als — og til retsforfatningen regnede han udtrykkeligt det tyske sprog — ikke kunne ændres uden hans accept. Skolereglementet af 1825 for Sydals gav ham ret til at bestemme, hvad der skulle læres i de alsiske skoler,¹³⁵ så heller ikke med hensyn til skoleundervisningen kunne reskriptet finde anvendelse på det alsiske distrikt.

I den henseende stillede tingene sig anderledes i det gråstenske distrikt, hvor hertugen ikke havde ret til at reglementere skolevæsenet. Man kan se, at han i konsekvens heraf et øjeblik tænkte på at lade reskriptet publicere på sit gråstenske, men ikke på sit alsiske område. Erkendelsen af, at en sådan opsplitning ville svække hans påstand om de særlige augustenburgske rettigheder, har nok sammen med ønsket om at vinde tid bevæget Christian August til at lade publiceringen ske.

Hertugens protest.

Christian August betragtede ikke denne publicering som et udtryk for, at han anerkendte reskriptets gyldighed på sine godser. Tværtimod fastholdt han tanken om, at ændringer i retssproget og skolevæsenet kun kunne ske med hans billigelse. Ud fra det synspunkt arbejdede han i sommeren 1840 sammen med sin juridiske rådgiver, justitsråd Jasper, og hofråd Bahrt på en forbeholdserklæring over for sprogreskriptets anvendelse på sine godser. Samtidig holdt han sig nøje underrettet om, hvordan andre godsbesiddere med jurisdiktionsrettigheder forholdt sig. Gennem borgmester Schow i Åbenrå, der var justitiarius på flere af godserne, havde Christian August god mulighed for at influere

Georg Schow var borgmester i Åbenrå og en af de trojaste støtter for den augustenborgske politik. Fotografi.

på den holdning, godsbesidderne tog til reskriptets bestemmelser.¹³⁶

Justitsråd Jasper erklærede sig i princippet enig med hertugen i den anskuelse, at reskriptet kun var en administrativ forholdsregel, som ikke havde lovskraft. Derfor behøvede det ikke at føres ud i livet på det augustenborgske område, hvor hertugen selv fastlagde administrationens praksis. Dog gjorde Jasper opmærksom på, at reskriptets bestemmelser om, at der ved kommende embedsansættelser skulle tages hensyn til ansøgernes sproglige kvalifikationer, kunne opfattes som et påbud, der gik ud over rammerne for ordningen af den administrative praksis. Denne alvorlige indvending fik imidlertid ingen indflydelse på tankegangen i den erklæring til det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, som efter omhyggelige forarbejder var klar i slutningen af september.¹³⁷

Protesten er et ganske ejendommeligt aktstykke med en ret uklar og undertiden selvmodsigende argumentation for det augustenborgske synspunkt. F. eks. frakender hertugen sprog-

reskriptet lovs kraft, fordi det ikke havde været forelagt stænderne, samtidig med at han understreger, at stænderne ingenlunde havde dispositionsret med hensyn til den ret, der er knyttet til ejendom. Konsekvensen var efter hans opfattelse, at reskriptet kun kunne vedrøre de kongelige amter og landskaber, hvor kongen var retsherre, ikke hvor der var tale om adelige justitsrettigheder.

Det var kernen i dokumentet. Hertugens protest tog ikke i og for sig sigte på sprogreskriptets indhold, men var et forsvar for de augustenburgske rettigheder, som han mente var krænket. Det var ham om at gøre, skrev han, at bevare sit hus' rettigheder med hensyn til jurisdiktionen og bevare denne ubeskåret for efterkommerne. Derfor kunne han ikke finde sig i en ændring af det bestående, hvorved man påtrængte ham og hans embedsmænd et fremmed rets- og administrationssprog. Derved krænkedes hans overenskomstmæssigt tilsikrede ret på det alvorligste.

Overinspektøren, herredsfogeden på Augustenborg, justitiaren på Gråsten, husfogederne, kassereren så vel som alle de andre af ham lønnede var hans tjenere og ikke kongelige embedsmænd. Derfor kunne sprogreskriptet ikke finde anvendelse på nogen af dem. Kongens bekræftelse af valget af herredsfoged og justitiarius gjorde dem efter Christian Augusts mening ikke til kongelige embedsmænd. I deres virke var de kun afhængige af ham, og han kunne selv bestemme sproget i sit hus og i sine omgivelser.

Alle kontrakter, dokumenter, skyld- og panteprotokoller m. v. under den hertugelige jurisdiktion var udelukkende affattet på tysk. Med hvilken ret, spurgte Christian August nu, ville man foreskrive ham et andet sprog til disse dokumenter end det fra gammel tid anvendte, som passede ham. Ville man påtvinge ham et andet sprog, krænkedes ikke alene de bestående overenskomster med det kongelige hus og kongens forfædres ord, men spiren blev lagt til stridigheder mellem hertugen og hans undergivne, hvor der nu herskede fred og enighed.

Dertil kom, at ikke skoleordningen af 1814, men reglementet af 1825 gjaldt for de alsiske godser. I det var forbeholdt hertugen alle de patronatsrettigheder, han selv og alle hans forfædre havde udøvet. Derfor kunne sprogreskriptets bestemmelser om skolen ikke anvendes på de hertugelige skoler på Als. I Gråsten havde

han kun skolepatronat over skolerne i Gråsten og Adsbøl. Den første havde fra gammel tid haft undervisning på tysk, og i Adsbøl var der hidtil undervist i tysk.

Hertugens påstand om de augustenburgske rettigheder, baseret på statsoverenskomster og med et ganske uafgrænset omfang, var utvivlsomt angribelig og svagt funderet. Men henvisningen til disse rettigheder var, som flere gange fremhævet, et centralt punkt i hele hans politiske aktivitet. Hertugen måtte fastholde det tyske sprog på Sydals som led i sin markering af sin ret, og skulle der ske ændringer, måtte han selv sætte dem i værk. Det blev bestemmende for sprogsituationen på Sydals efter 1840.

Kancelliet kunne naturligvis ikke godtage hertugens argumentation. I svaret på hans indsigelse blev det fremhævet, at reskriptet var udstedt med henblik på alle slesvigske distrikter med dansk kirke- og skolesprog. Derfor fandt kancelliet ingen anledning til at formulere en forestilling til kongen om en undtagelse for de augustenburgske distrikter.¹³⁸ Hertil svarede hertugen ret omgående fra Slesvig, hvor han deltog i stænderforsamlingen, at en kongelig undtagelse slet ikke var nødvendig. Ifølge sagens natur var det nok, at han havde protesteret og forbeholdt sig sine rettigheder over for den kompetente myndighed. Kancelliets skrivelse registrerede han som en kvittering for protestens rette indgang.¹³⁹

Dermed havde Christian August angivet den praktiske side af det standpunkt, han havde taget med hensyn til sprogreskriptets gyldighed på de hertugelige godser. Han protesterede, men ønskede ikke et direkte sammenstød med de københavnske myndigheder, som uvægerligt ville have ført til en specificering af hans rettigheder og en overvejelse af deres rækkevidde. I stedet foretrak han det formelle forbehold, kombineret med en praksis, som dels fastholdt så meget som muligt af hans egen reelle indflydelse dels undgik en akut modsætningssituation til kancelliet. Da først protesten var afgivet og registreret, kunne han godt tillade sig ting, der for en streng betragtning indebar en godkendelse af reskriptets eksistens.

For eksempel tillod han sine embedsmænd at besvare de forespørgsler, de fik, om de kunne dansk nok til at følge sprogreskriptets forskrifter. Sagen blev først aktuel for hofråd Thom-

Hertug Christian August af Augustenborg, som han så ud i 1840'erne. Litografi fra 1846 efter tegning af Carl Hartmann. Frederiksborg.

sen i Gråsten. I sin egenskab af herredsfoged i Lundtoft herred fik han fra amtshuset i Tønder besked om at redegøre for sine sprogekundskaber. Selv ønskede Thomsen at svare, at han ikke magtede at bruge dansk som justitssprog, og han skrev til hertugen, at en sådan erklæring også ville være i overensstemmelse med sandheden.¹⁴⁰

Han var født i Rinkenæs, og dansk var hans modersmål, men han havde ikke, oplyste han, lært sproget efter de grammatikalske regler. Derfor kunne han ikke bruge det i skriftlige udfærdigelser, og da han gik i sit 72. år, bad han om i resten af sin tjenestetid at måtte bruge tysk som hidtil. På samme måde svarede Thomsen, da han afæskedes en lignende erklæring som hertugelig justitiarius. Han var for gammel til nu at lære dansk efter de grammatikalske regler, skrev han.¹⁴¹

Herredsfoged Prehns erklæring fulgte de samme linier, da den med en del forsinkelse forelå.¹⁴² Prehn oplyste, at han var født og opdraget i det nordlige Slesvig, og at han var fuldt fortrolig med det der brugelige »så stærkt fra det danske afvigende om-

gangssprog«. Derfor forstod han fuldt ud bønderne, men han havde altid anset tysk for sit modersmål, og han magtede ikke det rigtige dansk.

For justits- og administrationssproget på Als betød dette, at alt fortsatte ved det gamle — forøvrigt ikke blot på Sydals, men også i Nørreherred, hvor jo herredsfoged Steffens residerede. Det konstaterede Nis Hanssen, da han et årstid senere besøgte øen som led i en rejse gennem det østlige Slesvig. Embedssproget var aldeles tysk og alle bønderne aldeles danske, skrev han i sin indberetning til kongen.¹⁴³

Da sprogreskriptet lempedes i sommeren 1841,¹⁴⁴ så kontrakter og pantebreve af hensyn til den økonomiske forbindelse mellem Nord- og Sydslesvig samt Holsten kunne udstedes på tysk, publiceredes denne bestemmelse omgående på det augustenburgske område.¹⁴⁵ Nogen praktisk betydning havde bestemmelsen ikke, da disse dokumenter i forvejen på Als affattedes i det tyske sprog. På en forespørgsel fra Gottorp-regeringen i 1843, hvordan det gik med sprogreskriptets bestemmelser, svarede Prehn, at dansk stadig ikke var indført ved den sydalsiske herredsret. Han henviste til sin erklæring fra 1840 og tilføjede, at han endnu ikke holdt sig for tilstrækkelig kyndig i det danske sprog til at bruge det ved de forskellige forhandlinger og udfærdigelser fra herredsfogderiet. Han havde ikke tilstrækkelig fritid til at lære sproget bedre, og han kunne derfor ikke angive midler til at ophæve hindringerne for reskriptets gennemførelse.¹⁴⁶

Tilladelse til dansk oversættelse.

Formelt skete der ingen ændringer i denne tingenes tilstand i Sønderherred før 1848. Men reelt åbnedes vejen en lille smule for det danske sprog på en måde, der er særdeles karakteristisk for den hertugelige politik. Tilskyndelsen kom fra en underdanig henvendelse til hertugen fra en række bolsmænd, kådner og inderster på Sydals i december 1844 om retssproget.¹⁴⁷

I adressen tog underskriverne omhyggeligt afstand fra danske blades påstande om, at embedsmændene forhånede og undertrykte slesvigernes sprog og nationalitet. Tværtimod, hed det, havde de »med mishag og uvilje læst og hørt slige påstande«. Og henvendelsen fortsatte: »Vi anse det ikke som en fornedrelse af

vort sprog, at det tyske sprog er blevet hoved- og retssprog; men vi søge meget mere grunden dertil i den nødvendighed, at der kun kan være et hoved- og retssprog, og at dette, i betragtning af vort lands hele indretning og dets nøje forbindelse og store samkvem med sønden just må være det tyske sprog«. I konsekvens heraf udtryktes en tak for de foranstaltninger, hertugen havde truffet for, at børnene i fremtiden i skolen kunne lære dette »dem så nyttige og nødvendige sprog«.

Efter denne bekendelse til troen på, at held og lykke måtte ventes af »opretholdelsen af hertugdømmernes nøje forbindelse og selvstændighed«, kom andragendets kærnepunkt: Det ville være underskriverne kært, om der kunne ske en ændring med hensyn til de dokumenter, der nu udfærdigedes på tysk i herredsfogderiet. Det tyske sprog var de fleste ubekendt, og når de ville vide noget om dokumenternes indhold, måtte de bekoste dem oversat af en skolelærer eller en anden tyskkyndig person. Det var en bekostelig og omstændelig procedure. Ofte veg bønderne tilbage for den med det resultat, at de forblev uvidende om dokumenternes indhold. Underskrivernes bøn var derfor, at dokumenterne fra herredsfogderiet, navnlig skiftebreve og kontrakter, samt alle befalinger til bønderne fra den hertugelige amtstue, måtte blive udfærdigede i det danske sprog.

Henvendelsen havde i det hele 46 underskrifter. Det var 1 bolsmand fra Lebølgård, 6 bolsmænd, 5 kådnere og 2 inderster fra Lebøl, 11 bolsmænd og 10 kådnere fra Mindebjerg samt 8 bolsmænd, 1 inderste og 1 kådner fra Ulkebøl. Desuden havde smed Jørgen Jørgensen i Mjang skrevet under med fuldmagt fra alle bolsmænd i Mjang.

Adressen er skrevet med smedens hånd, men vi har ingen oplysninger om dens baggrund og tilblivelse. Det ejendommelige ved den er, at dens formuleringer om det tyske sprog så at sige ordret rammer Christian August's egen argumentation til fordel for det tyske sprog som landsdelens hovedsprog. Dette, i forbindelse med den fuldstændige tavshed om, at man blot bad om den ret, sprogreskriptet tilsikrede, lader formode, at de kendte forkæmpere for det danske sprog, Bonefeldt og Jørgen Hansen, ikke havde inspireret andragendet. Den »hertugelige« argumentation og den stærke afstandtagen fra de danske avisers synsmåde kan

være tænkt som et taktisk kneb af den eller dem, der stod bag ansøgningen. Men man kan ikke afvise, at adressen er sat i gang af hertugen selv eller hans omgivelser, og at det er forklaringen på dens indhold. Christian August var, som vi skal se i forbindelse med indførelsen af tyskundervisning, ikke fremmed for en sådan fremgangsmåde.¹⁴⁸

Noget helt sikkert herom kan dog ikke siges. Blot ved vi, at hertugen interesserede sig for andragendet, og at han bestemte sig til at løse det problem, der her var fremdraget. Det skete ganske vist ikke lige med det samme, men i september 1846 resolverede han, at aktuaren på Augustenborg for fremtiden på forlangende skulle oversætte dokumenter fra herredsfogderiet til undersåtterne til dansk.¹⁴⁹ De, der ønskede oversættelse, måtte betale et gebyr på 3 skilling pr. ark, og hertugen tillagde aktuar Carstens et fast årligt vederlag for ulejligheden. Ved at henlægge oversættelsen til aktuaren undgik hertugen at desavouere rets-embedsmændenes gentagne erklæringer om, at de ikke magtede det danske sprog.

Det betød, at indbyggerne i det augustenburgske jurisdiktionsområde med hensyn til det danske retssprog var stillet lige modsat af de øvrige dansktalende nordslesvigere, der fik deres dokumenter på dansk, men kunne kræve en tysk oversættelse. Beboerne på Sydals fik stadig tyske dokumenter, men de kunne nu få en dansk oversættelse — hvis de ville betale for den. Mens de tidligere havde måttet betale læreren for at få kendskab til indholdet af deres retsgyldige papirer, kunne de nu opnå det samme mod en afgift til hertugen. Denne tilstand varede ved, til de store omvæltninger indtraf i 1848.

For hertugen spillede det i efteråret 1846 en rolle at præcisere sin selvstændighed og sine rettigheder. På det tidspunkt forelå det åbne brev med afvisningen af de augustenburgske arvekrav på Slesvig, og Christian August havde indgivet sin protest mod det til den tyske forbundsdag. Hans kamp for de augustenburgske rettigheder var gået ind i en ny fase, og det er næppe tilfældigt, at han valgte dette øjeblik til at give regler for en dansk udgave af retsdokumenterne. Derved fastslog han, at han selv bestemte, hvordan tysk og dansk skulle bruges ved rettens pleje og i administrationen på det hertugelige område. Her gjaldt *hans*

resolutioner og ikke det kongelige sprogreskript. Bøndernes an søgning om, at det danske sprog måtte blive brugt, gav ham en god anledning til at foretage denne demonstration.

Desuden fik han lejlighed til at understrege, at når blot hans egne principper blev lagt til grund, havde han ikke noget imod det danske sprog. Tysk måtte anses for retssproget. Det var det givne fra gammel tid, og det var det mest praktiske, som han ustandseligt havde fremhævet det i sin kamp mod sprogreskriptet. Den tyske version af dokumenterne måtte derfor altid være den, der havde retskraft. Men blev der vanskeligheder med forståelsen, kunne bønderne godt få en dansk oversættelse. Det synspunkt havde han forfægtet i stænderne allerede i 1838.¹⁵⁰ Nu tog han anledning til i praksis at vise, at han ikke ønskede at påtvinge bønderne tysk som eneste sprog, og denne side af demonstrationen af de augustenburgske rettigheder var ham tydeligvis ikke ukær.

Sproget i præsternes kaldsbreve.

På et andet område kunne sprogreskriptets bestemmelser udløse problemer, når Christian August fastholdt brugen af tysk i sin administration. Som tidligere nævnt,¹⁵¹ havde hertugen af Augustenborg patronatsretten til kirkerne på Sydals. Her udnævnte han præsterne med den reservation, at hans kaldsbreve eller bestallinger, som de kaldtes, skulle konfirmeres af kongen. Disse kaldsbreve var hidtil blevet affattet på tysk, men fulgte man sprogreskriptet, skulle de efter 1840 skrives på dansk.

Først i 1845 indtraf en vakance, så spørgsmålet blev aktuelt. Hertugen kaldte da den hidtidige præst i Rinkeby, Bertel Petersen Godt, til det ledige embede i Notmark efter Jørgen Hansen, som kongen havde kaldet til embedet i Egen. Bestallingen til Godt blev efter sædvane udfærdiget på tysk. Da brevet kom Danske Kancelli i hænde, tog man det anvendte sprog op til overvejelse, og kancelliet fremhævede i sin indstilling til kongen, at bestallingens form kunne give anledning til betænkelighed med hensyn til godkendelsen. Men Christian VIII valgte at undgå principiel strid og godkendte kaldsbrevet uden kommentar.¹⁵²

Kancelliet tog imidlertid anledning til at fremføre sit synspunkt over for hertugen i den skrivelse, hvormed den kongelige

Bertel Petersen Godt (1814-85) var efter sin teologiske eksamen huslærer på Augustenborg. 1842 blev han præst i Rinckenæs. 1845 kaldte hertugen ham til Notmark, men allerede 1846 flyttede han til Felsted, hvor han 1849 støttede den provisoriske regering. Efter 1864 blev han superintendent i Slesvig. Fotografi i familiens eje.

konfirmation blev meddelt ham.¹⁵³ Det hed i skrivelsen, at kaldsbreve skulle affattes på dansk, men at det denne gang kunne forblive ved den ene ekspedition, som nu var foretaget. Deri lå naturligvis en opfordring til hertugen om i fremtiden at betjene sig af dansk i kaldsbrevene.

Karakteristisk nok afviste hertugen ikke blankt denne tanke. Han svarede med at understrege, at kancelliet tog fejl, når det, som det havde gjort i brevet, afledte hans ret til at give bestalling til præsteembederne af en kgl. resolution fra 1821. Retten gik længere tilbage, nemlig til 1750'erne, da den augustenborgske familie havde erhvervet sine alsiske besiddelser.¹⁵⁴ Dermed gentog han sin kendte påstand om, at de augustenborgske rettigheder ikke skyldtes nådige bestemmelser fra kongen o. 1820 med hensyn til kirke- og skolevæsenet på Als, men at de gik tilbage til selve overdragelsen af det augustenborgske fideikommiss, som skulle være sket med de fulde fyrstelige rettigheder.

Dernæst sagde hertugen, at sprogreskriptet kun gjaldt i regerings- og retssager og kun for de embedsmænd, der var beskæf-

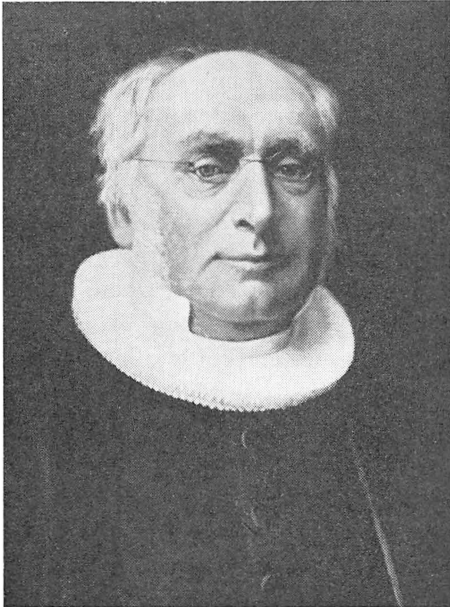
ligt med den slags forretninger. Det kunne ikke gælde præstebestallinger, og det gjaldt ikke for ham, som ikke var embedsmand. Under alle omstændigheder måtte han afvise Danske Kancellis ret til at tolke et reskript, som var udstedt gennem det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, og ud fra denne tolkning give anvisninger for hans administration på Als.

Det er vel tvivlsomt, om hertugen kunne få dette synspunkt accepteret af de retslærde, men problemet var der: Kirke- og skolevæsenet på Als administreredes af Danske Kancelli, mens sprogreskriptet var udstedt gennem Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli som en slesvigsk bestemmelse. Under alle omstændigheder viser tilfældet, hvor smukt den udviklede administrative situation tilbød argumenter til den, der havde brug for dem.

Men hertugen ville ikke insistere på de tyske bestallinger. Hvis kancelliet, som han skrev, »af ham ubekendte grunde« gerne så bestallingerne i det augustenburgske distrikt udfærdiget på dansk, og hvis han derved kunne gøre et højt kollegium en tjeneste, ville han gerne føje kancelliet. Den næste bestalling skulle blive udstedt både i en tysk og i en dansk version. Begge skulle tilstilles kancelliet, og det kunne så afgøre, hvilken af dem der skulle fremlægges til kongelig resolution.

Dette kunne han gøre, skrev Christian August, når man ikke pålagde ham denne praksis som en forpligtelse. Dermed understregede han, at beslutningen om den danske version var hans egen, og han tilføjede, at han så meget mere var rede til denne fremgangsmåde, som det i det konkrete tilfælde forekom ham ligegyldigt, om præstebestallingerne var på tysk eller dansk.

Antagelig har hertugen følt sig nødsaget til denne principielle redegørelse over for kancelliet, fordi en ny vakance tvang ham til at overveje, om han påny med en tysk bestalling skulle udfordre kancelliet. I november 1845, dagen efter at kancelliet havde sendt sin reprimande til Christian August, var den gamle pastor Chr. Schwensen i Hørup død. Hertugen ønskede at lade hans søn, Chr. Carl Aug. Schwensen efterfølge ham, og omtrent samtidig med, at principerklæringen afgik til kancelliet, viste Christian August sin påståede gode vilje ved at udstede enslydende bestallinger på dansk og tysk til embedet i Hørup. Kancelliet indstillede derefter det danske kaldsbrev til kongens godkendelse.¹⁵⁵ På

Christian Carl August Schwensen (1811-99) var teologisk kandidat fra København 1836. Han blev 1838 kapellan i Hørup hos faderen og udnævntes til dennes efterfølger som sognepræst i 1846. I 1892 tog han sin afsked. Maleri i Hørup kirke.

samme måde gik det, da hertugen et par måneder senere udstedte et tysk og et dansk kaldsbrev til pastor Fr. Petersen fra Uge, som i maj 1846 efterfulgte Petersen Godt, da denne flyttede til Felsted efter et halvt års tjeneste i Notmark.¹⁵⁶

Med sin holdning i dette spørgsmål hindrede Christian August en diskussion med de københavnske myndigheder om de augustenborgske rettigheders omfang og om sprogreskriptets gyldighed på Sydals. Danske Kancelli lod det afhænge af kongens afgørelse, om man skulle skride ind mod de tyske bestallinger. Tilsyneladende foretrak Christian VIII, som vi har set, at undgå stridigheder.

Det kan hænge sammen med, at han netop på dette tidspunkt var dybt inde i forberedelsen af den erklæring om arvefølgen i hertugdømmerne, som i sommeren 1846 udstedtes i form af et kongeligt åbent brev. I det blev de augustenborgske arvekrav underkendt, og bruddet mellem kongen og augustenborgerne var uopretteligt. Christian VIII har næppe under tilrettelæggelsen af denne situation villet komplicere sagen yderligere ved i utide at

indvikle sig i en strid med sin augustenborgske svoger om administrationen på Als, en strid, som uvægerligt af hertugen ville blive intimt forbundet med spørgsmålet om hans rettigheder.

Hertugens tilbud om en dansk og en tysk bestalling gjorde det muligt for kancelliet i den følgende tid at holde det principielle spørgsmål om sproget på Als svævende. Der var jo åbnet mulighed for, at en dansk bestalling kunne indstilles til godkendelse. At hertugen så fastholdt sin ret til selv at bestemme over rets- og administrationssproget kunne i denne konkrete sammenhæng være Danske Kancelli ligegyldigt. Det var lettere at holde sagen på dette punkt end at løbe ind i de kompetenceproblemer, som altid lå på lur i de blandede jurisdiktionsforhold.

Christian August på sin side var tilfreds med at have hævdet det principielle standpunkt, at han selv bestemte og derfor af egen vilje gjorde kancelliet en tjeneste. Også han var uinteresseret i en akut strid, som kunne ende med en nøjere granskning af hans påstande om de augustenborgske rettigheder, og han havde intet imod at demonstrere sin absolutte mangel på uvilje mod det danske sprog som sådant. Samme linie fulgte han jo, som det er vist i det foregående, da han senere på året gav til-ladelse til dansk oversættelse af retsdokumenterne.

Resultatet var, at i de sydalsiske præstebestallinger kom dansk og tysk til at optræde jævnbyrdigt ved siden af hinanden fra 1846. Hertugen fastholdt den tyske version som den gyldige fra hans hånd, men kancelliet og kongen stadfæstede den danske tekst. De formelle problemer i sagen afklaredes ikke, men praksis blev altså, som i sagen med retsdokumenterne, en dobbelt-sprogethed, udsprunget af de problemer, som hertugens politik skabte.

Tysk i landsbyskolerne.

Ingen af de tre skoleanordninger, der gjaldt på Als,¹⁵⁷ regnede tysk med blandt de fag, der skulle undervises i på landet. I den artikelrække »Om undervisning i det tyske sprog i de nordsles-vigske landsbyskoler«, som pastor Jørgen Hansen skrev i de første numre af »Dannevirke« i 1838,¹⁵⁸ bemærkede han, at udeluk-kelsen af tysk fra undervisningsplanen i hvert fald ikke skyldtes

fordom mod det tyske sprog bag skoleforordningen for hertugdømmerne af 1814 og det hertugelige skolereglement af 1825.¹⁵⁹

Med denne formulering antydede han, at en sådan fordom eller uvilje måske kunne ligge bag reglementet for Nørreherred og Ærø. Manden bag dette reglement var jo biskop Tetens,¹⁶⁰ og han havde i administrationen af sit alsiske embede, i fortsættelse af biskop Plums syn på det sproglige, blik for betydningen af at fremme det danske og hæmme udbredelsen af det tyske sprog.

Skoleanordningernes ordlyd skal dog ikke tages så bogstaveligt, at der slet ikke var tale om undervisning i tysk på Als før 1840'erne. Jørgen Hansen, der jo var født i Tandslet, havde i sin skoletid fået undervisning i tysk,¹⁶¹ og da man efter 1840 søgte at indrette en tyskundervisning, oplyste en række lærere, at de tidligere havde forsøgt sig med en sådan undervisning.¹⁶²

Men først da sprogrøret satte ind fra slutningen af 1830'erne, blev spørgsmålet trukket frem i første række. Hertug Christian August udnyttede i sin politik tanken om undervisning i tysk, og han arbejdede, som vist i det foregående, ivrigt med at få ønsker om tysk i skolerne frem på Als.¹⁶³ Da sprogreskriptet forelå med bestemmelsen om, at undervisning i tysk skulle indrettes, var det derfor naturligt, at hertugen tog denne tanke op også for sit skolevæsens vedkommende. Dog ønskede han ikke sagen fremmet, før han selv kunne have hånd i hanke med den.¹⁶⁴ Også her gjaldt det om at vise, at initiativet var hans eget uden forbindelse med sprogreskriptet.

I februar 1841 pålagde Christian August de to skoleinspektører for det augustenburgske skoledistrikt, hofråd Bahrt og provst Hoeck, at meddele, hvilke lærere i det augustenburgske distrikt, der kunne undervise i tysk.¹⁶⁵ Om en del af lærerne vidste skoleinspektionen på forhånd, at de magtede det tyske, men i seks tilfælde var der tvivl, og provst Hoeck bad i et cirkulære de pågældende redegøre for deres muligheder for at undervise i tysk.¹⁶⁶ Det viste sig, at alle distriktets lærere mente sig i stand til at klare det tyske — omend med grader af sikkerhed.

Af dem, hvis evner inspektørerne havde været i tvivl om, svarede degn Matthiesen i Notmark og degn Kjærbølling i Asserballe under ét, at de ikke følte sig perfekte i tysk. Men de havde dog, når et tilstrækkelig stort antal børn meldte sig, i flere år under-

Jørgen Hansen (1802-89). Den senere biskop over Als-Ærø stift var 1830-45 præst i Notmark, hvorfra han skjult, men kraftigt imødegik den hertugelige sprogpolitik på Syd-als. Fotografi.

vist i tysk læsning og oversættelse fra tysk. Degn Lassen i Hørup oplyste, at han havde fulgt sin fars eksempel med at give privat-timer i tysk, når mindst 10 elever meldte sig. Han kunne ikke selv tale og skrive sproget korrekt, men han havde dog af og til også undervist i oversættelse fra dansk til tysk.

Lærerne Nielsen i Lysabildskov og J. P. Jørgensen i Kær bedømte deres færdigheder i tysk til, at de kunne bibringe eleverne begyndelsesgrundene i sproget. Degn Klein i Ketting derimod vurderede sine kvalifikationer højere. Han hævdede, at han kunne undervise i tysk læsning, oversættelse, skrivning og retskrivning. I over 20 år havde han med de større og dygtigere børn læst og oversat tysk i to timer om ugen efter forældrenes ønske. Gennemsnitlig havde der deltaget 24-30 børn årligt i denne undervisning. Desuden havde han undertiden givet enkelte elever privatundervisning i tysk grammatik og i at skrive sproget.

Om resten af lærerne i distriktet vidste skoleinspektørerne, at de kunne undervise i tysk. Det var lærer Boysen i Sebbelev, lærer Hans Joachim Hansen i Asserballeskov, degn Knutzen i Tandslet,

lærer Christiansen i Tandselle og hjælpelærer Knutzen samme sted, degn Becker i Lysabild, lærer H. Barchmann i Lebøl, degn C. Carlsen i Ulkebøl samt hans søn, der var hjælpelærer hos ham.

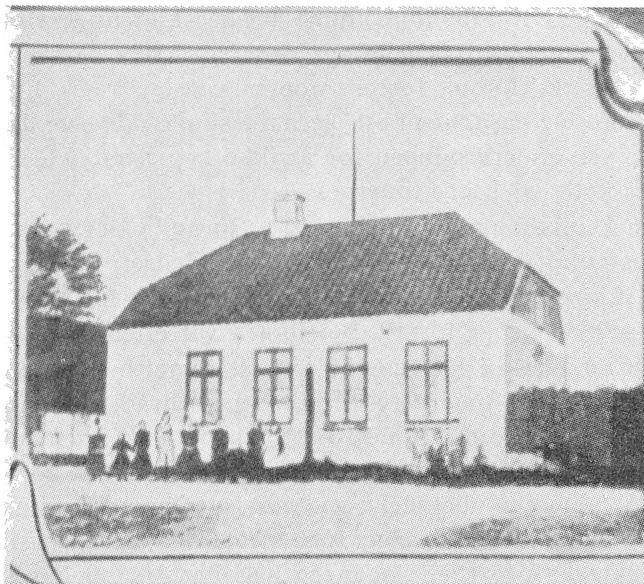
Undervisning i tysk før reguleringen.

Efter at skoledirektionen på denne måde havde konstateret lærernes mulighed for at klare tysk-undervisningen, fortsatte den i efteråret 1841 sine overvejelser af, hvordan en regelmæssig undervisning i tysk kunne etableres. Provst Hoeck udbad sig gennem præsterne oplysninger om, hvordan der hidtil var undervist i tysk i de enkelte skoler, og han udbad sig lærernes synspunkter på, hvordan denne undervisning kunne fremmes. De fleste af svarene kendes, og de giver et ganske godt indtryk både af den undervisning i tysk, der fandtes i de sydalsiske skoler i årene op til 1841, og af skoleforholdene i det hele taget.

Degn Knutzen i Tandslet oplyste, at mangel på læsebøger hindrede ham i at give ekstratimer i tysk.¹⁶⁷ Derimod havde han i en ugentlig time beskæftiget de større børn — ca. 30 — med at skrive danske og tyske sætninger på deres tavler og bibringe dem lidt af udtalen. Hans 40-årige erfaring som lærer sagde ham, at det ikke ville frugte meget med den slags undervisning, fordi børnenes skolegang var alt for ustadig. Dog ønskede han undervisningen sat i gang mod en passende godtgørelse.

Matthias Matthiesen i Notmark meddelte, at han i flere år om sommeren havde givet privat undervisning i tysk, men kun for få elever. De sidste år havde der ingen været.¹⁶⁸ Hjælpelærer Knutzen berettede fra Tandselle, at i de seks år, han havde forestået skolen, havde han undervist tre ugentlige timer i tysk. Til at begynde med havde undervisningen ligget om aftenen; nu foregik den onsdag og lørdag eftermiddag, som var skolefri. For tiden deltog kun to elever. Betalingen varierede, men lå i almindelighed på 2 mk 8 sk om året, hvilket var for lidt efter hans mening.¹⁶⁹

Fra degn Kjærbølling i Asserballe kom en lang indberetning, hvoraf det fremgik, at han i oktober måned 1841, antagelig inspireret af den første forespørgsel fra skoleinspektørerne, havde bekendtgjort, at der ville blive givet undervisning i tysk i skolen.¹⁷⁰ Der meldte sig 6 drenge fra ældste klasse, og hertil kom 10,

*Dejn Kjærbøllings skole i Asserballe, som den så ud op til 1923.
Udsnit af postkort.*

som han underviste gratis. Timerne lå mandag og torsdag kl. 4¹/₂-5¹/₂.

Det var Kjærbøllings opfattelse, at skoledistriktets ringe størrelse, beboernes knappe kår, »og den sig hos dem visende ringe sans for det tyske sprog« ville bevirke, at de 8 tilmeldte var et absolut maksimum. Så længe der ikke bragtes skrappere midler i anvendelse for at holde børnene i skole om sommeren, kunne der kun være tale om at gennemføre denne undervisning om vinteren. Kjærbølling mente, at læreren kun burde være pligtig til at yde den, når et passende antal børn meldte sig, og han foreslog, at præst og degn afgjorde, hvem der var egnet, så et betalingssspørgsmål ikke udelukkede de fattige.

Hos degn Becker i Lysabild gik der på tidspunktet for indberetningen kun 6 til tysk, og heraf var de to degnens egne sønner.¹⁷¹ Undertiden havde der været 10-12 elever, men der blev stadig færre. Iøvrigt var det kun få af børnene, der havde nytte af denne undervisning, fordi al undervisning i skolen led af, at det kneb for en enkelt lærer at undervise 200 elever ordentligt. I

modsatning til Kjærbølling kunne Becker kun undervise i tysk om sommeren, fordi børnene om vinteren ikke i den sene eftermiddags mørke kunne forcere »de moradsige veje« til skolen. Becker foreslog også, at præst og lærer skulle udvælge de egnede børn til tysk-undervisningen for at ikke tvangsindlagte fredsforstyrrelser skulle ødelægge timerne.

Samme tanke havde degn Lassen i Hørup.¹⁷² Der havde skolebørnenes antal og den dårlige skolestue hindret, at der blev tid til tysk. Lassen gav kun privattimer, undertiden for 20-30 elever, til andre tider næppe for 10. Betalingen var efter evne.

Lærer Jørgensen i Kær gav i sin beretning et helt historisk rids af sit arbejde med timer i tysk.¹⁷³ Han var tiltrådt i Kær mikkelsdag 1838 og havde da tilbudt 3 à 4 timers tysk uden for skoletiden. Der meldte sig 7-8 drenge, og undervisningen fortsatte til påske 1839 mod en ubetydelig godtgørelse. Om sommeren var der ingen timer, men mikkelsdag 1839 fremsatte han igen sit tilbud om tysk mod ringe eller slet ingen betaling. Der meldte sig også denne gang 7-8 deltagere, men ingen af dem betalte, og i 1840 gentog lærer Jørgensen ikke sit tilbud. Derefter havde ingen ønsket tysk. Som læsebog var brugt Wilhelmsens »Der deutsche Kinderfreund«,¹⁷⁴ oplyste han til sidst.

Lignende erfaringer som i Kær havde lærer Moldt i Helved, der også indsendte en redegørelse.¹⁷⁵ Strengt taget hørte jo Helved skole til det kongelige distrikt,¹⁷⁶ men den udviklede administrative placering af skolen er forklaringen på, at Moldt gennem de gejstlige myndigheder i Sønderherred afæskedes en udtalelse, skønt han allerede i efteråret 1840 over for de kongelige myndigheder havde redegjort for sine færdigheder i tysk. Han havde da svaret, at han kunne undervise i tysk, men ikke tale det korrekt.

Nu tilføjede han, at allerede i 1835 havde flere drenge i Helved skole ytret ønske om tysk, og han havde givet dem ekstratimer. Men lysten tabtes snart, og efterhånden holdt denne undervisning helt op. Offentliggørelsen af sprogreskriptet havde imidlertid inspireret flere forældre til at bede om en genoptagelse af undervisningen fra sommeren 1841. Moldt var da begyndt med i to timer om ugen at undervise 16 drenge og 3 piger i tysk. Pigerne var dog snart faldet fra, og der var i det hele taget ikke blevet så meget ud af undervisningen, fordi hø- og kornhøsten tog

børnenes tid. Her i efteråret lå tysken stille på grund af konfir-mationsforberedelsen.

Hos lærer Hansen i Asserballeskov fik på det tidspunkt, da han afgav beretning, 10 elever undervisning i tysk i 3 à 4 timer om ugen, både sommer og vinter.¹⁷⁷ Dog beklagede han, at kun så få ud af 143 skolesøgende børn fulgte denne undervisning. Det skyldtes ikke fattigdom, føjede han til, for den »vel tænkende ungdomslærer« ville naturligvis undervise egnede gratis.

Lærer Hansen fandt det uheldigt, om man nu skulle til at undervise i tysk efter sprogreskriptets påbud, som gjorde denne undervisning til en pligt for læreren. Skulle en undervisning i tysk sættes i gang, måtte man kræve et minimum af deltagere, og kun de egnede skulle have lov til at være med.

Hansen begrundede sit synspunkt med den ringe interesse, børnene viste for skolegangen i det hele taget. I månederne juli, august, september og oktober 1841 havde kun $\frac{1}{3}$ af de skoleplig-tige børn besøgt skolen, og nytten af en fast undervisning i tysk ville under disse omstændigheder være illusorisk. En grund til den dårlige skolegang var, at vejen til skolen ikke blev holdt i orden, så den var ufremkommelig. »Her var tvang vist på sin rette plads«, sukkede læreren.

Langt de fleste af indberetningerne var på dansk. Kun to af lærerne skrev på tysk. Det var degn Carlsen i Ulkebøl og lærer Barchmann, Lebøl. Carlsen meddelte, at han helt tilbage i 1826 ved sin ansættelse i Ulkebøl havde tilbudt eleverne fra 1. klasse undervisning i tysk.¹⁷⁸ Flere meldte sig, men faldt fra igen, da prisen blev fastsat til 1 sk. i timen pr. barn. Derefter havde han tilbudt to ugentlige timer gratis, men ingen reflekterede. Først to år senere kom der gang i undervisningen to timer om ugen mod en betaling af $\frac{1}{2}$ sk. i timen.

Denne undervisning fortsattes i 10 år med et elevtal, der veks-lede fra 20 til ned under 6. Da Carlsens søn blev andenlærer i Ulkebøl, overtog han undervisningen i tysk. Han gav 3 ugentlige timer og fik kvartalsvis 12 sk. pr. barn. For øjeblikket var der 9 elever, som deltog i tysktimerne. Carlsen tilføjede iøvrigt forskellige praktiske forslag vedrørende undervisningen. F. eks. fremhævede han, at ingen elev burde have lov til at deltage i tysktimerne, før den pågældende havde fuld færdighed i dansk.

Desuden henledte han opmærksomheden på Munthes »Begebenheiten aus des Vaterlandes Geschichte«¹⁷⁹ som en velegnet læse-bog.

Endelig kunne lærer Barchmann oplyse, at i Lebølgård skole undervistes der om sommeren i tysk i 4 ugentlige timer med 7 elever.¹⁸⁰ Forrige sommer havde der været 5 deltagere. Om vinteren gennemførtes disse timer ikke, fordi dagene var for korte. Barchmann mente, at en fast ordning af undervisningen i tysk ville svare til, hvad skoleinteressenterne i hans distrikt ønskede. Det var hans opfattelse, at om vinteren måtte denne undervisning gives i selve skoletiden, hvis den skulle kunne gennemføres.

Af de her refererede indberetninger fremgår det, at der spredt undervistes i tysk på Sydals, mest i form af private timer mod en vekslende timebetaling. Her og der har der også vist sig tegn på, at forældrene var interesserede i, at deres børn skulle lære tysk, men stort set var interessen ikke særlig levende, især ikke når den kunne føre til udgifter.

Ingen af lærerne havde tilsyneladende noget imod nu at gennemføre en mere regelmæssig undervisning i tysk, men de fremhævede så godt som alle, at det måtte forudsætte et rimeligt honorar til dem. Ganske vist — skrev Barchmann i Lebølgård — arbejder læreren ikke for lønnens skyld, men et passende vederlag ville nu stimulere hans lyst og interesse. Et vederlag kunne læreren også nok trænge til, mente lærer Hansen i Asserballe-skov, for »i sit ansigts sved æder han sit brød, hvilket han har tilfælles med mange andre, men at han skal svede uden at få brød, dette behøver han vist ikke at frygte for i det distrikt, hvor jeg har haft den lykke at kaldes til skolelærer«.

Enkelte af lærerne gik så vidt som til at opgive det beløb, de ville anse for passende. Det lå på 20-25 rdl. courant om året. Her-til føjede lærer Jørgensen, Kær, det synspunkt, at honoraret burde udredes af sognets degnefond, for at skoleinteressenterne ikke skulle belastes med en udgift, som ville give strid og ubehagelighed. Dermed ville også problemet med, at udgiften kunne afskrække forældrene, være løst. Denne tanke lå jo iøvrigt helt på linie med sprogreskriptets bestemmelse om, at udgiften til undervisningen i en overgangsperiode skulle betales af offentlige midler.

Præsternes holdning.

Provst Hoeck havde bedt præsterne om at føje nogle bemærkninger til lærernes indberetninger. I de tilfælde, hvor det skete, gav præsterne udtryk for en ret kritisk opfattelse af hertugens formentlige planer. Det udsendte cirkulære havde ikke nævnt noget om, på hvilken måde man på Augustenborg tænkte sig at gennemføre tysk-undervisningen. Flere af lærerne havde indirekte ladet forstå, at de gik ud fra, at der ville blive tale om en pligtmæssig undervisning af alle i tysk. Men både pastor Bering i Tandslet og pastor Poulsen i Asserballe understregede, at der vel kun kunne være tale om en frivillig ordning af samme art, som sprogreskriptet foreskrev for de kongelige distrikter.¹⁸¹

Hertil føjede pastor Poulsen med tydeligt sigte til hertugens kurs i sprogsagen, at når blot rette vedkommende holdt sig til reskriptet og brugte dansk i rets- og administrationssager, var der ingen grund for bønderne til nødvendigvis at lære tysk. Pastor Henningsen i Lysabild gik et skridt videre i kritikken af hertugens sprogpolitik, da han skrev, at netop denne politik havde været med til at svække interessen for det tyske sprog.¹⁸² Hvis man ikke havde rejst den stærke opposition mod reskriptets bestemmelser om dansk retssprog, ville landalmuen have anset indførelsen af tysktimer for en gavnlig foranstaltning, mente Henningsen. Men nu havde den ene modstand vakt den anden, og mange troede, at de kunne tiltvinge sig alt, hvad der angik dem, på dansk. Derfor blev børnene holdt tilbage fra tysk, og enhver opfordring til at lære tysk blev anset for et forsøg på med tiden ganske at indføre det tyske sprog.

Ingen af præsterne vendte sig i og for sig mod den tanke, at det var gavnligt, om alle kunne lære dansk og tysk. Men de pegede samtidig på det farlige i, at en undervisning i tysk kom til at gå ud over de andre skolefag, specielt måtte man undgå en forringelse af danskens stilling. I så henseende lå præsterne helt på linie med deres kollega i Notmark, Jørgen Hansen, som i den tidligere citerede artikelrække i »Dannevirke« i 1838 var gået stærkt imod tysk i landsbyskolerne, fordi det ville forringe den øvrige undervisning.

Når man kun magtede at lære ét sprog nogenlunde til gavn i skoletiden, skrev pastor Henningsen, var de fornuftige blandt

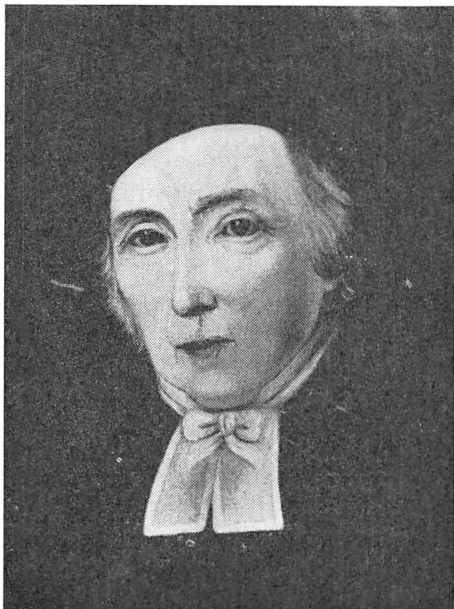
bønderne indstillet på at foretrække det, der var kirke- og skolesprog. Tilmed var det vanskeligt nok at sikre en tilfredsstillende oplæring i dansk i en skole som Lysabild, der var indrettet til at rumme 96 elever, men som for tiden skulle tage 170, og det var endda ikke alle skolepligtige børn. Derfor måtte man hellere snart gennemføre den regulering af skolevæsenet, der havde været talt om i syv år, end indføre en ny undervisningsgenstand, sluttede han. En del af hans ønsker opfyldtes jo, som det er nævnt, ikke længe efter, måske i konsekvens af hertugens plan om undervisning i tysk.¹⁸³

Det mest omfattende indlæg fra gejstlig side kom fra den aldrende pastor Schwensen i Hørup.¹⁸⁴ Hans bemærkninger fortjener at kendes, fordi de bygger på dyb fortrolighed med den befolkning, han havde været præst for siden 1795,¹⁸⁵ samtidig med at de afslører en særdeles klar opfattelse af det danske sprogs stilling i Nordslesvig. I modsætning til mange af tidens mærkværdige opfattelser af den sønderjyske dialekts sproglige placering var Chr. Schwensens synspunkter kyndige og filologisk uangribelige.

Efter Schwensens mening ville man kun nå dertil, at alle kunne tysk, når der undervistes *på* dette sprog. Men det var ikke meningen. Skolen skulle forberede til kirkegangen, og da kirkesproget var dansk, skulle børnene kunne dansk. Det danske sprog i Slesvig havde gennem generationer alene måttet vige for det tyske i egne med tysk skole- og kirkesprog, men det ville holde sig, hvor kirken, andagtsbøgerne og lovbøgerne talte dansk, og Hørup-præsten kunne ikke kalde dette en fejl.

I det hele taget var det forkert, skønt dette ofte blev hævdet, fortsatte Chr. Schwensen, at den nordslesvigske dialekt adskilte sig stærkt fra det danske skriftsprog. Da hertugen hyppigt i sin agitation skelnede mellem den sønderjyske dialekt og rigsdansken, må disse bemærkninger utvivlsomt opfattes som rettet til og mod Christian August.

Schwensen turde stå inde for, at næsten enhver bonde kunne læse passende danske bøger. Alsisk måtte betragtes som værende mere dansk end det holstenske plattysk var tysk. Plattysk lå i virkeligheden nærmere ved hollandsk end ved tysk, mens alsisk

Christian Schwensen (1764-1845) var søn af kroejeren i Bommerlund. Han var kandidat fra Gottorp og blev 1793 provst i Adsbøl og slotspræst på Gråsten. Fra 1795 til sin død var han sognepræst i Hørup. Maleri i Hørup kirke.

i forhold til det danske skriftsprog var at ligne ved de mange tyske dialekter, som nemt kunne forstås.

Som sine kolleger indså Schwensen vel, at de særlige nord-slesvigske forhold gjorde det ønskeligt, at så mange som muligt, hvis de evnede det, lærte tysk. I hele hans embedstid havde der også i menigheden været folk, der kunne forstå og læse tysk, når indholdet lå inden for landalmuens fattetekreds. Det skyldtes de pågældendes gode evner, lærernes privattimer og skolen i Augustenborg («på Augustenborg», som han skrev efter alsisk skik). Denne skole havde enkelte fra sognet fået lov at besøge efter konfirmationen. For øjeblikket var der dog ikke i menigheden mange børn, der kunne noget videre tysk, men tallet kunne måske hæves ved en bedre ordning af undervisningen.

Imidlertid fremhævede Schwensen, at undervisning i tysk ikke burde gøres til en slags belønning for flid. Man skulle være opmærksom på, at nogle måske af forfængelighed ville søge undervisningen, fordi de såkaldt fornemme helst betjente sig af det tyske sprog. Ved at lære tysk troede man så, at man gjorde sig

lige med dem. Social prestige burde efter Schwensens mening ikke få lov til at fremme tysk på danskens bekostning.

Skoledirektionens indstilling.

Præsternes kommentarer indeholdt en ret utilsløret kritik af en for vidtgående støtte til det tyske sprog, og de antydede reaktioner i befolkningen på sprogstriden, som ikke før havde vist sig så tydeligt. Vi har set tilkendegivelser fra Sydals til fordel for det danske retssprog,¹⁸⁶ men her antydes for første gang en mere aktiv holdning til fordel for det danske og mod det tyske i konsekvens af røret omkring sprogeskriptet.

Da de to skoleinspektører, Bahrt og Hoeck, på grundlag af det indsamlede materiale i september 1842 affattede en betænkning om indførelsen af tysk i skolerne, tog de også i høj grad hensyn til uviljen mod det tyske sprog.¹⁸⁷ De opregnede hindringerne for en ordning med tysktimer, og blandt dem var den vigtigste den danske sprogånd med den deraf følgende manglende interesse for tysk sprog. Gejstligheden var, skrev de, mest stemt for det danske sprog, og navnlig var bispen ingen ven af udbredelsen af det tyske sprog. Biskop Tetens' anstrengelser for at hævde øens danskhed kunne jo heller ikke være nogen hemmelighed, og de to skoleinspektører har utvivlsomt ret i at tillægge ham en del af ansvaret for præsternes holdning. Tilmed havde, som det hed i indberetningerne, nogle af præsterne og flere af lærerne dansk uddannelse. Derfor havde de ikke sans for udbredelsen af tysk, og de søgte ikke at fremme sproget særligt.

Heller ikke i befolkningen selv havde skoledirektionen imidlertid mærket større interesse. Grunden hertil lå til dels i det allerede nævnte, men Bahrt gjorde yderligere den tilføjelse, at øens isolerede stilling, den ringe forbindelse med fastlandet og i særdeleshed det ringe samkvem med hertugdømmernes tysktalende beboere svækkede lysten til at lære tysk. Denne bemærkning er bemærkelsesværdig, efter som man i den augustenburgske kreds havde ladet påstanden om den nære forretningsmæssige forbindelse med Sydslesvig og Holsten/Hamborg være hovedargumentet for undervisning i tysk.¹⁸⁸

I praksis var det sådan, understregede Bahrt og Hoeck, at alsingerne kunne klare sig med det danske sprog. Civilembeds-

mændene forhandlede ganske vist de retslige og administrative anliggender skriftligt på tysk, men de talte dansk med undersåtterne og oversatte forhør og domme. Fra myndighederne udgik der følgelig ingen impuls i retning af det tyske sprog.

Kendskabet til tysk var i konsekvens af alt dette ringe. Undervisningen havde været forsømt, fordi den var afhængig af lærernes interesse og folkets behov. Den havde mest været henlagt til privattimer og derfor hæmmet af, at der ingen interesse var for at have udgifter ved den åndelige uddannelse. Disse hindringer måtte hæves, men det måtte, skrev direktionen, ske uden at genere en ordentlig uddannelse i dansk.

Derfor foreslog de to medlemmer af direktionen, at undervisningen kun blev givet til de dygtige. Den skulle være pligtmæssig for lærerne, men ligge uden for skoletiden, nemlig på de hidtidige skolefri eftermiddage onsdag og lørdag. Lærerne burde have en passende godtgørelse, og direktionen foreslog 10 rdl. cour. årligt, hvilket var betydeligt mindre, end de dristigste af lærerne havde tænkt sig.

I lighed med flere af lærerne mente direktionen ikke, at denne godtgørelse skulle udredes af skolekommunerne. I så fald ville nemlig de gamle hindringer for tyskundervisningen eksistere videre, og de fattige ville udelukkes. Hertugen burde derfor påtage sig betalingen, så undervisningen blev gratis. Dermed ville man jo iøvrigt nå netop den ordening, som sprogreskriptet forudsatte.

Skoledirektionens forslag gik derefter ud på, at undervisningen i tysk skulle være en pligt for lærerne. Den skulle meddeles i 4 timer ugentlig uden for skoletiden. Alle egnede drenge og piger, hvis forældre ønskede det, kunne deltage. Præsterne og lærerne skulle udvælge de egnede, som også flere lærere havde foreslået det. Desuden skulle præsterne bistå ved indretningen af undervisningen, og provsten skulle visitere. Hertugen skulle bevillige 10 rdl. courant årligt af kirkemidlerne eller andet steds fra til at dække lærerhonoraret, men betalingen skulle gøres afhængig af de fremskridt, provsten konstaterede ved visitatsen.

Der blev udfærdiget udkast til en ordre med dette indhold til skoledirektionen,¹⁸⁹ men det blev aldrig andet end et udkast. Indførelsen af tyskundervisning kom til at følge mere snirklede veje.

Kancelliets stilling.

Allerede før denne indstilling fra skoledirektionen til hertugen forelå, havde Danske Kancelli rørt på sig. Det skete i juni 1842,¹⁹⁰ efter at kancelliet havde undersøgt, om en ordning i overensstemmelse med sprogreskriptets påbud var mulig og hensigtsmæssig på Als og Ærø, hvor jo skoleordningen af 1814 for hertugdømmerne ikke gjaldt. Skoledirektionen på Ærø og for Als Nørreherred, hvori biskop Tetens havde sæde, erklærede da, at den anså undervisning i tysk for mulig og gavnlig.

Derefter havde kancelliet fra det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli fået oplyst, at kongen havde bevilliget de nordslesvigske lærere 12 rbd. årligt af den kongelige kasse som vederlag for undervisningen. Ved aftale med finansdeputationen havde Danske Kancelli sikret en tilsvarende betaling til lærerne på Als og Ærø, for så vidt det ikke allerede var pålagt dem at undervise i tysk. Det var nu kancelliets mening hos kongen at udbede sig bestemmelser for Als og Ærø, svarende til reskriptet. Men før det nedlagde forestilling herom, udbad kancelliet sig en tilkendegivelse af, om hertugen havde noget at bemærke angående skolerne under hans patronat.

Dermed var Christian August endnu en gang sat i den situation, at han måtte klargøre sit principielle syn på sprogreskriptets gyldighed på sine godser og samtidig overveje konsekvenserne af en debat herom med kancelliet. I dette tilfælde valgte han i første omgang at tie. Kancelliet kom til at rykke forgæves for et svar på henvendelsen.¹⁹¹

En overgang overvejede hertugen og hans rådgivere at svare ved at minde kancelliet om, at sprogreskriptet ikke gjaldt for hertugens skoler.¹⁹² Derefter skulle tilføjes, at de, der ønskede det, hidtil havde fået privattimer af lærerne, og at en ordning derfor egentlig ikke var nødvendig. Ikke desto mindre havde hertugen taget skridt til at ordne undervisningen i tysk hensigtsmæssigt. Hans skoleinspektører havde efter passende undersøgelser givet forslag herom, og disse forslag forelå nu til hans beslutning. På hvilken måde han end ordnede denne sag, havde han bestemt, at han selv ville udrede udgifterne. Dem skulle den kongelige kasse ikke bebyrdes med.

Hertugens tankegang markeres tydeligt af en rettelse i dette

Et spilleparti i den augustenborgske kreds i 1845. Ved sammenkomsterne ved det augustenborgske hof drøftedes livligt tidens politiske spørgsmål, navnlig set fra den augustenborgske synsvinkel. De spillende er fra venstre: Ernst Reventlow-Farve, hertug Christian August, prinsen af Nør og Caspar v. Buchwald. Tegning af Carl Hartmann 1845. Frederiksborg.

koncept. Oprindeligt har der stået, at han havde truffet foranstaltninger til en ordening »i den kongelige anordnings ånd«, men det er rettet til en »hensigtsmæssig« ordening.¹⁸³ Det kan ikke være et tilfælde, at enhver antydning af forbindelse med sprogreskriptet i de hertugelige dispositioner på denne måde fjernes. Christian Augusts understregning af, at han selv ville betale lærerne, er heller ikke udslag af trang til at aflaste den kongelige kasse, men udtryk for hans ønske om at holde sig helt fri af det kongelige reskript.

Dette svar blev imidlertid aldrig andet end et koncept. Hertugen lod det ikke gå af, og det hænger antagelig sammen med, at en plan om, hvordan hele sagen med tysktimerne skulle gribes an, var ved at tage form på Augustenborg. Man fandt en vej, som gjorde det muligt at indføre tysk uden mindste forbindelse med sprogreskriptet.

Andragender om tysk.

Et stykke ind i 1843 må planen have været klar, og et svar gik da omsider til Danske Kancelli.¹⁰⁴ Heri understregedes naturligvis stadig, at skoleordningen af 1814 og dermed sprogreskriptets bestemmelser om tysk ikke gjaldt for de augustenburgske skoler. Men samtidig antydedes en ny linie derved, at hertugen erklærede, at hvis der var ønsker om at få den hidtidige privatundervisning afløst af en almindelig undervisning i tysk, ville han selv betale godtgørelsen til lærerne. I lys af den derpå følgende udvikling i sagen bliver denne hentydning til, at tysk kan indføres efter befolkningens ønsker, særdeles vigtig.

I foråret 1843 begyndte der nemlig på Augustenborg fra de enkelte distrikter at indløbe ansøgninger om at få indført undervisning i tysk. Det første ønske kom fra Lebøl, hvor jo lærer Barchmann også hidtil med energi havde søgt at holde undervisningen i tysk oppe.¹⁰⁵ Heinrich Barchmann var en lærer med gode tyskkundskaber.¹⁰⁶ Han var født i 1814 i Adelby sogn ved Flensborg. Som dreng havde han en tid gået i skole hos lærer Hansen i Augustenborg, og som 15-årig blev han i 1829 anbragt i et lærerhjem i Angel. 1835 fik han lærereksamen fra Tønder og var derefter en kort tid hjælperlærer i Slesvig. 1836 kom han til Augustenborg skole, hvor undervisningen var tysk, og 1839 blev han så lærer ved Lebølgård skole. Hans nære tilknytning til Augustenborg ses af, at han 1850 måtte forlade sin stilling, hvorefter han blev ansat af Christian August på dennes nye residens, Primkenau, i Schlesien.

Allerede i sin indberetning om tyskundervisningen i Lebølgård skole havde Barchmann nævnt, at timer i tysk ville stemme overens med beboernes ønsker, og den 8. marts 1843 forelå der fra Bahrt og Hoeck et forslag om at indføre tysk i Lebølgård skole. Begrundelsen var, at beboerne under Majbølgård havde bedt om det.¹⁰⁷ Pastor Bering i Tandslet havde hjulpet med at få ønsket frem.

Skoleinspektørerne anbefalede, at Barchmann skulle undervise i 3 timer om ugen i tysk, og i strid med inspektørernes tidligere opfattelse tilrådede de nu, at timerne blev lagt i den sædvanlige skoletid. Dygtige elever af begge køn skulle have adgang til undervisningen efter lærerens og præstens udvalg, og præsten

skulle føre tilsyn med undervisningen. De andre elever måtte ikke lide afbræk ved dette arrangement. Betalingen blev sat til 10 rdl. cour. hvis over 20 børn deltog; var der under 20, reduceredes vederlaget til 8 rdl. cour. Af et brev fra provst Hoeck til Bahrt fremgår, at betalingen var fastsat af hertugen personligt.

Der blev derefter i april 1843 udstedt en hertugelig resolution, der under henvisning til det mundtlige ønske om tysk i skoletiden, som skoleinteressenterne havde fremført gennem tillidsmænd over for hertugen, indførte 3 timers ugentlig tysk i Lebøl skole i skoletiden.¹⁹⁸ Det havde været overvejet at følge skoledirektionens forslag om en pligtmæssig undervisning af alle egnede børn, men i den endelige bestemmelse blev det fastslået, at undervisningen var frivillig. Forældre, der ikke ønskede børnene undervist i tysk, skulle meddele det til præsten, der så udskød de pågældende ved udvælgelsen af de egnede. Forældrene skulle altså direkte tage afstand fra tyskundervisningen.

I det næste tilfælde kom der en regelret ansøgning om tysk. Det var fra Notmark sogn, og man bad her om at få tysk indført som i Lebøl skole.¹⁹⁹ Pastor Hansen havde intet at indvende mod det, hed det i andragendet, og lærer Matthiesen ville gerne undervise. Under henvisning til det vidtstrakte skoledistrikt fandt ansøgerne det bedst, at undervisningen kom til at ligge i selve skoletiden. Ansøgningen var underskrevet af 4 synsmænd og skoleforstandere i Notmark sogn.

Det varede kun få dage, før der forelå en resolution om, at der kunne indrettes undervisning i tysk i Notmark på de samme vilkår som i Lebøl.²⁰⁰ En måneds tid senere, i juni måned 1843, kom derefter bestemmelse om tysk i Lysabild skole.²⁰¹ Ansøgningen fra Lysabild kendes ikke, men den har antagelig lignet den foregående. I hvert fald havde den derpå følgende resolution samme ordlyd som dem, der tidligere var givet for skolerne i Lebøl og Notmark.

Først da der i oktober 1843 kom et andragende fra Ulkebøl om tysk,²⁰² skete der en ændring i den linie, der var lagt med bestemmelserne for Lebølgård skole. Ansøgningen fra Ulkebøl sogn er særlig bemærkelsesværdig, fordi den selv gjorde opmærksom på, at den ikke var udtryk for et enstemmigt ønske i sognet. Den var underskrevet af en mand fra Vollerup og en fra Spang på beboer-

nes vegne, men med det forbehold, at »nogle enkelte fra Ulkebøl by« ikke havde villet være med. Det kan ikke undre, når man betænker, at Bonefeldt, som havde været ledende i kampen mod hertugens petitionsfremstød til fordel for det tyske sprog,²⁰³ boede i Ulkebøl sogn og kunne øve sin indflydelse dér.

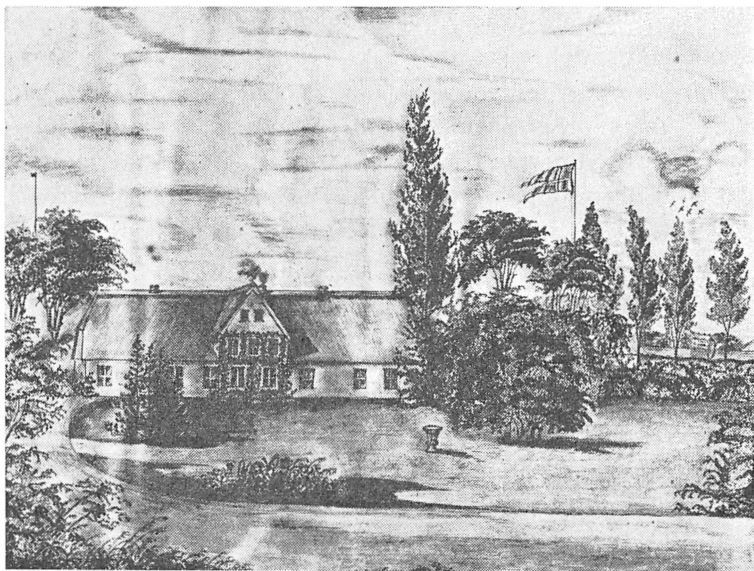
Ansøgerne bad om, at tyskundervisningen i Ulkebøl måtte blive i skoletiden for ikke at trætte børn og lærer. Man bad om én times undervisning daglig og begrundede ønsket med, at tysk ville være til gavn for børnene og deres efterkommere. Men her fulgte hertugen ikke helt det fremsatte ønske. Resolutionen gav kun tilladelse til 3 timers tysk om ugen, fordelt på 6 halve timer,²⁰⁴ og undervisningen kom til at ligge uden for skoletiden. Der blev læst en halv times tysk hver formiddag efter den ordinære skoletids ophør.²⁰⁵

Det lader sig ikke med sikkerhed afgøre, hvorfor hertugen nu, på trods af det direkte ytrede ønske, besluttede at lægge undervisningen uden for skoletiden. Han har dog næppe været uvidende om, at ordningen med tysk i skoletiden var faldet biskop Tetens for brystet, og det ville falde godt i tråd med hertugens handlemåde iøvrigt i sprogsprogsrådet på Als, at han derefter har valgt en forsigtigere fremgangsmåde for at hindre åbne uoverensstemmelser i sagen.

Kancelliets indgriben.

Spørgsmålet, om tysktimerne skulle lægges inden eller uden for den ordinære undervisningstid, var diskuteret indgående under forberedelsen af sprogreskriptet. I den slesvigske stænderforsamling havde meningerne været delte. Den stænderkomité, der under sessionen 1838 behandlede sagen, androg om, at undervisningen blev lagt i den almindelige skoletid,²⁰⁶ og det blev stænderflertallets ønske. Professor Falck gik imidlertid under debatten imod, at timerne blev lagt i skoletiden,²⁰⁷ og han fik støtte af Thies Steenholdt fra Ravsted,²⁰⁸ som jo senere ændrede standpunkt og blev hertugens tro følgesvend i sprogpolitikken.

Da sprogreskriptet forelå i 1840, viste det sig, at regeringen på dette punkt ikke havde fulgt stændernes indstilling. Tysktimerne var lagt uden for skoletiden for at understrege frivillighedsprincippet. De øvrige fags stilling måtte ikke svækkes af, at tysken

*Ulkebøl præstegård, hvor pastor Krog-Meyer var præst.
Tegning fra 1850. Museet på Sønderborg slot.*

blev indført som undervisningsgenstand. Som vi har set, var dette synspunkt også udbredt blandt de sydalsiske præster, og det må virke overraskende, at en mand som pastor Jørgen Hansen, at dømme efter ansøgningen fra Notmark i 1843, har været indforstået med, at tysktimerne blev lagt i skoletiden.²⁰⁰ Jørgen Hansen havde været en af de stærkeste kritikere af tanken om tysk i landsbyskolerne.²¹⁰ Antagelig skal det blot forstås på den måde, at han ikke havde noget mod tysktimer i sig selv; andragendets ordlyd behøver ikke at indebære, at han også accepterede timerens placering.

I den augustenburgske kreds havde meningene åbenbart været delte. Hertugen selv havde støttet forslaget om, at tysk skulle læses i undervisningstiden. Men provst Hoeck og hofråd Bahrt fremhævede som nævnt i 1842 i deres egenskab af skoleinspektører, at de ikke ønskede at hemme en ordentlig uddannelse i dansk, og de anbefalede, at timerne blev lagt uden for skoletiden.²¹¹ Da ansøgningerne begyndte at indkomme, lå disse på linie med hertugens opfattelse. Ansøgerne ønskede og fik timerne

i skoletiden. Skoleinspektørerne nævnede intet om, at de oprindeligt havde anbefalet noget andet.

Dermed kom ordningen i det augustenborgske distrikt klart i modstrid med sprogreskriptets ånd og bogstav, og situationen på Sydals kom til at afvige fra den på Nordals. Der fulgte man nemlig en kongelig resolution af 7. april 1843, som satte sprogreskriptets bestemmelser om tysk i kraft for Als og Ærø. Resolutionen bestemte, at der skulle gennemføres 3 ugentlige, frivillige timer i tysk uden for skoletiden.²¹² Desuden fastsatte den et vederlag på 12 rbdl. til lærerne, så også i den henseende ville praksis i de to dele af Als blive forskellig, da hertugen jo gik op til 10 rdl. cour.²¹³

Det var naturligtvis tanken, at den kongelige resolution skulle omfatte hele Als. Sådan opfattede biskop Tetens den også, og hertugens ordning med tysk i skoletiden måtte så meget mere genere bispren, som han var den ledende i gejstlighedens kritik af alt for vidtdreven støtte til tysk. Siden kontroversen i 1839²¹⁴ var situationen imidlertid den, at bispren ikke mere henvendte sig direkte til hertugen i de sager, hvor han havde indseende med det hertugelige distrikt. I stedet indberettede han den augustenborgske særordning for kancelliet, som derefter udbad sig oplysninger fra hertugen.²¹⁵

Danske Kancelli fremhævede i den anledning, at ordningen af undervisningen stred både mod sprogreskriptet og resolutionen af 7. april 1843. Her overfor gentog Christian August sin understregning af, at reskriptet ikke gjaldt for hans distrikt, men at han, hvis hans undersætter ønskede det, ville indrette tyskundervisning.²¹⁶ Nu forelå der fra flere skoledistrikter ønsker om mellem 3 og 6 timers undervisning i tysk, og ud fra lokale hensyn havde man ønsket timerne i skoletiden. I alle tilfældene med undtagelse af ét — d. v. s. Ulkebøl — havde han måttet bøje sig for de anførte grunde. Dog havde han ment, at 3 timer om ugen var nok, og han havde kun ladet de dygtigere elever af begge køn få adgang til undervisningen.

Ordningen skulle fungere på den måde, at de elever, som ikke deltog i tyskundervisningen, samtidig skulle have regning og skrivning. Denne fremgangsmåde, hed det i skrivelsen, var jo ikke usædvanlig i skoler med elever på forskellige trin. Hertugen

kunne ikke give kancelliet ret i, at noget sådant skulle stride mod reskriptet, eftersom det slet ikke gjaldt dér, hvor han havde ret til at ordne skolegang og undervisning. Den kongelige resolution kunne efter hertugens mening kun sigte på Nørreherred og Ærø.

Hermed lod Danske Kancelli sig imidlertid ikke nøje. Det fastholdt, at regulativet af 1825 på ingen måde gav hertugen ret til at fastsætte undervisningsgenstande og undervisningstimer.²¹⁷ Derfor måtte tyskundervisningen også i det augustenburgske distrikt følge kancelliets påbud og ligge uden for skoletiden. På dette punkt lod man sig ikke rukke i København.

Det er karakteristisk for hertugens temperament, at han i den fortsatte meningsudveksling gled ud i spidsfindigheder. I sit gensvar forudsatte han, hvad han dog samtidig understregede, at han ingenlunde ville anerkende, at kancelliet havde ret i sin fortolkning af skolereglementet af 1825.²¹⁸ Men selv i så fald kunne han ikke se, at der i reglementets bestemmelser om undervisningsgenstandene stod noget om, at al undervisning skulle foregå på dansk. Der var derfor ikke noget i vejen for, at undervisning i læsning og skrivning i specielle tilfælde kunne ske på tysk. Lige så lidt stod der i skolereglementet noget om, at tysk skulle læses uden for skoletiden.

Følgelig kunne Christian August ikke indse, at undervisningen nødvendigvis skulle foregå uden for den ordinære undervisningstid. Men meget betegnende for hans taktik føjede han til, at skulle det vise sig uheldigt, ville han straks ændre den placering af tysktimerne, som interessenterne havde ønsket. Dermed antydede hertugen den vej, han ville trække sig ud af sagen.

Kancelliet fastholdt nemlig sit synspunkt og forlangte det fulgt. Det meddelte hertugen til gunstig efterretning, at al undervisning naturligvis i almindelighed alene burde meddeles på modersmålet, når ikke det modsatte udtrykkelig var bestemt eller tilladt.²¹⁹ Det behøvedes der ingen udtrykkelig regel om. Den ordning, hertugen havde indført, bevirkede, at børnene mistede en del af den tid, der skulle anvendes til uddannelse i modersmålet. Uden omsvøb forlangte kancelliet nu, at hertugen forandrede denne indretning.

Efter nogen overvejelse valgte hertugen at følge påbuddet. Henvend $\frac{3}{4}$ år senere, i marts 1845, resolverede han, at ordningen

med tysk i skoletiden i Lebøl, Notmark og Lysabild skulle op-hæves.²²⁰ Fra påske skulle undervisningen gives med en halv time hver af ugens seks dage efter skoletidens ophør. Til gengæld rykkedes tidspunktet for skolens begyndelse om morgenen tilsvarende en halv time frem. Også i denne sag bøje hertugen altså hellere af, end han vikledede sig ind i en dybere prøvelse af sin ret til selv at bestemme i sprogsagen.

Tysk i de øvrige skoler.

For så vidt havde han bøjet sig allerede tidligere, og i marts 1845 bragte han på en måde kun skolerne i Lebølgård, Notmark og Lysabild på linie med de andre skoler i distriktet. Allerede da en konflikt om tysktimernes placering på skemaet kunne forudses, havde hertugen jo i Ulkebøl lagt dem uden for skoletiden.²²¹ Og i alle de tilfælde, hvor der under polemikken med kancelliet indløb ønsker om tyskundervisning, blev den lagt efter skoletid.

Strømmen af anmodninger stilnede nemlig ikke af. Omtrent samtidig med, at kancelliet tog hele sagen op over for hertugen i marts 1844, indløb en ansøgning om tysk i Hørup skole.²²² Andragendet var skrevet af smed Jørgen Jørgensen i Mjang, den samme mand, som senere på året på Mjangs vegne stod bag ønsket om dansk oversættelse af de tyske dokumenter.²²³ I ansøgningen, der havde 77 underskrifter, hed det, at kendskab til tysk var nødvendigt for enhver, der ville lidt ud i verden. Degn Lassen havde som sin far undervist i tysk, især om aftenen i vintertiden, men det havde kun de nærmestboende nydt godt af. Derfor bad man nu om, at undervisningen i tysk blev lagt i skoletiden og givet til alle, der havde lyst.

Over for dette fremførte den gamle pastor Schwensen det synspunkt, som de danske gejstlige på Als samledes om: at undervisningen ikke burde ligge i selve skoletiden. Han forsynede den danskskrevne ansøgning med en længere kommentar på tysk,²²⁴ hvori han tilrådede at bruge onsdag og lørdag eftermiddag til denne undervisning. Disse eftermiddage var normalt skolefrie, men i Hørup havde man fra 1829 haft den særordning, at børnene gik i skole også onsdag eftermiddag, hvorefter de havde fri hele lørdagen. Det måtte altså i givet fald ændres.

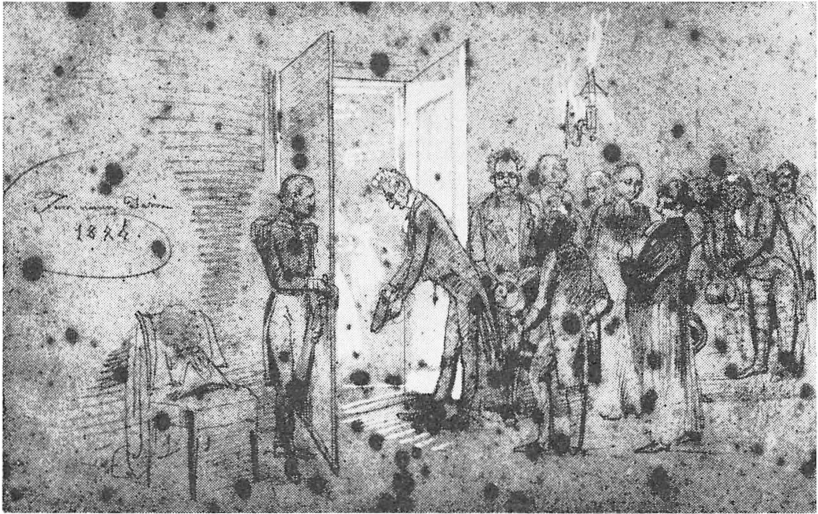
På Augustenborg fulgte man præstens råd. Den hertugelige resolution af 14. maj 1844²²⁵ bestemte, at den hidtidige praksis i Hørup skulle ændres, så der blev almindelig skolegang lørdag formiddag; onsdag og lørdag eftermiddag skulle derefter bruges til frivillige tysktimer. Med hensyn til betalingen fulgtes den praksis, som var fastslået i tidligere tilfælde.

De næste steder, der fik undervisning i tysk, var Tandselle og Tandslet. I december 1844 meddelte de to skoleforstandere for skolen i Tandselle, at de fleste af skoleinteressenterne havde ytret ønske om, at hertugen ville indføre 3 ugentlige tysktimer, som det allerede var sket i nabosognene og i en af sognets skoler.²²⁶ Med dette sidste sigtedes til Lebølgård.²²⁷

Pastor Bering i Tandslet støttede dette andragende, som han tidligere havde hjulpet i Lebøl. Han henviste til, at tysk ville være almuen til nytte navnlig med at forstå de dokumenter, civil-embedsmændene udstedte til dem på tysk,²²⁸ hvorved han altså ganske så bort fra den ret, sprogreskriptet hjemlede de alsiske bønder. Dog mente også Bering, at undervisningen burde gives uden for skoletiden. Kun få ville søge denne undervisning, og af praktiske, pædagogiske grunde måtte den derfor ligge uden for de ordinære timer.

Efter dette fandt hofråd Bahrt det rimeligt at bede præsten ytre sig til, hvilke tidspunkter der ville være bedst egnede for tyskundervisningen.²²⁹ Bering foreslog, at der blev lagt 1½ times tysk hver onsdag og lørdag eftermiddag.²³⁰ Dog tilføjede han, at lærer Carlsen havde oplyst, at flertallet af forældrene hellere ville have en halv times tysk hver dag efter skoletid, for at børnene kunne have fri til at hjælpe hjemme onsdag og lørdag eftermiddag. Carlsen selv var imidlertid ligeglad med placeringen, og Bering fandt, at en halv time ad gangen var for lidt. Desuden ville børnene være sløve efter de foregående timer, og han opret-holdt derfor sit forslag.

På dette tidspunkt var også beboerne i Tandslet begyndt at røre på sig. De to skoleforstandere indgav i slutningen af januar 1845 en ansøgning om tysk med den begrundelse, at det andre steder var ordnet sådan, at alle kunne få kendskab til tysk.²³¹ Den hidtidige praksis med privattimer havde ikke haft større tilslutning, fordi folk skyede udgiften.

Pastor Krog-Meyer, Ulkebøl, færdedes hyppigt på slottet i Augustenborg. Her venter han - i præstekjole i forgrunden - på at gøre hertugparret sin opvartning ved den årlige nytårskur. Tegning af Carl Hartmann. Museet på Sønderborg Slot.

Pastor Bering anbefalede også her at lade undervisningen foregå onsdag og lørdag eftermiddag fra kl. 1 til 2^{1/2}.²³² Hans henstilling blev fulgt, hvad Tandslet angik. Men for Tandselles vedkommende foretrak man på Augustenborg at sætte sig ud over præstens forslag og følge forældrene. Resolutionerne for de to skoler blev udstedt samme dag i februar 1845,²³³ men i Tandselle blev de 6 ugentlige timer fordelt med en halv time daglig efter skoletid, mens Tandslet fik dem lagt onsdag og lørdag eftermiddag.

Kort efter kom turen til skolen i Kær. Allerede i efteråret 1844 havde pastor Hans Wexels Krog-Meyer i Ulkebøl meddelt skoledirektionen, at en del skoleinteressenter i Kær ønskede undervisning i tysk.²³⁴ Præsten havde sine oplysninger fra lærer Jørgensen i Kær, som også havde erklæret sig i stand til at forestå undervisningen.

Krog-Meyer kom hyppigt på Augustenborg, og hofråd Bahrt har antagelig benyttet et af hans besøg til mundtligt at bede ham formulere sine tanker om indførelsen af tysk i Kær.²³⁵ Også med

hertugen drøftede Krog-Meyer sagen, før han fremkom med et forslag om, at man som i Ulkebøl skulle lægge en halv times tysk hver dag efter den øvrige undervisning.

Denne ordning havde fungeret tilfredsstillende i Ulkebøl. Yderligere kunne Krog-Meyer oplyse, at lærer Jørgensen i forventning om en endelig ordning allerede et år tidligere, i slutningen af februar 1844, var begyndt at undervise i tysk. Præsten havde over for hertugen støttet et ønske fra skoleforstanderne om, at læreren måtte få honorar også for denne undervisning, og det havde Christian August indvilliget i.²³⁶ Desuden kom nu en resolution,²³⁷ der fra marts 1845 lagde undervisningen fast med 6 halve timer om ugen efter formiddagsundervisningen. Som Krog-Meyer havde ønsket det, fik præsten ret til at afvise uegnede eller træge elever, der søgte undervisningen.

Omtrent samtidig behandlede en detaljeret ansøgning fra Ketting, underskrevet af synsmændene og skoleforstanderne i sognet, fire underskrifter i alt.²³⁸ Ansøgningen oplyste, at der var et almindeligt ønske om timer i tysk. Den hidtidige privatundervisning havde ligget om aftenen, og det var på grund af mørket og vejenes tilstand ubekvent for de udenbys børn. For disse børn, d. v. s. dem, der kom fra Bro og de enkeltliggende steder Gammelgård, Gunnestrup, Blegebæk, Stekkenborg og Blæsborg, ville tysk i skoletiden være bedst. En sådan ordning lod sig imidlertid ikke gennemføre i en så stor, blandet skole som Ketting, hvor der kun var én lærer til et samlet børnetal på 110. Især var det umuligt at gennemføre i vintermånederne.

Derfor foreslog ansøgerne, at undervisningen blev lagt mandag og torsdag kl. 11-12 samt fredag kl. 1-2 i tiden februar til oktober. I de tre vinter måneder burde timerne ligge om onsdagen fra kl. 1-3 og fredag kl. 1-2. Denne placering hang sammen med, at skolen i tiden fra 1. februar til 31. oktober sluttede kl. 11, og det var sædvanen de fleste steder i distriktet ikke at undervise onsdag eftermiddag om vinteren. Hertil føjedes, at der kunne ventes godt 30 børn til undervisningen.

Provst Hoeck, der jo var sognets præst, fandt ansøgningen helt i overensstemmelse med sine ønsker.²³⁹ Han anså undervisning i tysk for at være både nødvendig og mulig. Blot mente han, at det var for meget med to timer i træk onsdag eftermiddag i vinter-

tiden, og han foreslog derfor, at den ene time flyttedes til torsdag kl. 1-2.

En så kompliceret regulering af undervisningen, som man her foreslog for Ketting, blev dog ikke gennemført. Man kan gætte på, at Bahrt med sin administrative træning er vejet tilbage fra en så stor afvigelse fra den sædvanlige ordning. Her gik åbenbart grænsen for de hensyn, man ville tage til lokale ønsker. Der blev optaget forhandling med skoleforstanderne i Ketting, og man traf overenskomst om at følge mønstret fra Tandselle med 6 halve timer efter normal skoletid.²⁴⁰ I overensstemmelse med denne aftale udfærdigedes den hertugelige resolution.²⁴¹

Eksemplet fra Tandselle smittede videre ud i Ketting sogn. Kun få dage efter, at resolutionen for Ketting skole forelå, indløb i april 1845 en ansøgning fra Kettingskov med direkte henvisning til, at naboerne i Tandselle og Tandslet nu havde fået tysk.²⁴² I lighed med naboerne i Tandselle fandt også skoleforstanderne i Kettingskov det bedst med 6 halve timer efter skoletid, fordi forældrene så kunne have nytte af børnene hjemme om eftermiddagen. Også den lange skolevej talte for, at undervisningen ikke forlængede skoledagen alt for meget.

Provsten anbefalede²⁴³ med en bemærkning om, at tiden fra kl. 11-11 $\frac{1}{2}$ ville være den mest passende. Resolutionen bestemte derefter,²⁴⁴ at undervisning i tysk i Asserballeskov skole, hvortil Kettingskov hørte, skulle gives fra 1. juni 1845 med 6 halve timer om ugen.

Kort efter kom den sidste af skolerne i Ketting sogn, Sebbelev skole, med i rækken. I juli 1845 forelå en ansøgning fra skoleforstanderne med provst Hoecks anbefaling.²⁴⁵ Han bemærkede, at skolen i Sebbelev var vel besøgt, og han mente, at næsten alle børnene med fordel ville kunne deltage i tysktimerne. Resultatet blev, at denne undervisning sattes i gang fra 1. august 1845.²⁴⁶

Derefter manglede kun skolen i Asserballe, før alle skolerne i det augustenburgske distrikt havde undervisning i tysk. Allerede tidligere havde sognets præst, Sigvard Poulsen, vist sin uvilje mod bestræbelserne for at fremme det tyske sprog,²⁴⁷ og efter provst Hoecks opfattelse var det ham, der hindrede, at ønsket om tysk fremkom fra Asserballe.²⁴⁸ Degn Kjærboilling var derimod, hævdede provsten, interesseret i at fremme sagen, og degnen

havde under en visitats henvendt sig til Hoeck, som havde anbefalet at indsende en ansøgning. Hoeck mente, at degnen havde bragt sagen på bane i hans nærværelse for at undgå et sammenstød med sin sognepræst.

Under alle omstændigheder fremkom der omsider en ansøgning fra Asserballe.²⁴⁹ Pastor Poulsen lagde i sine bemærkninger²⁵⁰ til ansøgningen ikke skjul på sin skepsis over for beboernes trang til at lære tysk, men han ville ikke gå imod, at der undervistes i sproget uden for skoletiden. Det ville, skrev han, være et middel mere til forstandens skærpelse og udvikling. Han kunne »kun ønske, at den derpå anvendte møje og bekostning må have nogen reel nytte«.

En hertugelig resolution²⁵¹ indførte derpå undervisning i tysk i Asserballe fra 1. september 1845, og dermed var de frivillige tysktimer en kendsgerning i hele det augustenburgske distrikt. Også for Helveds vedkommende sikrede hertugen iøvrigt tysk-undervisningen. Helved skoles særlige forhold krævede en speciel løsning.

Lærer Moldt var straks efter sprogreskriptets fremkomst begyndt at undervise i tysk, men havde ikke kunnet få vederlag herfor, fordi pengene skulle udredes af kirkemidlerne ved Notmark kirke, som var hertugelig. Under henvisning til, at hertugen tidligere havde taget sig af lærerembedet i Helved, ansøgte han derfor hertugen om at få godtgørelse for undervisningen.²⁵²

Hans andragende blev varmt anbefalet af provst Hoeck,²⁵³ som oplyste, at Moldt var en dygtig lærer, og at skolen var god. Moldt var eksamineret fra Lyngby seminarium med karakteren »duelig«. Hans danske uddannelse gjorde, at han ikke var perfekt til tysk, men hans elever kunne mere tysk end i mange andre skoler, hvor læreren var bedre til sproget. Provsten fandt det uretfærdigt, at Moldt ingen godtgørelse fik på grund af skolens særlige patronatsforhold.

På dette grundlag resolverede Christian August,²⁵⁴ at Moldt indtil videre skulle have 6 rdl. cour. af kirkemidlerne som vederlag for tysktimerne. Han satte altså dette honorar noget lavere end det, han normalt gav i sit eget distrikt. Der kan ikke herske tvivl om, at hertugen gerne har villet bidrage til på denne måde at fremme tyskundervisningen på egen hånd uden indblanding fra

kancelliet. Men samtidig er det et karakteristisk udtryk for konsekvenserne af de specielle administrative forhold på Als, at lærer Moldt uden videre henvendte sig til hertugen og ikke til de kongerigske myndigheder for at få denne sag ordnet. Formalia kunne let blive så indviklede, at de ikke lod sig efterleve. Man skal derfor næppe se nogen nationalpolitisk demonstration i ansøgningen og næppe heller lægge alt for meget i dens opfyldelse.

Ægtheden i ønsket om tysk.

Med disse mange ansøgninger om at få indført undervisning i tysk står vi igen med problemet om, hvorvidt petitionerne virkelig er dækkende udtryk for befolkningens ønsker. Pastor Poulsen i Asserballe erklærede direkte, at impulsen til ansøgningen fra hans sogn var kommet andet steds fra end fra en egentlig følt trang til at lære tysk.²⁵⁵ Dermed mere end antydede han, at petitionsbevægelsen var sat i gang uden for bøndernes egen kreds.

Petitionernes form og indhold hjælper os ikke til at løse problemet. Ganske vist er kun den ene, den fra Hørup, helt tydeligt skrevet af en af underskriverne selv.²⁵⁶ De andre er stort set skrevet af mere øvede hænder, men alligevel så forskellige, at de ikke kan henføres til et fælles udgangspunkt. Det eneste standardiserede træk ved dem er, at de — med undtagelse af den nævnte fra Hørup — er underskrevet af synsmænd og skoleforstandere på de andre interessenters vegne. For Lebøls vedkommende gjorde det særlige forhold sig gældende, at ansøgningen var fremført mundtligt.

Man lægger mærke til, at præsterne i en række tilfælde hjalp med at fremme ønskerne. Det gælder i udpræget grad pastor Bering i Tandslet, men også Krog-Meyer i Ulkebøl har vi set i aktivitet ved indførelsen af tyskundervisningen. Begge disse to må regnes for dansk-indstillede, og ingen af dem kan have været drevet af ønsket om at fremme det tyske sprogs udbredelse på danskens bekostning. Bering fremhævede, som allerede nævnt,²⁵⁷ at tilslutningen nok ville blive ringe, men han ytrede absolut ingen beklagelse i den anledning.

Provst Hoeck, som — til dels i embeds medfør — var meget aktiv i forbindelse med indretningen af undervisningen i tysk, handlede antagelig ud fra en betydeligt større direkte interesse for

det tyske sprog. Han misbilligede i hvert fald stærkt pastor Poulsens uvilje mod tyskundervisningen,²⁵⁸ og gennem de to vota, han affattede sammen med Bahrt, gik en tone af beklagelse over de hindringer, der hæmmede interessen for tysk på Als. Men heller ikke hos ham spores en egentlig trang til at tvinge tysken frem, og i et enkelt tilfælde ved vi, at han afviste et forslag om at intensivere tyskundervisningen ud over, hvad de hertugelige resolutioner foreskrev.²⁵⁹

Også de præster, der med betænkelighed havde set på konsekvenserne af en udvidet undervisning i tysk, støttede i almindelighed deres sognebørns ønsker om tysk. I intet tilfælde drog de ønskets berettigelse eller andragendets redelighed i tvivl. Selv ikke pastor Poulsen i Asserballe underkendte ansøgernes hensigter, omend han tvivlede om dybden af deres ønsker. I den forbindelse må også degn Kjærbøllings og de andre klart dansk-sindede og dansk uddannede læreres støtte til ønsket om tysk bemærkes. Dog må her lærerens udsigt til en fast ekstrairndtægt tages med i overvejselsen.

Alt i alt tyder intet på, at tilslutningen til anmodningerne er sket under pres. Meget taler for, at forældrene stort set har været interesseret i, at børnene så vidt muligt lærte tysk, og de har ikke forbundet spørgsmålet om tysk eller ikke-tysk med en national demonstration i den ene eller anden retning. Den direkte afstandtagen i Ulkebøl²⁶⁰ var et enkeltstående tilfælde.

Helt ind på livet af alsingernes overvejselser i denne sag kan man imidlertid ikke komme. Kun i et enkelt tilfælde kan vi komme et lille stykke, idet der lader sig fremdrage et eksempel på, at alsiske bønder på eget initiativ og egen bekostning lod deres børn få undervisning på tysk.

Da der i 1846 var en hjælpelærerstilling ledig i Hørup, indkom en ansøgning fra privatlærer Christian Christensen, Lambjergskov.²⁶¹ Han var født i Hørup sogn og havde været lærer i Valsbøl i Sydslesvig. Her var han imidlertid blevet afsat, men siden påske 1846 havde han holdt privatskole i Lambjergskov. I sin ansøgning oplyste han, at hans skole afvekslende havde været dansk og tysk, og han kunne vedlægge en anbefaling med seks underskrifter fra beboere i Lambjergskov til vidnesbyrd om, at han havde undervist i de almindelige læregenstande såvel i det tyske som i det danske sprog.

Eksemplet står alene. Men sammenholder man det med lærernes oplysninger om, at der i et vist omfang havde været opretholdt en privatundervisning i tysk ved de fleste skoler, må man fastslå, at ønsket om at skaffe børnene undervisning i tysk har været til stede i befolkningen, og det har næppe været vanskeligt at skaffe tilslutning til ansøgningerne til hertugen. En mulighed for øget uddannelse har de færreste forældre villet kaste vrage på, og af præsternes kommentarer fremgår, at undervisningen netop opfattedes som en sådan mulighed.

Denne indstilling har hertugen kunnet udnytte, da han så sin interesse i at få undervisningen i tysk sat i gang på foranledning af ønsker fra befolkningen. Efter alt, hvad vi ved, er det rimeligt at antage, at impulserne til petitionerne er udgået fra Augustenborg. Pastor Poulsens bemærkning om initiativets opståen har med al sandsynlighed haft adresse til Augustenborg. De mange andragender om tysktimer passer så godt til den hertugelige politik og til hele den situation, hvori Christian August var kommet over for kancelliet, at der må være en sammenhæng mellem hertugen og petitionerne. Den kendsgerning, at ønsket om timerens placering i undervisningstiden forsvinder fra ansøgningerne, da hertugen ændrede taktik på dette punkt, taler i samme retning.

I betragtning af lærer Barchmanns nære tilknytning til Augustenborg og hans påviselige iver for det tyske sprogs fremgang er det fristende at antage, at begyndelsen til hele udviklingen, det mundtlige ønske fra Lebøl, er blevet til i forståelse mellem ham og hertugen. Efter denne begyndelse var vejen banet for lignende tilkendegivelser andre steder fra, uden at en alt for direkte inspiration altid var nødvendig.

Vi har i forbindelse med sprogpetitionerne til stænderne²⁰² set, at et træk i Christian Augusts politiske taktik var at fremkalde eller selv producere opinionsudtryk, som han derefter kunne begrunde sine handlinger og synspunkter med. Samme mønster tegner sig i denne sag. Vi må regne med, at et initiativ fra den hertugelige kreds har kunnet artikulere og udnytte det ureflekterede ønske om tysk, som eksisterede hos mange alsingere, uden at det hos dem var forbundet med nationale overvejelser. Først

udnyttelsen af ønsket kunne gøre det til en nationalpolitisk faktor.

Tysktimerens effektivitet.

Et var, at fra eftersommeren 1845 havde alle hertugens skoler undervisning i tysk, noget andet var effektiviteten i denne undervisning. Noget sikkert herom kan vi ikke vide, men adskilligt tyder på, at det har været så som så med værdien af tysktimerne.

Lærernes ofte beskedne kundskaber i sproget har sat grænser for, hvad der kunne nås, og når bortses fra lærer Barchmann i Lebølgård har lærernes interesse i forbindelse med tyskundervisningen nok mere været rettet mod indtægten end mod dens effektivitet. Det er bemærkelsesværdigt, at heller ikke de lærere, der som sønner af alsiske lærere af deres fædre havde fået undervisning i tysk, havde særlige kundskaber i sproget. Lærer Lassen i Hørup er et af eksemplerne herpå. Det siger noget om det udbytte, timerne gav.

Heller ikke de læreransættelser, der fandt sted i 1840'erne, bidrog formentlig stort til at forbedre undervisningen i tysk. Indtil o. 1840 havde Christian August ikke bekymret sig videre om uddannelsen eller sindelaget hos de præster og lærere, han ansatte, var tysk eller dansk. Senere måtte han høre svære bebrejdelser fra sine slesvig-holstenske meningsfæller for, at han der ved havde forsynet Als med en række faste støtter for danskheden og det danske sprog.²⁶³

Det er kendt, at hertugen i sin irritation over hele røret om det danske sprog i tiden o. 1840 kraftigt erklærede, at nu skulle det være slut med at ansætte danske præster og lærere.²⁶⁴ Senere i 1840'erne træffer vi tegn på, at det i den almindelige bevidsthed var fastslået, at Christian August ikke ønskede folk med dansk uddannelse.²⁶⁵

Praksis blev dog lidt anderledes, bl. a. fordi hertugen stadig ønskede så vidt muligt at tage hensyn til den augustenburgske tradition for at administrere skole- og kirkevæsenet under hensyntagen til de lokale forhold. Både ved præsteembeder og lærerstillinger havde man tendens til at foretrække en søn, når han søgte embedet efter faderen, og denne tendens kunne gå på tværs af det nationale synspunkt.

I en lang række tilfælde skete besættelsen af vakante lærerembeder i 1840'erne ved omplacering af de lærere, der allerede var ansat i det augustenburgske distrikt, oprykning af hjælpe-lærere ved andre embeder etc. Dette advancementssystem blev ikke brudt af ønsket om hurtigt at tilføre nye folk med bedre forudsætninger i tysk. Det er således karakteristisk, at da Hans Joachim Hansen i 1846 flyttedes fra Asserballeskov til det bedre embede som degn i Ketting, gik provst Hoeck i sin karakteristik af ham slet ikke ind på hans evne til at undervise i tysk.²⁶⁶ En afgørende kvalifikation var det ikke.

Da embedet i Asserballeskov derefter skulle besættes, havde man haft mulighed for at få den tyskkyndige Peter Brodersen Petersen. Han var ganske vist dimitteret fra Lyngby, men var født i Døstrup sogn og havde siden sin eksamen i 1842 virket først i Adsbøl derefter i Augustenburg, og ved begge disse skoler krævedes absolut sikkerhed i tysk. Hans arbejde i Augustenburg var så tilfredsstillende, at hertugen bevilligede ham lønforhøjelse som kompensation for, at man alligevel i Asserballeskov foretrak den hidtidige underlærer i Lysabild, Hans Gundemann Sabro Hansen.²⁶⁷ Han var søn af den lærer C. P. Hansen, hvis virke i Asserballeskov hertugen havde været så tilfreds med, at han gav enken ekstra gode pensionsbetingelser.²⁶⁸ Her fik altså tydeligt dette hensyn til familiebåndet og den lange tilknytning til Als lov til at gå forud for bevisligt gode tyskkundskaber.

Også efter H. G. Hansen skulle jo et hul fyldes, og degn Becker i Lysabild ønskede ham afløst af hjælperlærer Berthelsen i Hørup.²⁶⁹ Det havde provsten intet imod,²⁷⁰ men nu rejste den anden skoleinspektør, hofråd Bahrt, for en gangs skyld det spørgsmål, om ansøgeren kunne undervise i tysk, som det krævedes ved ny-ansættelser efter sprogeskriptet.²⁷¹ I denne sammenhæng lod det famøse reskript sig altså fint udnytte på Augustenburg.

Hoeck kendte ikke Berthelsens kundskaber i tysk, da han ikke i Hørup underviste i sproget. Der måtte en prøve til, og den fik det beklagelige udfald, at Berthelsen ikke kunne meddele undervisning i tysk. Imidlertid havde han lovet at lægge sig efter sproget, og i den retning ville han få god hjælp af degn Becker. Da han iøvrigt kun skulle undervise elementærklassen, som ikke

havde tysk, var Hoeck ikke betænkelig ved at ansætte ham, og Berthelsen blev også kaldet til stillingen i Lysabild.²⁷²

Ved alle disse omflytninger blev der altså kun plads for en ny mand i stillingen som hjælpelærer i Hørup. Vi har set, at man her kunne have fået en lærer med kendskab til tysk, nemlig Christian Christensen, som havde prøvet sin færdighed i Lambjergskov.²⁷³ Ham ønskede man imidlertid ikke, måske på grund af hans afsættelse fra stillingen i Valsbøl, og man tog en mand med dansk lærereksamen, Peter Jørgensen, dimitteret fra Skårup samme år.²⁷⁴ Ganske vist skulle han ikke undervise i tysk i Hørup, men alligevel er det bemærkelsesværdigt, at man tog en prøvet mand fra et dansk seminarium.

Først i 1847 spores en mere bevidst politik ved ansættelse af lærere. Initiativet hertil synes at være udgået fra pastor Fr. Petersen, som straks fra sin ansættelse i Notmark i 1846 kastede sig ud i arbejdet med at sikre tysk i skolen, og han blev hurtigt en af hertugens hjælpere i det politiske spil.

Om Petersen foranledigede, at lærer Berthelsen allerede i 1847 blev afskediget fra den stilling i Lysabild, han havde fået trods sine manglende kundskaber i tysk, lader sig ikke fastslå med absolut sikkerhed.²⁷⁵ Men det står uden for al tvivl, at præsten allerede før afskedigelsen forelå, havde opfordret seminarist Niels Asmus Jepsen, der var født i hans gamle sogn, Uge, til at søge stillingen.²⁷⁶ Han var dimitteret fra Tønder i 1846.²⁷⁷ Derefter havde han virket ved to byskoler i Flensborg. Han oplyste, at da han stammede fra den danske del af Slesvig, havde hans uddannelse været dansk, indtil han viede sig skolegerningen. Derfor havde han rettet sit blik mod den nordlige del af Slesvig, og han troede at kunne opfylde de krav, der stillede dér.

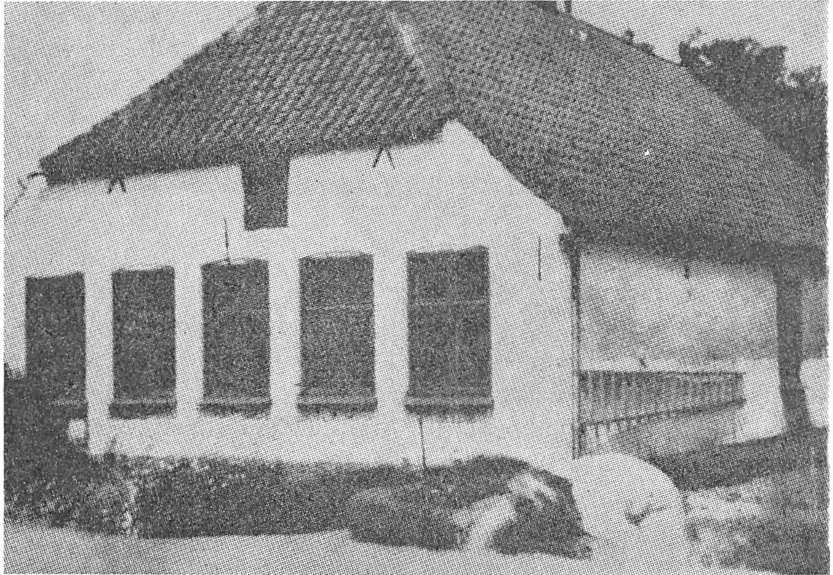
Pastor Petersen gav ham sin fulde støtte og virkede med held hos hertugen for, at Jepsen blev ansat.²⁷⁸ På lignende måde greb han ind ved besættelsen af hjælpelærerstillingen i Hørup, da den allerede i 1847 igen blev ledig, fordi Peter Jørgensen kom til Sønderborg. Notmarkpræsten fik da seminarist M. Petersen fra Ladelund i Sydtønder amt anbragt i Hørup.²⁷⁹ I begge tilfælde sørgede han for at få ansat folk, der beherskede både dansk og tysk.

Fr. Petersens virksomhed viser tydeligt, at en forbedring af undervisningen i tysk først var tænkelig, når der til Als kom præster, som aktivt gik ind for en sådan udvikling. Det alsiske præsteskab var i høj grad med til at bestemme det ugunstige klima for det tyske sprog, som end ikke de hertugelige skoleinspektører lagde skjul på var fremherskende.

En udskiftning af præsterne var imidlertid en langvarig procedure, og også her kunne andre hensyn end de nationalpolitiske gøre sig gældende. Det viste sig, da den gamle pastor Schwensen i 1846 efterfulgtes af sin søn i Hørup.²⁸⁰ Dog slog ændringen i ansættelsespolitikken klare igennem med hensyn til præstembederne. Før 1848 havde hertugen fået anbragt to tydeligt slesvig-holstenske orienterede præster på Als, den nævnte Fr. Petersen i Notmark og H. P. Schlaikier, som 1847 efterfulgte pastor Poulsen i Asserballe.²⁸¹ Den senere preussiske general-superintendent for Slesvig, B. P. Godt, virkede kun få måneder på Als, men også hans ansættelse var dog et udtryk for den nye kurs.

Imidlertid kunne disse mænd ikke nå at gøre sig gældende i den korte tid, før urolighederne brød ud i marts 1848. Tilmed modarbejdedes de mere eller mindre indirekte af deres kaldsfæller med det resultat, at deres reformiver stækkedes. Et eksempel herpå, som samtidig belyser den stærkt begrænsede nytte af tyskundervisningen i praksis, har man fra Notmark. Her havde pastor Petersen efter sin ansættelse i 1846 med vågen kritik fulgt lærer Matthiesens undervisning. Pastor Petersen interesserede sig stærkt for skolevæsenet, var yderst kritisk mod det danske skolesystem²⁸² og de danske lærere og ønskede det tyske sprog fremmet mest muligt.

Allerede et par måneder efter sin ankomst til Notmark indsendte han en ansøgning om hertugens støtte til forbedring af bestanden af lærebøger i Notmark skole.²⁸³ Netop med hensyn til lærebøgerne var hans kritik af de danske skoler særlig skarp.²⁸⁴ Hans hovedgrund til at blande sig i skolens anliggender i sommeren 1846 var dog hans bekymring over den dårlige undervisning i tysk. Det var hans indtryk, at sproget behandledes som tjenestepigen, der af formyndere og plejere tåltes ved sønnens bord, fordi de ikke vovede at vise hende døren. Bestemmelsen fra

Notmark gamle skole, hvor lærer Matthiesen til pastor Fr. Petersens ærgrelse sled med sin lidet effektive undervisning i tysk. Fotografi.

maj 1843 om tysk i Notmark skole var ikke velkommen for alles vedkommende, havde Fr. Petersen opdaget.

To gange havde han overværet undervisningen i tysk, og han måtte give læreren helt ret i, at den ikke, som den blev drevet i øjeblikket, kunne frembringe noget resultat i overensstemmelse med reskriptet. Alene deltagelsen viste det. Der var 134 skolepligtige børn i Notmark plus 20 à 30, som søgte en illegitim biskole i Notmarkskov. Af disse børn var 30 tilmeldt tysktimerne, men kun 19 af dem deltog.

De 19 børn var delt i to klasser, hvoraf den ene beskæftigede sig selv med skriftlig oversættelse af lette læsestykker fra tysk til dansk, mens læreren samtidig arbejdede med den anden klasse. Her benyttedes en tysk læsebog med lette stykker, som læreren mekanisk oversatte: Der Vater hat einen Sohn; der Vater — faderen; hat — har; einen Sohn — en søn. Børnene fulgte i deres bøger hvert ord med fingeren, og når stykket var gennemgået, blev det gentaget og derefter overgivet til børnenes stille efterlæsning.

Resultatet var, hævdede pastor Petersen, at heller ikke børnene i denne klasse i virkeligheden ydede noget. De kunne oversætte et helt let læsestykke fåleligt. Men under inspektionerne havde han prøvet at tage et fremmed stykke op, og så var børnenes hukommelse helt udtømt. Når han spurgte efter de simpleste sproglige regler om køn, artikel etc., svarede læreren, at det vidste børnene intet om.

Præstens konklusion, som der sikkert ikke kan indvendes noget imod, var, at den tysksprogede undervisning var fuldstændig spildt. Det hjalp ikke meget, at der indprægedes enkelte glosser i hukommelsen, når eleverne ikke engang kendte de indlærte ords køn. Målet måtte dog være, mente han, at børnene blev vænnet til tysk tænkning, men det krævede omfattende reformer, som han ønskede hertugens støtte til.

Først og fremmest måtte en ændring af timefordelingen til, så de 6 halve timer blev til 3 selvstændige ugentlige timer. For at gøre udbyttet af disse timer så stort som muligt tilbød han at overtage dem selv. Han havde lyst til at udnytte sin interesse for at beskæftige sig med børn.

Desuden måtte der skaffes nye bøger. Han ønskede, at skolen fik en læsebog, forfattet i tysk ånd på »vort smukke sprog«, seks små leksika til 1. klasse og en begynderbog for 2. klasse. Han havde allerede udset en passende læsebog, som i forvejen brugtes i Augustenborg skole.

Så megen reformiver var imidlertid for meget for provst Hoeck. Han kunne støtte præstens anmodning om hertugens bistand ved anskaffelsen af skolebøger.²⁸⁵ Navnlig var der efter hans mening brug for nye testamenter og bøger til undervisningen i tysk. Men Petersens andre planer mødte han med skepsis. Han ønskede tydeligvis ikke præstens direkte indblanding i en sag, som burde holdes mellem skoleinspektørerne og læreren.

Pastor Petersens bemærkninger om den tyske tænke måde, der måtte være undervisningens mål, gik Hoeck demonstrativt let hen over. Fejlen ved tyskundervisningen i Notmark lå efter hans opfattelse i lærerens manglende kendskab til det tyske sprog. En forbedring ville absolut kræve skoleinspektørernes hjælp, og den kunne han love. Men videre ønskede han ikke at gå.

Noget af hans kølighed over for Fr. Petersen kan vel skyldes

ulyst mod at rives ud af den vante administrative gænge. Men i betragtning af Hoecks moderate holdning i striden om sproget og hans loyalitet mod det danske efter 1848, har sikkert også uvilje mod at få en sprogkamp rejst på Als spillet en rolle for ham. Nogen fremgang for det tyske sprog af betydning på øen før 1848, førte de hertugelige bestræbelser således ikke til.

1840'erne igennem må man regne med, at den situation, kyn-dige iagttagere som Nis Hanssen og Jørgen Hansen beskrev o. 1840, holdt sig. Jørgen Hanssens erfaring havde dengang været, at ikke engang de børn i hans barndoms Tandslet, som gennem flere vintre havde fået privatundervisning i tysk af en dygtig lærer, havde noget ud af det. Af hans oplysninger fremgår yderligere, at interessen for tyskundervisningen var stærkt svingende. De tal, Jørgen Hansen i 1838 meddelte i »Dannevirke« om tilslutningen ved tysktimerne, stemmer godt overens med lærernes angivelser i 1841.²⁸⁸ Og denne linie har, efter alt at dømme, ikke ændret sig.

Sammenfatning.

De træk, der i det foregående er fremdraget af debatten om og modsætningen mellem dansk og tysk på Als i tiden fra 1812 til 1848, er naturligvis til en vis grad så uensartede og spredte, at de ikke let lader sig sammenfatte. Men netop derved understreges den mistillid, man må have til alt for enkle forklaringer på den nationale udvikling i denne periode.

Det er tydeligt, at der fandt en fremadskridende udvikling sted, fra biskop Plum og provst Ebbesen kort efter 1812 åbnede den sproglige debat, til en mere bevidst nationalpolitisk linie søgtes praktiseret i de sidste år før 1848. Men det er lige så tydeligt, at der ikke går en lige, ubrudt linie fra Plums og Ebbesens aktivitet til den modsætning mellem dansk og tysk, som alsingerne blev stillet over for i 1848 og de følgende årtier. Det springer desuden i øjnene, at argumenterne i den sproglige strid ikke, uden at deres mening forvanskes, kan løftes ud af de helt konkrete situationer, hvortil argumenterne er beregnet. Enhver forklaring, der ikke tager hensyn til disse iagttagelser, vil ikke kunne bringes til at bære på de enkeltoplysninger, kilderne giver os.

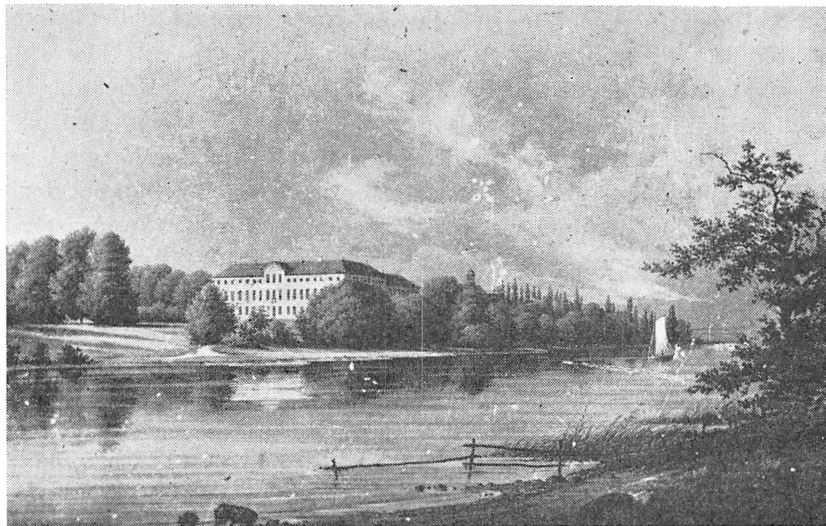
Først og fremmest må man da fastholde de særlige træk i Als'

(og iøvrigt i hele Slesvigs) traditionsbestemte administrative og politiske stilling i sig selv og i relation til kongeriget, som kunne få betydning for hensigten med og udformningen af de sproglige argumenter. Hertil kommer, specielt for Als' vedkommende, den betydning, hertugen af Augustenborgs politiske mål og taktik fik for den form, hvori alsingerne mødte det sproglige problem. På Als blev meningsudvekslingen om sproget helt klart draget ind i en videre politisk sammenhæng, men netop det viser os tydeligere end noget andet, at man ikke kan regne med et ukompliceret standpunkt i datidens stillingtagen. Sproget følte ikke som det ene afgørende skelnemærke; debatten om sproget skjulte ofte eller udsprang helt enkelt af andre problemstillinger.

Da den første strid om dansk eller tysk på Als foldede sig ud i årene efter 1812, skete det i så nær forbindelse med den indviklede administrative problematik, at det er umuligt at afgøre, hvornår det sproglige og hvornår det administrative er det centrale i debatten. Ændringer i den administrative tilknytning af Als måtte uvægerligt forbindes med overvejelser om tysk og dansk sprog.

Man skal i den forbindelse mærke sig, at man på Augustenborg af hensyn til de politiske mål, man dér fulgte, måtte lægge sig på den linie, at Als skulle knyttes så fast som muligt til det øvrige Slesvig. Det var en beslutning, som trak sproglige konsekvenser med sig, da sprogdebatten igen blev intens, men den augustenborgske holdning var ikke oprindeligt betinget af et bestemt syn på det danske eller det tyske sprog. Den sproglige argumentation var her tydeligt sekundær, men derfor ikke mindre betydningsfuld.

Dermed understreges, at også i den sprogdebat, som tog fart efter 1838, blandede sig andre momenter af både lokal og mere vidtrækkende politisk betydning, hvorved bedømmelsen af argumentationen kompliceres. Sammen med sprogspørgsmålet aktualiseredes spørgsmålet om Slesvigs nærmere tilknytning til Danmark eller til Holsten. På det lokale plan kunne det dukke op i form af en afstandtagen fra danske skatter og andre indretninger. Når man diskuterede disse spørgsmål i den ene eller den anden sammenhæng, kom man uvægerligt ind på det sproglige. Uden nærmere prøvelse lader det sig ikke i det enkelte tilfælde

Augustenborg Slot. Efter tegning fra ca. 1845. Museet på Sønderborg Slot.

afgøre, hvad der er først, og hvad der er sidst i argumentationen. Argumenterede man for via sproget at finde støtte for den statspolitiske løsning, man stræbte imod, eller førte man statspolitiske synspunkter frem for at sikre den sproglige udvikling, man ønskede? Kun står det helt fast, at de to argumentationskæder hyppigt krydser hinanden.

Konkret viser problematikken sig, når man skal karakterisere biskop Tetens' virksomhed. Han fortsatte klart linien fra Plum/Ebbesen, og hans sammenstød med hertugen også på det sproglige område havde i høj grad deres forudsætning i de administrative kompetenceproblemer. Bag disse problemer lå imidlertid igen en forskellig opfattelse af Slesvigs politiske stilling, og derfra gled man lige ind i en tovtrækning om at fremme eller hæmme det tyske sprog på Als. Tetens kan uden videre anbringes i kredsen af danskhedens forkæmpere, men man må ikke overse, at hans holdning var langt mere sammensat end den, vi træffer i f. eks. Flors kamp for det danske sprog for dets egen skyld.

Denne sidste tankegang træffer vi ikke på Als i den behandlede periode, heller ikke hos Tetens og de præster, der lå på linie med

ham. De definerede ikke det danske i modsætning til det tyske og havde intet mod også at give plads for tysken, når blot det danske sprog ikke led afbræk. I så henseende harmonerede de med deres alsiske sognebørn, som heller ikke opfattede det sproglige problem som et enten/eller. Smeden i Majbøl kunne med få måneders mellemrum som ordfører for stort set de samme underskrivere ønske henholdsvis tysk i skolen og dansksprogede retsdokumenter, uden at det formentlig har været følt som en selvmodsigelse. Det er for let uden videre at forklare de mange underskrifter med, at underskriverne var under pres fra Augustenborg. I den lidt ældre forskning har man haft svært ved uden kommentarer at acceptere dette faktum, fordi det ikke passer med tanken om folkeåndens opvågning. Efter den må ønsket om tysk ses som noget fremmed, presset frem udefra.

Ser vi imidlertid på Nis Hanssens opgør med den hertugelige kreds o. 1840, må man erkende, at tanken om de to sprogs lige adkomst antagelig har svaret til en udbredt holdning i almuen. Man skal næppe tænke sig, at bønderne har dannet sig en klar forestilling om, at de var slesvigere i modsætning til jyder og fynboer, eller at de var danske i modsætning til holstenerne. Den slags abstrakte begrebsdannelse var forbeholdt dannede mænd som Flor og Nis Hanssen.

Holder vi os til de alsiske bønders reaktioner på de sprogpoltiske muligheder og udspil, de stilledes overfor, må vi sige, at deres adfærd tydeligst gav dækning for den holdning, Nis Hanssen formulerede som sin. Bønderne holdt fast ved det nedarvede, og der skulle tid og en ny situation til, før Flors og P. C. Kochs grundtvigsk inspirerede tale om modersmålets egenverdi for mennesket kunne bryde denne tendens til at se eksistensen af det tyske sprog ved siden af det danske modersmål som et selvfølgeligt led i det, der hørte Slesvig til. I 1840'erne var man ikke så vidt endnu; det sproglige var ikke i det daglige den tap, hvorom alle problemer drejede sig, kun ét af mange elementer i situationen.

I denne forbindelse skal nævnes det tilsyneladende ejendommelige fænomen, at hertugens tro adjudant, dr. Steffens, i marts 1848 viste sig loyal mod den danske konge.²⁸⁷ Han erklærede, at det nu var klart for ham, at alsingerne var danske og ikke ville

være andet. Selv om man indrømmer muligheden af en portion opportuniste i hans optræden, kan hans stillingtagen nok forekomme overraskende på baggrund af den aktivitet, vi har set ham udfolde. Alsingerne havde da heller ikke større tillid til ham, og han måtte fjernes fra øen.²⁸⁸ Hans tid som hertugens våben-drager glemtes ikke så let.

Og dog kan der anføres grunde, som forklarer hans holdning. Dr. Steffens havde netop brugt den sproglige argumentation i en politisk hensigt, og han havde aldrig tænkt på at underkende alsingerens danske sprog. En moderne opfattelse af det sprogliges betydning havde han aldrig ytret, og derfor blev det i 1848 ikke et spørgsmål om valg mellem dansk og tysk, men om loyalitet mod den ene eller den anden politiske opfattelse og mod den befolkning, han gennem sit embede var knyttet til. Denne forklarings gyldighed afhænger naturligvis af, om Steffens har haft andre end opportunistiske tilbøjeligheder i sin personlighed. Det ved vi ikke noget om. Men forsøget med en sådan forklaring er gjort her for at vise, at en mere nuanceret opfattelse af den nationale udvikling også vil kunne bidrage til at gøre en mand som Steffens' handlinger mere forståelige.

Tilmed er Steffens først ganske kort før 1848 for alvor stillet i en kritisk valgsituation. Af vor gennemgang er det nemlig også fremgået, at først efter 1846 satte en virkelig tysk-villende bevægelse ind. Det er vigtigt. I reaktion mod den kunne en reflekteret dansk bevidsthed udvikle sig af den mere fredelige, praktisk orienterede drøftelse af forholdet mellem de to sprog, som havde karakteriseret perioden forud. Indtil 1846 var der ingen skarp modstilling af de mange problemer, der løb sammen i debatten. Først i 1847 begynder vandene for alvor at deles på Als.

Sættes vore erfaringer fra Als på denne måde i relation til mønstret for den nationale udvikling i Slesvig som helhed, udkrystalliserer sig den erfaring, at kun en komplicerende beskrivelse uden forud etablerede synspunkter på udviklingens retning og resultat kan yde retfærdighed mod al den viden, vi kan hente i kilderne. Det må opfordre til en videre detaljeret behandling af Sønderjyllands historie i disse afgørende år med vilje til at indtage nye og skærpe de gamle synspunkter.

NOTER og HENVISNINGER

1. Sml. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 23, 1961, s. 259.
2. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede. Skildringer og Breve I-VIII, 1909-22.
3. Se note 1.
4. Japsen anf. a., s. 223 og 261.
5. Smstd., s. 259.
6. Skildret i denne afhandlings første del. SJy Årb 1965, s. 1-36. (Herefter citeret I med sidetal).
7. I, s. 33.
8. Eksempler på synspunktet: Kammerråd Petersens skrivelse til Da Kanc. Kcpt af 3. jan. 1817. — Kcpt til forestilling af justitsråd Jasper 30. okt. 1820. Begge i LA Åb Acta C. IV., nr. 93.
9. Brev af 20. juni 1821. Det citerede uddrag trykt i C. F. Wegener: Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør. En actmæssig Fremstilling, 1849, s. 111 f.
10. I, s. 29.
11. Prins Frederik t. Chr. Aug. 9. feb. 1825. Trykt Wegener, anf. a., s. 111 («... dass man einen Lump mit Einer Ohrfeige todt schlagen könnte»).
12. I, s. 2.
13. Akter vedr. reguleringen af Notmark-Helved skolevæsen i LA Åb Acta C. IV., nr. 119.
14. Her og i det følgende henvises, når intet andet nævnes til akterne i LA Åb Acta C. IV., nr. 116.
15. Kopi af skrivelse fra hert. t. Da Kanc 28. jan. 1834. LA Åb. Acta C. IV., nr. 119.
16. Kopi af skrivelse fra Da Kanc t. hert. 10. dec. 1833. Smstd.
17. Som note 15.
18. Becker t. hert. 27. sept. 1836.
19. Dateret 2. okt. 1836.
20. Skrivelse af 5. okt. 1836.
21. Protest af 11. dec. 1836.
22. Enslydende skrivelser (Beckers hånd) med underskrifter fra Vibøge 28. sept., Fjelby 2. okt. og Skovby 2. okt. 1836. Vedlagt den i note 19 omtalte skrivelse.
23. Hert. t. Da Kanc 30. okt. 1836 (kcpt).
24. Da Kanc t. hert. 25. juli 1837.
25. Opmåling af vejen fra skolen i Lysabild til midten af Skovby og Vibøge.
26. Protest fra Skovbyballe 27. aug. 1837, fra Skovby 16. sept. 1837.

27. Udat. svarskrivelse fra Kobbertoft på forespørgsel vedr. delingsplanen.
28. Betænkning, dat. 8. okt. 1837.
29. Henningsens påtegning af 14. nov. 1837 på det nævnte tilsagn om bidrag til den ny skole.
30. Hert. t. Da Kanc 28. feb. 1838. Kcpt m. hertugens egenhændige rettelser.
31. Da Kanc t. hert. 13. juli 1839.
32. Kopi af skrivelse fra Da Kanc t. skoledir. i Nørreherred 13. juli 1843.
33. Kopi af indberetning om skolevæsenet i Lysabild s., dat. 24. okt. 1843. Her også erklæring af pastor Henningsen. RA Da Kanc. 1. dept. H 35. Kollegiets voteringer til diverse ekspeditionssager vedk. Als og Ærø.
34. Beretning og betænkning fra skoledirektionen om ordningen af Lysabild skolevæsen, dat. 24. feb. 1843.
35. Hert.'s resolution 19. juni 1843.
36. Kopi af skrivelse fra Da Kanc t. skoledir. i Nørreh. 23. nov. 1843.
37. Jens Lampe: Degne, skoleholdere og lærere i Notmark sogn. SJy MSkr 37. årg., 1961, s. 124 f.
38. Pastor Jørgen Hansen t. hofråd Bahrt 7. juni 1839. LA Åb Acta C. IV., nr. 119.
39. Smstd.
40. Som note 16.
41. Da Kanc t. hert. 29. okt. 1837. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
42. Da Kanc t. hert. 2. feb. 1839. Smstd.
43. Kopi af bestalling til Matthias Matthiesen, dat. 23. nov. 1839. Smstd. — Jørgen Hansen anfører i sine erindringer SJy Årb. 1904, s. 79, at han foranledigede sagen ordnet. Det kan efter det her fremdragne ikke være rigtigt.
44. Betænkning fra provst Hoeck 22. apr. 1846. LA Åb Acta C. IV., nr. 94.
45. Lampe, anf. a., s. 125.
46. Ndf. s. 181 f.
47. Arends I, s. 108.
48. I, s. 29.
49. Tetens i enslydende skrivelser til hert. og overinspektoratet, dat. 6. juni 1839. LA Åb Acta C. IV, nr. 87. Pröbste auf Alsen 1808-39.
50. Jørgen Hansen t. Bahrt 7. juni 1839. Smstd.
51. Bestalling af 15. juni 1839, konfirmeret af kongen 5. juli 1839. **Smstd.**
52. Hert. t. Tetens 14. juni 1839. — Bahrt t. Hansen sm. dat. Smstd.
53. Forestilling af 5. juli 1839. RA Da Kanc Forestillinger fra 1. dpt. 1839. — Kgl. res. af 9. juli 1839, meddelt i skrivelse fra Da Kanc t. hert. 11. juli 1839. Acta C. IV, nr. 87.
54. Tetens t. hert. 13. juli 1839. Smstd.
55. Overinsp. t. Tetens 16. okt. 1839 (kcpt). Smstd.
56. Ndf. s. 121 og 131.
57. SJy Årb 1904, s. 79.
58. Indgående refereret i I.
59. Om ham se I, s. 30.

60. Res. af 4. dec. 1831. LA Åb Acta C. IV, nr. 97. Asserballeskov. — Det følgende, bygger, hvor intet andet anføres, på akter fra dette læg.
61. Da Kanc t. hert. 21. jan. 1832.
62. Hert. t. Da Kanc 24. feb. 1832.
63. Pastor Henningsen t. Bahrt 29. dec. 1831. — Bestalling af 24/25 feb. 1832 (kcpt). Allerede 25. jan. meddelte Henningsen, at K. var indsat.
64. LA Åb Acta C. IV, nr. 98. Asserballe.
65. Ansøgning af 2. nov. 1835. I ansøgningen opgiver han dimissionsåret til 1829. Jens Lampe: Tønder seminariestat 1798-1963, 1963, s. 54 har 1828.
66. Fru Hansen t. Bahrt 9. feb. 1832.
67. Pastor Poulsen t. Bahrt 8. feb. 1832.
68. Resolution af 16. feb. 1836 (kcpt).
69. Lampe: Tønder seminariestat, anf. st.
70. Res. af 12. juli 1836 (kcpt). — Hert. t. Da Kanc 17. maj 1838 (kcpt).
71. SJy Hist IV, s. 242.
72. Brev fra Flor t. Koch 8. maj 1838. Trykt Lauridsen SJy vågnede I, s. 140.
73. Smstd.
74. SJy Hist IV, s. 242. — Hanssen t. Koch 28. maj og 2. juli 1838. SJy Årb 1930, s. 267 og 270.
75. Flor t. Koch 4. maj 1838. Lauridsen anf. a., s. 139. — Hanssen t. Koch 28. maj, 7. juni og 2. juli 1838. SJy Årb 1930, s. 267 f. og 270. — Jvf. Mackeprang i SJy Årb 1952, s. 13 f.
76. Kjøbenhavnsposten 1838, nr. 162 (15. juni).
77. Citeret af pastor Boysen, Slesvig, der som referent for komiteen for sprogsagen redegjorde for meningstilkendegivelserne. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig 1838, s. 590. (Herefter cit. Stdt.)
78. SJy Årb 1904, s. 74.
79. SJy Hist IV, s. 242. — Stdt 1838, s. 591.
80. Om Nis Hanssen se H. V. Gregersen: Sønderjyden Nis Hanssen »Bondesøn«. Patriot, skolemand og præst. Sprogforeningens Almanak 1955, s. 37-56.
81. Kjøbenhavnsposten 1839, nr. 294 (25. okt.).
82. SJy Årb 1904, s. 74.
83. Den pågældende årg. af ugebladet har ikke kunnet skaffes.
84. Steffens t. hert. udat. 1839. Trykt Wegener, anf. a. s. 124 f. (Wegener antager, at brevet er fra dec., men efter sammenhængen er nov. sandsynligst.)
85. Kjøbenhavnsposten 1839, nr. 341 (11. dec.).
86. Fyens Stifts Adresse- og politiske Avis samt Avertissementstidende 68. årg., nr. 202, 1839, s. 810 f. (18. nov. 1839).
87. Dvs skældsord.
88. Bet.: Også den anden part skal høres.
89. I, s. 18.
90. SJy Hist IV, s. 176 og 242.

91. Koch t. Flor 13. marts 1839, Flor t. Koch 15. marts 1839. P. Lauridsen IV, s. 31.
92. Kjøbenhavnsposten 1839, nr. 52 (21. feb.) og nr. 53 (22. feb.).
93. Nis Hanssen t. Koch 8. marts 1839. P. Lauridsen IV, s. 29.
94. Steffens t. hert. udat. (dec.) 1839. Wegener anf. a., s. 124 f. Se smstd., s. 27 f. — Harboe Kardel: Augustenburger Berichte. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. Jhrg 1960, 125 f. refererer erklæringen fra det hertugelige arkiv uden at angive hertugen som forfatter.
95. Fyens Stiftstidende 1839, nr. 222 (17. dec.), s. 887 f. — Altonaer Mercur 1840, nr. 19 (22. jan.),
96. SJy Årb 1904, s. 75 f.
97. Steffens t. hert. 8. marts 1840. De Danneskiold-Samsøeske Privatarkiver. Tillæg: 1936. 2. Hertug Christian Augusts arkiv. A. 4. Breve fra andre brevskrivere. — Jeg skylder hofjægermesterinde Elisabeth Lassen, Brattingborg, en varm tak for tilladelsen til at benytte arkivet og for velvillig hjælp ved at samle arkivalier til mit brug i Århus.
98. Fædrelandet 1840, nr. 80 og 81 (25. feb.).
99. Dvs en rigtig bule.
100. Som note 97.
101. Som note 98. Det ene af de citerede breve har så nær indholdsmæssig overensstemmelse med Jørgen Hansens erindringer, at det med stor sandsynlighed kan tillægges ham.
102. NStMag 9. Bd., 1840, s. 325.
103. Som note 97.
104. Fremhævelserne svarer til Nis Hanssens i sendebrevet.
105. Ovf. s. 122. Sml H. V. Gregersens anf. a.
106. Som note 97.
107. Smstd.
108. SJy Hist IV, s. 256 f.
109. Fr. Fischer t. Flor 11. okt. 1840. Lauridsen II, s. 165.
110. Steffens t. hert. udat. (okt.) 1840. — Hofråd Bahrt t. hert. 21. okt. 1840. Wegener anf. a., s. 127 ff. Sml. s. 31. — SJy Hist IV, s. 259.
111. Stdt 1840, s. 58.
112. SJy Hist IV, s. 260.
113. Ovf. s. 132.
114. Wegener, anf. a., s. 27 f. — SJy Hist IV, s. 259.
115. Otto Scheel: Die Schleswiger Ständetagen von 1838 und 1840 zur Einführung der dänischen Gerichts- und Verwaltungssprache in Nordschleswig. 200 Jahre Schleswig-Holsteinische Anzeigen. Særnr. af Schleswig-Holsteinische Anzeigen. Justizministerialblatt für Schl.-Holst., 1950, s. 115.
116. Ovf. s. 132.
117. Som note 98.
118. Som note 94.
119. Ovf. s. 130.
120. I, s. 8 og 12 med note 27.
121. G. Chr. Burchardi: Lebenserinnerungen eines Schleswig-Holsteiners. Hrsg. von Wilh. Klüwer, 1927, s. 47.
122. Som note 98.

123. SJy Årb 1904, s. 75.
124. Fr. Petersen: Erlebnisse eines schleswigschen Predigers ... 1830 bis 1850,«. 2. Aufl., 1856, s. 117.
125. Som note 121.
126. Som note 98.
127. Skrivelse af 26. maj 1840. Das Herzoglich schl.-holst. Hausarchiv III. D. 3b. Schlesw.-holst. Landesbibliothek, Kiel. (Herefter citeret Hausarchiv, Kiel). — Sml. for det følgende Joh. H. Gebauer: Christian August. Herzog von Schleswig-Holstein, 1910, s. 103 f.
128. Kopi af Callisens skrivelse af 31. maj 1840. Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
129. Akterne i Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
130. Bahrt t. hert. 6. juni 1840. Smstd.
131. Thomsen t. hert. 20. juni 1840. Smstd.
132. Som note 130.
133. Hert. t. Bahrt 12. juni 1840. Med hert.'s hånd påtegnet: Dieses Brief wurde nicht abgesandt. Smstd.
134. Hert. t. Bahrt 14. juni 1840. Smstd.
135. Se I, s. 29 ff.
136. Afskrifter af protester fra Kittel Skovbølgd., Günzel på Søgård, fra Grøngrøft mv. — Schow t. hert. udat. — Jasper t. hert. 26. aug. 1840. Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
137. Kopi af hert.'s promemoria af 28. sept. 1840 t. SHL Kanc. Smstd.
138. SHL Kanc t. hert. 10. okt. 1840. Smstd.
139. Kopi af skrivelse fra hert. t. SHL Kanc 19. okt. 1840. Smstd.
140. Thomsen t. hert. 20. juni 1840 med udkast t. svar t. amtshuset. Smstd.
141. Kcpt. t. Thomsens erklæring 11. aug. 1840. Smstd.
142. Kopi af erklæringen, dat. 18. sept. 1840. Smstd. Erklæringen var fordret i en skrivelse af 31. juli, og senere var der rykket for den. LA Åb Acta C. IV., nr. 430. Verfügungen betr. die Gebrauch der dänischen Sprache bei allen Regierungs- und Rechtssachen 1840-46.
143. SJy Årb 1895, s. 218. Beretningen er dat. 7. aug. 1841.
144. SJy Hist IV, s. 264.
145. Regeringen på Gottorp t. overinspektoratet 9. juli 1841. Meddelt til herredsfogderiet 15. juli. Sml. Gebauer, anf. a., s. 113.
146. Reg. t. Prehn 1. marts 1840. — Prehns svar (kcpt.) 18. marts 1840. LA Åb Acta C. IV. nr. 430.
147. Adressen er dat. »Fyrstl. Augustenburgsche District den 5ten December 1844«. Smstd.
148. Se ndf. s. 184.
149. Hert.'s resolution dat. 29. sept. 1846. Påtegning om publikation på allemandstinget 5. nov. 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 430.
150. Sml. Gebauer, anf. a., s. 91.
151. I, s. 1.
152. RA. Da Kanc 1. dpt. resolutionsprotokol 1845.
153. Da Kanc t. hert. 25. nov. 1845. RA. Da Kanc 1. dpt. brevbog 1845.
154. Hert. t. Da Kanc 6. feb. 1846 (kcpt). LA Åb Acta C. IV. nr. 88.
155. Da Kanc t. hert. 14. marts 1846. RA Da Kanc 1. dpt. brevbog 1846.

156. Da Kanc t. hert. 7. maj 1846. Smstd.
157. I, s. 33.
158. Artiklerne findes i Dvk 1838, nr. 2, 3, 5, 6 og 7.
159. Dvk 1838, nr. 2 (28. juni).
160. I, s. 32.
161. Dvk. 1838, nr. 5 (19. juli).
162. Ndf., s. 158 ff.
163. Ovf., s. 122 f. og 134 f.
164. Se s. 143.
165. Hert.'s ordre af 6. feb. 1841. LA Åb Acta C. IV. nr. 94. Deutsche Sprache in den Schulen auf Alsen 1841-46. — Hvor intet andet er anført, bygger det følgende på akter herfra.
166. Skoleinspektørernes indberetning af 24. feb. 1841. — Svar på Hoecks cirkulære af 9. feb. 1841.
167. Knutzens indberetning af 17. nov. 1841.
168. Indberetning af 13. nov. 1841.
169. Do. af 16. nov. 1841.
170. Do. af 14. nov. 1841.
171. Do. af 20. nov. 1841.
172. Do. af 23. nov. 1841.
173. Do. af 25. nov. 1841.
174. Wilhelmsen: »Der deutsche Kinderfreund« var en meget udbredt skolebog.
175. Indberetning af 15. nov. 1841.
176. Ovf., s. 114.
177. Indberetning af 1. dec. 1841.
178. Do. af 24. nov. 1841.
179. Må være Eiler Christopher Kaasbøll Munthes: De vigtigste indenlandske tildragelser og de mærkeligste danske og norske personers levnetsbeskrivelser fra de ældste tider til vore dage. En læse- og lærebog i fædrelandets historie for begyndere og ustuderede. Kbhv. 1806. Den er oversat t. tysk af H. E. Wolf og udgivet i Altona 1810. 2. verb. u. verm. Aufl. 1822. Se Erslew: Alm. Forfatter-Lexikon 1814-58 II, s. 316.
180. Indberetning af 16. nov. 1841.
181. Berings betænkning, dat. 14. nov. 1841. — Poulsens do., dat. 15. nov. 1841.
182. Betænkning, udat. (nov. 1841).
183. Ovf., s. 112.
184. Betænkning, udat. (nov. 1841).
185. Arends II, s. 299.
186. Ovf., s. 121 og s. 135.
187. Betænkning af 16. sept. 1842 (kcpt).
188. Ovf., s. 129.
189. Ordre t. skoleinsp. Udat. udkast i 4 punkter.
190. Da Kanc t. hert. 4. juni 1842.
191. Rykkerskrivelser af 30. sept. 1842 og udat. jan. 1843.
192. Kcpt t. svar, dat. sept. 1842.
193. Rettelse fra »im Sinne der königlichen Abordnung« til »zweckmässig«.
194. Kcpt med Bahrts hånd, dat. 14. feb. 1843.

195. Ovf., s. 162.
196. Ansøgning og bestalling til embedet ved Lebølgård skole af hhv. 27. jan. og 26. feb. 1839. — Lampe: Tønder Seminariestat, s. 64. Her placeres B. i Lebøl allerede i 1835.
197. Indstilling af 8. marts 1843.
198. Res. af 10. april 1843. — Udkast t. res. udat. marts 1843. — Kcpt t. den endelige res. udat. april 1843. Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
199. Ansøgning af 23. maj 1843.
200. Res. af 27. maj 1843.
201. Res. af 20. juni 1843.
202. Ans. af 17. okt. 1843.
203. Ovf., s. 122 f. og 131 f.
204. Res. af 28. dec. 1843.
205. Krog-Meyer t. Bahrt 18. marts 1845.
206. Stdt. 1838, s. 586.
207. Smstd., s. 594 f.
208. Smstd., s. 596.
209. Ovf., s. 171.
210. Ovf., s. 155.
211. Ovf., s. 167.
212. Da Kanc t. hert. 5. marts 1844.
213. Ovf., s. ??
213. Ovf., s. 171.
214. Ovf., s. 117 f.
216. Hert. t. Da Kanc 20. marts 1844 (kcpt).
217. Da Kanc t. hert. 27. april 1844.
218. Rettet kcpt t. skrivelse fra hert. t. kanc. af 18. juni 1844.
219. Da Kanc t. hert. 18. juni 1844.
220. Res. af 18. marts 1845.
221. Ovf., s. ??
221. Ovf., s. 172.
223. Ovf., s. 148 ff.
224. Dat. 30. april 1844.
225. Res. af 14. maj 1844.
226. Ans. af 10. dec. 1844.
227. Ovf., s. 170.
228. Bering t. Bahrt 8. jan. 1845.
229. Påtegning, dat. 1. feb. 1845, af Bahrt på Berings brev.
230. Bering t. Bahrt 5. feb. 1845.
231. Ans., dat. 31. jan. 1845.
232. Bering t. Bahrt 8. feb. 1845.
233. Res. af 12. feb. 1845.
234. Krog-Meyer t. skoledir. 27. okt. 1844.
235. Krog-Meyer t. Bahrt 18. marts 1845.
236. Brevet har en påtegning af Bahrt om, at 8 rdl. cour. er betalt.
237. Res. af 20. nov. 1845.
238. Ans. af 14. feb. 1845.
239. Påtegning, dat. 18. feb. 1845.
240. Hoecks påtegning af 18. april 1845.
241. Res. af 21. april 1845.
242. Ans. af 26. april 1845.

243. Påtegning, dat. 4. maj 1845.
244. Res. af 5. maj 1845.
245. Ans., dat. 9. juli 1845, med provstens påtegning af 12. juli 1845.
246. Res. af 12. juli 1845.
247. Ovf., s. 163.
248. Hoeck t. Bahrt 19. aug. 1845.
249. Ans. af 12. juli 1845.
250. Bemærkninger af 15. august 1845.
251. Res. af 23. aug. 1845.
252. Ans. af 1. apr. 1846.
253. Bet. af 22. apr. 1846.
254. Res. af 24. apr. 1846.
255. Ovf., s. 181 og note 250.
256. Ovf., s. 176.
257. Ovf., s. 177.
258. Ovf., s. 180.
259. Ndf., s. 190 f.
260. Ovf., s. 171 f.
261. Ans., dat. 14. sept. 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 104.
262. Ovf., s. 135.
263. Burchardi, anf. a., s. 46 f. — Fr. Petersen: Erlebniſſe, 64.
264. Wegener, anf. a., s. 29 og 126.
265. Bahrt t. hert. (udat.) juni 1847. Trykt Wegener, anf. a., s. 196.
266. Hoecks karakteristisk af 17. juni 1846. Ansættelsesbrev af 22. juli 1846. LA Åb Acta C. IV., nr. 110.
267. Ans. og kcpt t. bestalling af 21. juli 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 97. — Becker t. Bahrt 19. juli 1846 smstd. nr. 116.
268. Ovf., s. 119.
269. Beckers i note 267 omtalte brev.
270. Hoeck t. Bahrt 22. juli 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
271. Bahrt t. Hoeck (kcpt) 26. juli 1846. Smstd.
272. Hoeck t. Bahrt 27. juli og 29. juli 1846. Prøvebevis dat. 29. juli 1847. — Kcpt. t. udnævnelſen 7. aug. 1846. Smstd.
273. Ovf., s. 183.
274. Liste over ansøgere 1849. LA Åb Acta C. IV. nr. 128.
275. Afskedigelse af 28. april 1847. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
276. Ans. af 22. marts 1847. LA Åb Acta C. IV. nr. 116.
277. Lampe: Tønder Seminarieſtat, s. 79.
278. Breve t. Bahrt. LA Åb Acta C. IV. nr. 116.
279. Ansættelsesbrev af 21. okt. 1847. — Brev fra M. Petersen t. Fr. Petersen 13. sept. 1847. LA Åb Acta C. IV. nr. 104.
280. Ovf., s. 153.
281. Arends I, s. 228. Jvf. Holger Hjelholt: Sønderjylland under tre-årskrigen I, 1959, s. 62 og 94.
282. Fr. Petersen: Erlebniſſe, s. 78 ff.
283. Ans. af 6. juli 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
284. Som note 282.
285. Hoeck t. Bahrt 14. okt. 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
286. Dvk. 1838, nr. 5 (19. juli) og nr. 7 (2. aug.).
287. Hjelholt, anf. a., s. 60 f., 94 og 96.
288. Da Biog Leks XXII, s. 503 f.

Omkring »Præsident« Topff, Sønderborg

Af A. Thyssen.

Først fornylig blev jeg bekendt med stud. mag. Kaj Rolfsen Nissens velskrevne og interessante redegørelse i Sønderjyske Årbøger, 1. halvbind 1965, om problemerne omkring »Præsident« Topff.

Da jeg tilfældigvis selv i de bevægede novemberdage i 1918 befandt mig i begivenhedernes centrum i Sønderborg som ung søkadet på reservesøofficersskolen, der den 1. oktober 1918 var blevet oprettet i den nordligste af marinekasernens bygninger i Sønderborg, er jeg i stand til at kunne give nogle supplerende oplysninger til førnævnte redegørelse.

Til nærmere forståelse af foranstående mener jeg at burde oplyse, at mine forældre begge var født i Toftlund sogn. Hele familien var landmænd, men da min far havde lyst til at læse, indtrådte han i det tyske postvæsen og gjorde bl. a. i mange år tjeneste på Haderslev postkontor, men blev i 1917 forflyttet til Heide i Holsten, hvor han gjorde tjeneste som fung. postdirektør, indtil han ved genforeningen som en del andre dansksindede sønderjyder i tyske embedsmandsstillinger vendte tilbage til Danmark og derefter først blev ansat ved postkontoret i Sønderborg, hvorefter han tilbragte mange gode og lykkelige år som postmester i Skærbæk.

Mens mine forældre boede i Heide, gik jeg på gymnasiet i Meldorf, hvorfra jeg den 4. oktober 1918 blev indkaldt til marinen i Sønderborg.

Selvom de fleste af os nok var klar over, at krigens afslutning og Tysklands nederlag var nær forestående, gennemgik vi en meget hård skole med både fysisk træning og en omfattende teoretisk oplæring i navigation m. m., og alt forløb tilsyneladende normalt indtil søndag aften den 3. november 1918, da de første

rygter om mytterier i marinen i Kiel nåede kasernen i Sønderborg.

I de følgende dage sporedes stærk nervøsitet blandt officererne, og rygterne voksede, uden at vi fik konkrete oplysninger.

Natten mellem onsdag, den 6. november, og torsdag, den 7. november, blev vi alarmeret kl. 3 og stod opstillet på kasernens gange i ca. to timer, parate til at rykke ud. Man lod os forstå, at man havde fået underretning om, at en krydser med »røde« matroser var på vej fra Kiel til Sønderborg, og at der evt. skulle gøres modstand. Officererne var tilsyneladende stærkt nervøse og rådvilde, men ved 5-tiden om morgenen blev alarmen afblæst igen.

Om formiddagen torsdag den 7. november gjorde vi normal tjeneste med eksercits m. m., men ved middagstid blev der meddelt os, at tjenesten herefter var suspenderet, og om eftermiddagen foretoges en marchtur uden udrustning og våben til »Fiskerhytten« ved Sønderskoven.

Marchturen blev ledet af næstkommanderende, »Kapitänleutnant zur See« von Augsburg, der forøvrigt havde været med på hjælpekrydseren »Möwe«, der camoufleret som neutralt handelsskib i en længere periode havde lavet en frygtelig ravage i Sydatlanten, hvor den havde opbragt og sænket en række handelsskibe, fra hvilket tog den var sluppet hjem igen i god behold.

Da vi på hjemvejen marcherede over pladsen foran »Hotel Alssund«, lagde vi mærke til, at en temmelig ophidset civilperson henvendte sig til von Augsburg, og umiddelbart efter løb det ned langs rækkerne, at et krigsskib, bemandet med røde matroser, var gået til kaj umiddelbart nedenfor skolen, og at det røde flag vajede fra bygningens tårn.

Umiddelbart efter ankomsten til kasernen fik vi sammen med de tilbageværende officerer ordre til at tage opstilling på kasernepladsen omkring et bord, som et øjeblik efter en matros i en flagrende, sribet hospitalsfrakke og med huen uden kokarde bag i nakken (som vi senere fik at vide, skræddersvend Bruno Topff), sprang op på, hvorefter han holdt en tordentale, som han indledte med følgende bombastiske ord: »Nun haben wir die Macht ergriffen, und das Hampelmann (sprællemænd) spielen ist vorbei. Wir kommen soeben von Kiel, wo wir 600 Officiere erschossen

haben«. Det sidste viste sig dog heldigvis at være pral. Dels havde Topff ikke været med i Kiel, idet han som bekendt dagen forinden havde forladt Marinehospitalet i Sønderborg, hvor han henlå med en alvorlig tuberkulose, og navnlig er det en kendsgerning, at matrosopstanden i Kiel forløb næsten uden ofre. Iflg. autentiske oplysninger skete der kun en episode på slagkrydseren »König«, hvor kommandanten og to officerer, da de ved flagmasten nægtede at stryge krigsmarinens flag og hejse det røde flag, blev »niedergemacht«.

Under talen advarede Topff iøvrigt i meget kraftige vendinger mod enhver art af modstand eller hindring mod at gennemføre omvæltningen, idet han truende gjorde os bekendt med, at krydserens kanoner var rettet mod skolens bygning, hvilket forøvrigt var rigtigt, og at der ville blive skudt ved mindste tegn til modstand.

Talen sluttede med, at han udråbte øen Als som selvstændig republik og meddelte, at enhver forbindelse over pontonbroen til fastlandet var afbrudt, og at han havde overtaget styret som præsident over republikken Als.

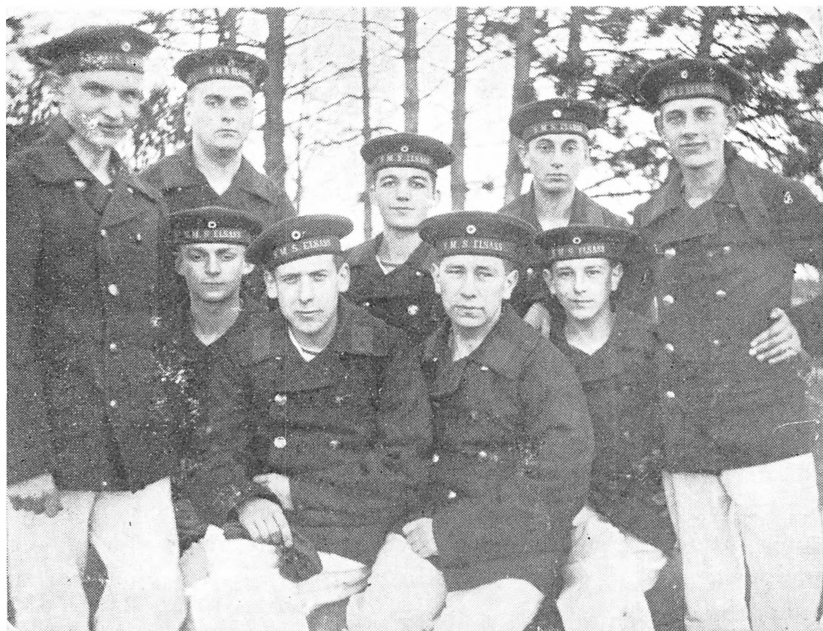
Derefter måtte de tilbageværende officerer defilere forbi bordet, hvor de måtte lægge deres sabler for fødderne af »Præsident« Topff, noget der selvfølgelig gjorde et stærkt indtryk på os unge, og sikkert må have været den bitreste stund i en tysk søofficers liv.

Af selvfølgelig, velforståelige grunde så vi ikke mere noget til vore officerer, selv om vi, der jo alle var ganske unge, følte os svigtet og ikke anede, hvorledes den videre udvikling ville forløbe, og hvad der ventede os, indelukkede som vi var i »republikken« Als med en skræddersvend som »Præsident«.

Hvor nervøse officererne var, viser en lille episode, da jeg en aften nogle dage senere gik langs havnen, og en dør i et lille hus pludselig blev åbnet på klem, og en af vore officerer, der tilsyneladende havde genkendt mig, hviskende bad om oplysninger, hvordan det stod til på kasernen.

Vi blev selvfølgelig straks afvæbnet, måtte aflevere vor øvrige udrustning og fik ordre til at pille distinktionerne som kadetter af uniformen og kokarde og huebånd af huen.

Iøvrigt kunne vi færdes frit på kasernen og i Sønderborg by,

På billedet ses 3. deling af 2. søkadetkompagni med forfatteren yderst til højre.

forudsat at vi for at undgå forulempelser havde noget rødt på uniformen. Heldigvis var en af kammeraterne i vor deling i besiddelse af et par røde badebukser, som han ofrede på revolutionens alter ved at dele den ud i smålapper, som vi bar i knaphullet. Som et minde om de bevægede novemberdage i 1918 i Sønderborg gemmer jeg endnu denne lille, røde lap.

I de følgende dage så vi mange gange »Præsident« Topff fare ud og ind ad kaserneporten i landrådets store gamle bil med et stort, rødt flag på køleren og to matroser med opplantede bajonetter på vognens trinbræt.

Tidligt mandag morgen, den 11. november, blev vi pludselig purret ud og fik besked om, at vi ville blive ledsaget over pontonbroen og kunne rejse hjem.

Hjemsendelsespapirer eller orlovsbevis modtog vi selvfølgelig ikke, men heldigvis havde vor delingsfører, en ældre, meget rolig underofficer, der forøvrigt ikke havde taht hovedet, men på en særdeles god måde havde taget sig af os unge indtil vor afrejse,

da begivenhederne på kasernen begyndte at tage fart, på kontoret forsynet sig med en bunke blanketter til orlovssedler, som han havde delt ud blandt os til evt. senere brug.

Som kuriosum kan jeg anføre, at jeg ved denne lejlighed eneste gang i mit lange liv har gjort mig skyldig i dokumentfalsk, idet en af kammeraterne i vor deling udfyldte blanketterne med tilladelse til orlov indtil videre til vore respektive hjembyer, medens det var min opgave at påtegne blanketterne: »Der Arbeiter und Soldatenrat, Topff«, hvis navn jeg skrev på adskillige orlovsblanketter.

Under hjemrejsen blev jeg i Tønder, hvor jeg skulle skifte, af bevæbnede matroser ført til et vagtlokale, hvor jeg med nogen bæven fremviste mit falske orlovsbevis, men da underskriften var de rette magthaveres, og min røde lap i knaphullet viste, at jeg havde den rette kulør, fik jeg et nyt stempel med en denne gang formentlig ægte underskrift og kunne rejse videre. Det samme gentog sig forøvrigt i Husum, og da jeg henimod aften ankom til Heide.

Desværre er jeg ikke mere i besiddelse af dokumentet, idet jeg måtte aflevere det i Heide for at få ernæringskort.

Få dage efter sad jeg atter på skolebænken i Meldorf.

Jeg er herefter formentlig den eneste, i hvert fald fra vor landsdel, der personlig har hørt Bruno Topff proklamere »Republikken Als« og udnævne sig selv til »Præsident«, idet der næppe har været civile til stede under begivenhederne på kasernepladsen i Sønderborg torsdag eftermiddag, den 7. november 1918, mellem kl. 16 og 17, og idet jeg var den eneste af officerer og menige, der var hjemmehørende i Sønderjylland.

Jeg kan endelig anføre, at jeg bestemt mener at kunne huske, at jeg engang i begyndelsen af 1920'erne på kirkegården i Sønderborg har set Topff's gravsted, forsynet med en lille, uanselig grå gravplade, men graven er formentlig forlængst sløjfet.

Må jeg så til slut tilføje, at jeg, da jeg hine grå novemberdage 1918 oplevede begivenhederne omkring »Republikken Als« kortvarige eksistens og dens »Præsident« Topff, næppe ville have drømt om, at jeg godt 2^{1/2} år efter, at disse begivenheder udspillede sig i Sønderborg, skulle opleve en af de lykkeligste begivenheder i mit liv, at blive dansk student fra Sønderborg Statsskole.

Peder og Magdalene Moos

»Fra min ungdoms lyse slot«

II

Af *Svend Moos*.

Fars første tid i Nybøl.

Jeg kan i protokollen for Sundeved frimenighed se, at det, far har været optaget af, ud over at passe sin gård, var at være med i den kreds i Sundeved og på Broagerland, der med pastor R. Thomsen⁹ fik oprettet frimenigheden.

Han åbnede sit hus for dem, så at de, der gerne ville, efter det mere offentlige kristelige møde i Nybøl kro kunne komme til alters i fars storstue.

Jeg kan se, at det ved et møde i marts 1902 hos Peder Moos i Nybøl blev bestemt at oprette frimenigheden for Sundeved. Ved samme møde blev det også besluttet at bygge en kirke. Der blev nedsat et byggeudvalg på tre mand: Jørgen Zachariassen, Dybøl, Peder Moos, Nybøl, og Nis Sebbesen, Bøffelkøbel, med førstnævnte som formand.

Jeg kan i Zachariassens redegørelse for hele byggearbejdet se, at en stor del af inventaret er skænket til kirken flere steder fra. Døbefonten, skriver han, havde Peder Moos fundet liggende på hovedet på sin svogers gård i Undelev, hvor den sikkert i mange år var blevet brugt som ridesten, en sten, man brugte for derfra at stige til hest.

Han havde fået den foræret af svogeren og tog den med hjem, og nu kom den til at stå i vor nye kirke. Den stammer fra en nedbrudt kirke i Bjerndrup.

Der knytter sig nogle morsomme historier til den tid.

Under byggearbejdet fulgtes far og Zachariassen tit op for at se til det. Håndværkerne sagde da til hinanden: »Så nu kommer

skam Moses og Zacharias og ser til os igen«. Også om den tid, pastor R. Thomsen boede i aftægten hjemme, kan der fortælles.

Hans søn Kresten Refslund Thomsen, den senere amtmand i Åbenrå, blev født i Broager, men flyttede som to års dreng med sine forældre til Nybøl. Han var en rigtig gut, der intet var bange for, heller ikke vand. Vi havde en branddam lige syd for laden, den gik han flere gange ud i, så far eller en anden måtte hjælpe ham i land. Sådant også en dag, far stod og lagde i tærskværket, da et af børnene kom løbende og råbte: »Far, nu er Kresten ude i dammen igen«. Far blev arrig, og da han fik fat i drengen, tog han ham i benene og skvulpede ham nogle gange frem og tilbage, for at han skulle få vandskræk. Om det hjalp, ved jeg ikke, men amtmand Thomsen og far morede sig over historien, den dag Kresten Thomsen besøgte os for at overrække far ridderkorset.

Far var i sin første tid i Nybøl også meget optaget af sine processer med de tyske myndigheder. I sine erindringer har han skrevet om, hvordan de ville tage forældreretten fra ham. Han kunne ikke få sin ældste datter ud af skolen, da tyskerne vidste, at far ville sende hende på en efterskole i Danmark. Den førnævnte nabo, den tysksindede pastor Müller, var lokalskoleinspektør og fars stejle modstander. Far idømtes mange bøder alle de gange, han var stævnet for retten, men han lod det gå videre, helt op til kammerretten i Berlin, og her blev han pure frifundet.

Far taler i en efterskrift om, at han og præsten blev gode naboer og respekterede hinandens anskuelser. Pastor Müller var ked af, at frimenighedskirken skulle ligge i hans sogn, men far forklarede ham, at det ingenlunde var rettet mod ham personligt, men at vi netop her havde fundet så god en plads, så den kunne komme til at ligge midt i Sundeved. Den kom jo da også til at hedde »Sundeved Frimenighedskirke«.

Da pastor Müller blev pensioneret, flyttede han sydpå, men forinden kom han på afskedsbesøg i vort hjem. De sang sammen til en datters orgelspil og skiltes som venner.

Et andet besøg bør også nævnes. Det fandt sted i 1906, da vor gård brændte. Pastor Müller kom da straks over og hjalp til som en god nabo. Han reddede en skuffe med værdifulde papirer samt en kultegning af Krüger, der havde følgende tekst om bil-

Familien Mads Jensen, Jegerup. Fra venstre til højre ses Sara, senere gift med Hans Pedersen, Stenderup, Sundeved, fru Bodil Jensen, Magdalene, senere gift Moos, Ingrid, senere gift med Thade Petersen, Haderslev, Kjerstine, senere gift med Falle Lildholdt, Løjt, Mads Jensen, Hans Jensen, siden „Tornumgård“ og Gudrun, gift med Hans Pedersen, Egense, Svendborg.

Fotografiet er taget hos L. N. Christensen, Haderslev, den 25. september 1894.

ledet: »Vi er danske — vi ville forblive danske — vi ville behandles som danske«. Også fars lange pipe med rød-hvide duske og kong Frederik den Syvendes billede i relief reddede han. Mere tysk var pastoren dog ikke, skriver far.

Mors barndom og ungdom.

Min mor, Magdalene Moos, er født i Jægerup ved Haderslev den 4. september 1872. Hun var datter af gårdejer og kolportør Mads Jensen, født den 16. juni 1839 i Asperup på Fyn, og hans hustru Bodil, født Pors, i Oksenvad den 25. juni 1840.

Mads Jensen var en meget ivrig forsøgslandmand og har udgivet flere bøger om landbrug, men også om andre emner, særlig kristelige, som var fremme i den tid. Om hans liv og levned er der skrevet en del, f. eks. i »Før konsulenternes tid« og i »Fest-

skrift til jubilæet for Nordslesvigsk-Landboforening«, skrevet af Mads Gram, Københoved, og Marten Refslund Poulsen, Bovlund. Pastor Thade Pedersen, Haderslev, har skrevet om ham i sin bog »Frimenighederne i Nordslesvig«, og den 30. juni 1959 i halvtredsåret for Mads Jensens død findes en artikel i »Hejmdal« skrevet af Simeon Sørensen, Hajstrup.

Om Bodil Jensen er der af hendes yngste datter, fru Ingrid Thade Pedersen, skrevet i bogen om nordslesvigske kvinder. Her vil jeg fortælle enkelte træk fra mors hjem, som hun har fortalt os børn. Mor fortalte tit om sit hjem, og i hendes allersidste dage kunne vi mærke, at hendes tanker ofte var hos hendes mor og far i Jægerup.

Man har sagt om mor, at hun var både myndig og mild, og det er rigtigt. Det myndige havde hun efter sin far og det milde efter sin mor.

Det mest nærliggende billede for mig, og det, som gjorde et stærkt indtryk på os børn, er billedet af bedstemor, der går på en markvej, som var lige på den anden side af havehegnet. Jorden i Jægerup var jo meget let, og bedstefar eksperimenterede altid, så de kørte økonomisk stramt. Når det var tørt, og de længtes efter regn, gik bedstemor ude på markvejen, og børnene kunne inde i haven høre, at hun gik og bad, ja, ligefrem samtalede med Vorherre, om han dog ikke snart ville lade det regne. Mor længtes alle dage efter hende.

Mor fortalte meget om sin fars forsøg i toften, som var på tre tdr. land og udelukkende blev brugt til dette formål. Her blev vel de første roer i Nordslesvig sået. Børnene skulle hjælpe til, og det foregik på den måde, at hver fik en lille pose med runkelroefrø, som de så med en finger skulle trykke een kerne ad gangen ned i jorden fra med passende afstand. Det tog til ryggen en lang dag.

Mor har også fortalt om, hvor kedeligt det var at skulle hakke ukrudt bort i de lange læhegn og i den planteskole, bedstefar havde, hvor han eksperimenterede med hvilke arter, der var bedst.

Mads Jensen var vel også en af de allerførste, der begyndte med at ensilere roetop, det har været allerede i 1884, og mor fortalte, hvor forarget byen var. Alle gårde lå jo samlet, så der var dejlig duft til alle.

Der kunne også ske noget i forsøgsmarken, der ikke var beregnet. En gang kom bedstefar ind og var alt andet end blid. Han havde forsøgt med en ny slags hvidkål, der nu stod store og fine, og så havde en af småpigerne moret sig med at høre, når brødkniven — der var blevet brugt meget grundigt — sagde rits, hver gang den skar en dyb flænge i de spændte hoveder. Hun havde været de fleste rækker igennem.

At bedstefar var usnobbet og kunne more sig på egen bekostning, beviser følgende: En gang kom han hjem og fortalte med stor fornøjelse om et møde, han havde været til i foredragsforeningen, hvor han havde bebrejdet en malersvend, at han var fuld. Bedstefar havde holdt en længere formaningstale for ham, som denne påhørte med svajende krop. Da bedstefar omsider holdt op, sagde maleren: »Hold ved mig, Mads Jensen, så ska a spark dig«.

Eller en anden gang han kom hjem fra et møde om oprettelsen af et andelsmejeri. Bedstefar, der holdt mange foredrag, havde jo ordet i sin magt og var ikke bange for at fremføre sin mening. En nabo, der ikke var så veltalende, råbte, da han blev afbrudt: »Her gælder det ikke om, hvem der har mest »snut«, men hvem der har mest mælk«.

At mor var god til at drille, har hun vel ikke selv fortalt. Far måtte ordentlig holde for, den tid han tjente der. Mor kunne jo ikke drømme om, at hun en halv snes år senere skulle blive hans kone.

Hendes eneste bror, Hans Jensen, Tornumgård, blev en gang, de sad og spiste, og mor var særlig slem ved ham, så vred, at han med et: »Din maggesovs« (mor hed jo Magdalene) sendte sin gaffel efter hende, så den satte sig fast i hendes ene kind.

Mor viste i en meget tidlig alder, at hun gerne ville sætte noget igennem. Den seksårige søster Kjerstine blev af sin mor bedt om at gå hen til købmanden, men hun var meget bekymret, havde så svært ved at få døren til butikken op, men den fireårige Magdalene var straks parat: »A ska nok gå med dig, og så ska a spark æ dør op«.

Mor fortalte om alle, der kom i hendes hjem, særlig dem nordnås fra. Mest optaget var børnene nok af Morten Eskesen. Han og bedstefar kunne godt sammen, men også svæve så højt, at

bedstemor havde sit mas med at få dem ned på jorden igen. Georgia la Cour Pedersen,¹⁰ Skibelund skrev en gang til bedstemor: »Det var da godt, du og Mads fik hinanden, for ellers var han da fløjet til himmels, og du sunket i jorden«.

Mor fortalte om et besøg af Morten Eskesen. De kunne fra vinduet se ham komme ind over gårdspladsen; de så ham ligesom gå og slå takt med armene. Han blev stående midt i gården, så ud i luften med hovedet lidt på skrå, men fortsatte med sine mærkelige armbevægelser. Børnene var målløse og blev det ikke mindre, da han som i drømme fortsatte sin gang over gården, ind ad døren og kom ind i stuen uden et ord eller goddag; men nu hørte de dog, at der i takt med armbevægelserne blev brummet en melodi. Han gik hen og satte sig ved bedstefars skrivebord, tog papir og pen, og der skrev han så melodien til »Nu tak for alt ifra vi var små«, som vi synger den dag i dag. Da den var sat på noder, gik han frem og tilbage i stuen og sang alle versene den ene gang efter den anden, bød de andre synge med og holdt ikke op, før alle kunne den. Så satte han sig ned ved bordet med med et: »Nu var det rart med lidt mad, Bodil«.

Mor fortalte om de lange køreture om søndagen til frimenighedens gudstjenester i Rødding. De skulle meget tidligt hjemmefra. Bedstemor og en af døtrene gik om sommeren i forvejen for at være færdige med malkningen, når vognen med de øvrige kom. De havde søndagstøjet med, og bedstemor og hendes hjælper skiftede tøj bag en busk. Køreturen fortsatte så den 18 km lange vej til Rødding.

Da mor skulle gå til præst, var vejen dog for lang; hun kom i den tid i huset hos Peder Fredslund i Hygum. Mor blev konfirmeret af Cornelius Appel i Rødding.

Mor fik sin første plads hos Jens Boysen i Studsbøl, og der var hun glad for at være; hun var på den anden side også meget glad for, at det ikke var ret langt hjemmefra. Mor længtes alle dage hjem. De første mange år, hun boede i Nybøl, måtte hun op på landevejen hver morgen for at kunne se ud; hun var vant til det vide udsyn hjemmefra.

I Studsbøl var det en rigtig gård med mange heste og dyr i det hele, og Jens Boysen var en rigtig bonde, der ikke altid skulle eksperimentere som hjemme. I Jægerup havde de ved køb og for-

pagtning fået megen jord at drive. Mens mor var i Studsbøl, var det den ny kunstgødning, bedstefar var optaget af, og han havde fået en hel waggon af den slags, der nu skulle fragtes fra stationen og ud i marken. I denne anledning havde han lånt en kassevogn af Jens Boysen. Da mor efter fyraften som så ofte før var på vej hjem på besøg, så hun nu Jens Boysens vogn holde midt på vejen, den var brudt sammen under den store vægt. Mor blev meget ulykkelig, hun vendte om og gik tilbage til Studsbøl og listede i seng.

Mor havde alle dage været ferm til at hjælpe til med malkning og ikke mindre ferm til at behandle mælken i det vandmejeri, de havde på gården.

Det blev nu bestemt, at hun skulle lære til mejerske, og hun kom i lære på mejeriet i Mellerup oppe ved Randers. Bestyreren havde tjent hos bedstefar.

Mor har aldrig fortalt ret meget om opholdet der, men det skinnede igennem, at hun led meget af hjemlængsel. Hun har vel skrevet hjem om det, så hun blev meget, meget glad, da hun fik brev hjemmefra, at hun måtte afbryde læretiden og komme på Hejls efterskole.

Ved opholdet der, har mor altid sagt, fik hun lært at bruge sin pen. Det har vi børn vel nok nydt godt af i hendes mange, mange breve til os, når vi var ude i plads. Det var, som om vi selv havde været med den dag eller uge, hun beskrev for os.

Mor fik efter en længere tid hjemme som pige plads på Nørremølle i Sundeved. Der var vel noget om, at det ikke rigtig blev, som det var lovet hende ved fæstemålet. Selv om hun ellers blev glad for at være der, sagde hun op, og det holdt hun fast ved. Det passede dem ikke rigtig i Jægerup, men da mor så skrev, hun havde lovet at tage over til Peder Moos i Nybøl, hvor konen lå meget syg, og der var tre små børn, hvoraf den mindste knap kunne stavre rundt, blev hendes mor og far tilfredse.

Mor kom så til Nybøl, hvor hun passede hus og børn og den syge kone, til hun døde af tuberkulose, den forfærdelige sygdom, man den gang stod hjælpeløs overfor.

Min ældste halvsøster har fortalt, hun godt husker den dag, min mor fra sin plads på Nørremølle var i Nybøl og lovede far at komme over for at hjælpe. Hun husker også, at hendes mor,

Johanne Lildholdt, lige inden hun døde, forærede min mor et stueur, og at hun sagde: »Hvergang det slår, skal det minde dig om min tak, fordi du kom«.

Der gik omtrent to år fra Johanne Lildholdts død den 12. oktober 1893, til mor blev fars kone, mor var da kun 21, og far var 41 år.

Inden brylluppet tog mor på Askov, men hun havde fået sin ældste søster Kjerstine, der senere blev gift med Falle Lildholdt, til at holde hus for far imens. Efter Askov-opholdet kom mor hjem til Jægerup til april, og jeg ved fra hendes mor og søskende, at hun ikke havde det let. Den sidste nat før brylluppet lå mor og hendes mor i samme værelse, og bedstemor har fortalt, at det, der pinte mor, var, om hun kunne blive noget for de tre børn, der var. Hen på morgenstunden havde hun det meget bedre og sagde til sin mor: »Jeg kan ikke lade være med at tænke på den lille størrelse, der går dernede og tuller rundt«.

Mor var glad for børn, det viste hendes senere arbejde med oprettelsen af børnehjemmene i Tandselle, Sønderborg og Rønshoved. Ingeborg Refslund Thomsen har i en radiotale om mor fortalt, at til et bestyrelsesmøde, da der var stor betænkelighed angående økonomien, og mor stod ene overfor de andre, sagde hun: »Sidder I der og taler om penge, hvor det er små børn, det gælder! Pengesagerne skal jeg nok få ordnet«. — Hun rejste til København og fik dem ordnet.

Jeg ved, far alle dage var mor dybt taknemmelig, at hun kom, og det var vel kærligheden fra fars side, selv om det måske ikke altid var mor bevidst, der gav hende ro og styrke til at overkomme alt det, hun førte igennem.

Så holdt far og mor bryllup i 1895 i Jægerup. De blev viet i et telt, bedstefar havde fået rejst i gården.

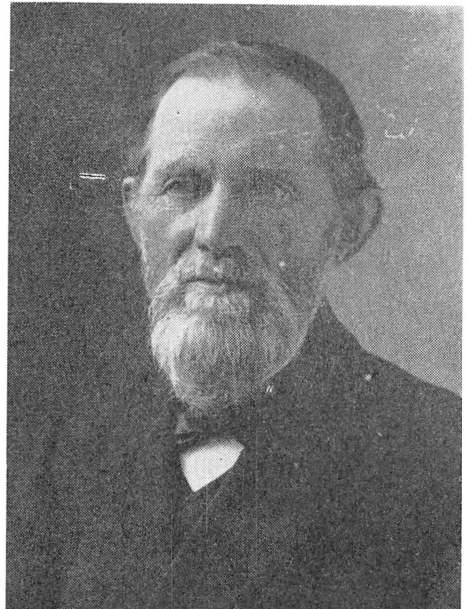
Vielsen blev foretaget af pastor L. B. Poulsen, Bovlund.

Mor og far.

Når jeg har afsluttet eller vil begynde et afsnit, må jeg for det meste fundere over, om det, der er skrevet, nu også i virkeligheden var så lyst. Jeg må indrømme over for mig selv, at det er den lyse tone, der er mest fremhævet. Jeg har arbejdet på at få det mørkere, hvad det sikkert var, da det oplevedes, men hvor-

Magdalene Moos.

Peder Moos.

Fotografierne stammer fra årene 1912-1914.

for skal man anstrenge sig for at få det gjort mere mørkt; det er jo dog det lyse, man husker.

Jeg ved, at der ikke havde været det ubrydelige sammenhold i den store søskendeflok, vi er, hvis det ikke var mindet om far og mor og det hjem, de skabte for os, der stadig samler os.

Jeg har i det, der er skrevet om fars tid, før mor kom, fortalt om fars tilslutning til frimenigheden. Vennekredsen, der kom sammen her, blev fars venner livet ud. De kom meget sammen, og mor blev straks optaget her og følte sig hjemme blandt dem. Det var jo som en fortsættelse af alt hjemmefra. Til kredsen hørte vore nærmeste naboer, Hans Ludvigsen og hans kone, og nogle år efter ligeledes sønnen Valdemar, da han blev gift med Mimmi Pedersen fra Stenderup og overtog gården. Mimmis far, Hans Pedersen, blev senere gift med mors søster Sara, der i nogle år havde boet hjemme hos os og var menighedssygeplejerske.

De tre hjem fik meget, næsten daglig, samkvem med hinanden. Så var der Jørgen og Sofie Zachariassen i Dybbøl. Far og han

var jo meget sammen i arbejdet med at få oprettet frimenigheden og få bygget kirken, og det venskab, der kom til at bestå mellem de to hjem, holdt alle dage. Vi kom meget sammen. Det hørte så absolut med til julen, at vi alle hjemmefra skulle til Dybbøl tredie juledag.

Så blev der spændt to heste for »æ kalæs«, en charabanc, vi havde, med en kaleche over, og der blev vi stoppet ind. En eller to af de største drenge fik lov at sidde ude på forsædet, hvor far var kusk. Mor, døtrene og de mindste sad inde bag i. Når vi så rullede ind under det store kastanjetræ på gårdspladsen i Dybbøl, kom Sofie og Jørgen Zachariassen ud og tog imod, og idet Zachariassen hev os ned, talte han, men han snød; han talte 2-4-7 o. s. v., og der kom mange bemærkninger om alle de børn, Peder Moos dog havde.

I Dybbøl var der velstand, og sikke'en julefest, de holdt for os, med alle de julegodter, der var proppet i en julepose til hver.

Jørgen Zachariassen var en af de førende indenfor danskheden i Nordslesvig, både i den politiske kamp og ikke mindre i kampen for bevarelsen af jord på danske hænder. Hans stemme havde vægt overfor låneinstitutionerne, når det økonomiske skulle ordnes.

Vi børn elskede ham, han var vores helt. Vi kunne mærke, han kunne lide os, og jeg ved, at han rent pekuniært har givet en håndsrækning til en af mine søstres uddannelse. Det skal også fortælles, at Sofie og Jørgen Zachariassen var med til alle konfirmationsfester hjemme. Gaven til hver af os var et førsteklasses lommeur, og flere af os har det den dag i dag.

Når vi havde gæster hjemme, kom han tit op til os børn, der pænt holdt til oppe på forhøjningen i stuen. De andre sad nede i selve stuen om det runde bord. Der blev der drøftet, eller mor læste højt, eller der blev spillet og sunget. En af søstrene spillede på orgel sammen med en anden på violin.

Blev vi så for højroastede på forhøjningen, kom det gerne fra mor: »Nu skal Zachariassen og drengene være lidt mere stille«.

Om hans gode humør, slagfærdighed og frie væremåde kan fortælles nogle træk. Zachariassen's og mor og far rejste med tog sammen til et eller andet møde og kom ind i en kupé, hvor de bredte sig for at beholde den for sig selv. Der kom en meget fin

dame ind, og da de ikke straks rykkede sammen, kom det stramt: »Der skal sidde tre på hver bænk«. Zachariassen så forbavset op; i det samme kom konduktøren, og Zachariassen sagde straks: »Den dame der siger, at der skal sidde tre på hver bænk«. Konduktøren: »Ja, men det er da rigtigt nok«. Zachariassen med et lunt blik: »Ja, men hvordan så, når I ikke har passagerer nok?« Damen forsvandt.

Zachariassen kom en gang ind på posthuset i Sønderborg, hvor han selvfølgelig talte dansk. Den brøsig tyske funktionær brølte: »Ich kann nur eine Sprache!« Zachariassen, idet han rankede sig: »Ich aber kan tvo«.

Et andet træk: Klaus var engang øjenvidne til følgende, da han holdt i Zachariassens mejerigård som mælkekusk sammen med flere andre. Der kom en strunk, stolt tysk løjtnant taktfast marcherende foran sit kompagni ned ad Zachariassens private markvej, der gik gennem en port ind i mejerigården. Zachariassen lod løjtnanten passere, men sprang bag hans ryg hen og smækkede porten i, uden at løjtnanten mærkede det. Denne blev først klar over, at han gik ene, da han ikke hørte de sømbeslåede støvler trampe i brostenene. Der blev en farlig ballade, men Zachariassen slap med den begrundelse, at han var blevet skrækslagen over udsigten til, at alle de mange heste for mælkevognene i vild panik ville løbe løbsk.

Det venskab, der var mellem de to hjem, fortsatte i lige så høj grad, da Nicolai Christensen og hans kone, Grethe, kom hjem til Dybbøl. Kloj, som vi altid kaldte ham, og som han selv underskrev sine breve til os med, var Zachariassens stedsøn; Sofie Zachariassen havde været gift før.

Far og Zachariassen, der var jævnaldrende, var over deres bedste alder, da genforeningen var overstået. Far fyldte 70 i 1922. De havde hver mistet en søn, som ellers havde været den naturlige arvtager, i krigen, vi andre var for unge. Det var ikke let for deres generation at omstille sig til dansk måde at drive landbrug på.

Nicolai Christensen, der ejede en gård i Hovst ved Haderslev, forpagtede den ud og kom hjem til Dybbøl.

Far var urolig for den landbrugskrise, der nu kom, så han tog over til Dybbøl og rådførte sig med Nicolai Christensen.

Denne lovede at hjælpe og kom i mange år over til os i hvert kvartal og hjalp med at gøre stillingen op. Vi kom over krisen uden at måtte ty til de for landbruget så nedværdigende akkordlove og deslige.

For at billedet skal være helt, må jeg også nævne, at da Zachariassen kom i knibe, kom han over til os. Far ringede efter Jens Christensen, Smøl, også en af vore gode meningsfæller og gode venner, og der blev holdt en alvorlig rådslagning. Jeg hører den solide og stabile Jens Christensen sige: »Du ved, vi er parate til at gå ind med vore gårde for at hjælpe«. Hvordan kan ikke huskes, men der blev handlet. Zachariassen havde sammen med Rasmus Jensen, Høng, købt huse i Flensborg, men det blev jo en fejlspekulation.

En morgen kom Zachariassen over og spurgte, om jeg ikke ville tage til Fyn. Han havde måttet overtage Gl. Klingstrup, en herregård ved Vejstrup, og den skulle nu tilsåes. Vi havde avlet hvidkløverfrø, og far sendte 100 kg derover. Det var for mange penge den gang. Dagen efter, jeg var kommet derover, blev gården imidlertid solgt; frøet var desværre kommet, så det røg med.

Jeg har egentlig ikke villet fortælle om fars funderen over vilkårene som landmand før og efter 1920, men det skal med. Det var jo grundlaget for det liv, far og mor levede, i det hjem, de fortsat skabte for os, trods den strenge økonomiske tid, der kom. Det kneb for far at indordne sig under den danske måde at drive landbrug på, som det vel kneb for alle på hans alder, der måtte blive ved.

Når jeg nu tænker på bestemte træk eller billeder, om man vil, ser jeg far stå for gavlen af bagehuset, hvor han havde lavet sig en bænk. Gavlen vendte mod øst, man havde udsigt ned over et stykke af gaden og ned over engen, hvor bækken løb. Længst ude så man frimenighedskirkens slanke spir række op over beplantningen. Jeg havde været nede ved bulbroen efter returmælk fra mejeriet. Det gik meget opad, og kærren var tung. Man kunne altid se, når far havde noget på hjerte; kærren fik lov at stå, og vi satte os. Jeg husker, far tog bankbogen op. Han havde været oppe på Andelskassen, og de havde overvist skatter og renter. Det var jo nemt. Var der ikke penge nok, alle afregninger gik automatisk ind på kontoen, steg bare gælden. Far var urolig; det

måtte ikke kunne lade sig gøre på den måde, man havde ikke den rigtige føling med det.

Far var en reel mand. Der blev ved hans grav, af en af præsterne, sagt: »Han var en israelit, i hvem der ikke fandtes svig«.

Det var ham imod at skulle sende produkter ud af gården, før de var sat i pris og solgt. Når der kom en afregning, kunne far tage den med to fingre, lægge den uåbnet hen og sige »Pøj«.

Det var ham så inderligt imod at skulle eksistere på det grundlag, og det var vel den egentlige grund til, at han opgav at ville lede driften af gården.

Så selvstændige var det slægtled i fars alder, der nu kom hjem til Danmark.

Far kunne være stejl, gik ikke af vejen for en proces, om nogen gik ham for nær, f. eks. med en vejret eller en drænledning. Det viser jo også hans proces mod de tyske myndigheder, omtalt andet steds. Far har aldrig tabt en sag.

Det var ikke bare dem, der åbenlyst gik ind i L. S. og andre bevægelser i den forfærdelige landbrugskrise efter genforeningen, som ikke kunne omstille sig til dansk måde at drive landbrug på. Denne krise var jo meget værre hernede på grund af de afribbede gårde med den udpinte jord, og tillige et stykke tid med indtægter i den nedadraslende mark og udgifter i den dyre krone.

Nej, der var mange, der ikke kunne finde sig tilrette, men det kom kun frem indendørs. Der var jo det kære Danmark at tage hensyn til.

Der havde været økonomisk gode tider før; vi boede indenfor det store marked, der kunne aftage alt. Det, der blev købt, skulle man selv bruge, og der var ikke noget med kun at aflevere, og så bare vente på afregning.

De, der nu aftog, skulle handle og tjene på det. Her var landbruget det eneste, landet reelt havde af ressourcer. Bønderne skulle producere, andre skulle afsætte, og det var kun bønderne, der havde risikoen. Hvor er de flinke og hjælpsomme for at få os til at producere, jo mere jo bedre. Samfundet kan jo kun tjene på det.

Før drev vi vore gårde dygtigt af lyst, nu skal vi drive dem hårdt af tvang for at kunne klare os. Arbejde hårdt for så, når året er omme, at se, at gælden er steget, og endda at måtte stå

med hatten i hånden for at få lånene ordnet, så man i det hele har noget at leve videre for.

Jeg ser mor komme til, det var ellers ikke hendes domæne, her stoledede hun kun på far, og det var altid ham, der tog bestemmelserne. De kunne være uenige om meget, men her kritiserede mor aldrig, og hun var der med det samme, om nogen af os prøvede derpå.

Men at det ikke skulle være godt at drive landbrug i Danmark, kunne mor ikke forstå og blev ked af det. Når far var i det hjørne, var han meget ivrig og alvorlig. Mor tav og lyttede. Hun vidste, at far ikke kom med sådant, uden at han havde ret. Hun kunne indvende, at bønderne Nordenås dog klarede sig godt. Men for far var det noget ureelt, at andre aftog ens arbejdsfrugt, skaltede og valtede med det, og så sendte afregning på restbeløbet.

Nej, når man før havde hveden tærsket, og den stod i sække i loen, så kom kornhandleren med sin hollandske vægt, der blev handlet, og så først blev kornet leveret. Ligeså med kreaturer og svin, de blev først leveret, når prisen var sat.

Far så allerede den gang, at bøndernes eneste vej var at følge andre samfundsborgere i krav om økonomisk ret. Alt andet var fup.

Far og jeg diskuterede af og til oprettelsen af andelssvineslagteriet i Sønderborg. Den gang andelsmejeriet for Nybøl sogn blev oprettet, gik far ikke med. For ham var »Fælle-Sælle«.

Han havde dengang den gode grund, at han vedblivende ville sælge mælk til Jørgen Zachariassen i Dybbøl. Folk vidste, hvor gode venner de var, så det faldt ikke så meget op.

Nu skulle der så oprettes et andelsslagteri i Sønderborg. Var det ikke bedst at holde sig udenfor? Det var der en del, der gjorde. Jeg syntes, vi måtte gå med, der var ingen vej udenom, mente jeg.

Nicolai Christensen kom til kvartalsopgørelse over den økonomiske stilling. Vi aftalte, at vi ved aftensmaden ordentlig ville diskutere sagen, så far kunne høre derpå, evt. give sit besyv med. Far sad og røg, men sagde ingenting. N. C.: »Du sidder og sætter stridben, Peder Moos«. Far: »Jeg har da ingenting sagt endnu«. N. C.: »Nej, det er derfor jeg ved, at du sætter stridben, har du intet at sige«. Far, idet han rejste sig: »Gelegenheit macht

zwanzig«. Der blev ikke drøftet mere andelsvæsen den aften.

Næste morgen sagde far, straks vi mødtes: »Jeg har ringet, at vi vil med«.

Jeg må også fortælle om en gang, far besøgte mig. Han var da over 80. Jeg havde været på stationen med kartofler og fået dem kasseret. De var avlet på sortsand og var derfor mørke, da de blev synet. Da far hørte, at kassationen først skete på stationen, hvor vi holdt i lange rækker, og at en konsulent i sin hvide kittel som en anden ridefoged gik fra vogn til vogn, blev far meget forarget over, at den »kal« ikke i sin bil kunne bevæge sig om på gårdene i stedet for, at vi holdt der som en flok hovbønder. Det var nedværdigende for os.

Så må jeg også nævne, hvor rystet vi alle hjemme var over det, der overgik Jørgen Nissen i Stenderup, en god dansk mand, der foruden at drive sin fædrene gård havde viet mange kræfter til andres gavn. Han var formand for mejeriet, amtsrådsmedlem, formand for hesteavlforeningen og i mange år vært for dens hingste o. s. v. Den dag han blev ført på »skafottet« ved tvangsauktionen, blev der holdt et stort protestmøde med Kylling, Frørup, som taler. Det eneste, jeg husker af talen, er: »Den skidte Gefion¹¹ tog en fure for mange. Tænk, hvis den kragrede havde ligget på den anden side sundet, hvor kunne vi have det godt her i Danmark. Vi er kun så mange som i en ordentlig europæisk by. En snes gode mænd, der sidder midt i landet, f. eks. Middelfart, kunne let ordne vores paragraffer«.

Der var et stort opbud af politi, importeret fra København, og de brugte stavene flittigt. Jeg undgik kun at smage dem, fordi jeg stod i nabogården, der ejedes af min moster, med hvem jeg stod og talte.

Jeg så en ældre, udslidt og mager mand i en sort regnfrakke få sig en ordentlig omgang, fordi han ikke forføjede sig rask nok bort. Han var sikkert en af de mange, der havde gjort skyttegravskrigen med, og som mange andre havde længtes efter dens afslutning og drømt om genforeningen med moderlandet, og nu stod han så her og »følte«, at han var kommet hjem til Danmark. Det sagde ordentlig klask for hvert slag, han fik.

Jeg havde ikke fortalt hjemme, at jeg tog til Stenderup, men Klaus havde fået det at vide, og han kom. Far og mor og jeg stod

i gården. Klaus var så vred, at han ikke kunne få begyndt, men omsider kom det: »Det kan du ikke være bekendt«. Far og mor: »Men hvad er der da i vejen, Klaus?« »Han har været ovre til slagsmålet i Stenderup, som en rigtig tysker«.

Jeg svarede: »Jeg kunne ikke være bekendt at blive hjemme. Jørgen Nissen er en god mand, han kan bare ikke stå med hatten i hånden. Hvad er det for vilkår, man byder os landmænd, vi arbejder som galejslaver i den danske skude. Det er vel netop gået ud over en som Jørgen Nissen, for at det skal virke som skræk og advarsel. Det viser sig, han er ikke insolvent! der var penge til alle, og endog tilovers til ham selv«.

Vi skiltes meget tavse, men det gjorde intet skår i vort venskab. Det er et dystert minde om en hård tid, som det næste slægtled har slidt for til i dag, hvor vi er helt på bunden!

Et træk til om den tid. Landboforeningen skulle komme og se på bedriften. Far tog demonstrativt i byen. Idet han satte sig tilrette i vognen, kom det: »Fordi du har haft held til, at det ser godt ud i mark og stald, kan man godt gå stille med dørene. Jeg troede ikke, du ville lade dig bruge til at slå andre i hovedet med«. Den bed. Da der efter besøget kom en journalist: »Nej, der er ikke noget særligt«. Der skulle ikke noget i avisen.

Nu tankerne er ved den tunge tid, må jeg have nævnt det, Fr. Heick,¹² daværende konsulent, fortalte i et radioforedrag. Fr. Heick kom som ung konsulent på Tofthund-egnen ind på en gård. Da han bankede på, og konen så, at det var én med en mappe under armen, så Fr. Heick hende stivne i et skrækslagent blik. Heick fortalte om den inderlige forandring, der kom frem, da hun fik at vide, at det kun var landbrugskonsulenten.

Da Fr. Heick igen havde taget afsked og var gået, kom han i tanker om noget, han havde glemt, og da han derfor igen lukkede døren til stuen op, så han den unge kone ligge på knæ med foldede hænder. Konen har vel takket Gud for, at det dog ikke blev allerede i dag, Fandens foged kom for at gøre udlæg.

Mon ikke den åndelige smerte, der her er beskrevet, kan sammenlignes med angsten år senere hen, når man troede, at det var Gestapo, der bankede på? Da gjaldt det måske kun ens egen krop eller livet. Her et helt hjem med kone og børn. Der angsten for,

at andre skulle tage ens liv, --- her angsten for, at man selv skulle gå hen og tage det.

Det er som med at lave anetavler, søge i breve og aviser og køre rundt og tale med dem, der har kendt far og mor, at det er rammen om et billede, man danner. Selve billedet, det, en rigtig maler interesserer sig for, prøver jeg at tegne med de forskellige små glimt og håber, at de ved deres måske lidt vilkårlige placering ikke vil virke alt for abstrakte. Jeg har selv intet syn for den slags, vil gerne, det skal virke impulsivt og fortællende om det liv, der virkelig levedes.

Vi børn kunne ikke undgå at høre, at far og mor ikke altid var enige. Men det rørte os ikke. Der var så absolut talefrihed dem imellem, altid høj og ren luft. Far måtte ret ofte give sig. Mor var slagfærdig og kunne være hård, så vi til tider havde ondt af far! Men gik han med gnistrende blik og blev tavs, blev det altid mor, der bad om godt vejr, og det skete altid ret hurtigt. Hun kunne ikke ret længe tåle, at der var dyster stemning i hjemmet.

Næsten hver søndag gik far og mor i frimenighedskirken. Der var absolut ingen tvang, men vi måtte gerne komme med. Vi fulgtes altid med far, mor kom lidt senere og satte sig længst inde på vor bænk, vi rejste os, så mor kunne komme forbi, og vi syntes, det var godt, hun kom ind til os. Når der var altergang, var far altid en af de første, der rejste sig, han gik frit og glad op til alteret. Mor rejste sig lidt mere tøvende, og hvor var vi mærkelig godt tilpas ved, at hun altid søgte plads på knæfaldet ved siden af far. Han rejste sig bagefter glad og fri og smilede til os, når han igen gik til sin plads. Mor havde tit tårer i øjnene, og vi måtte igen rejse os, så hun kunne komme ind på sin plads.

Mor sagde ved fars grav: »Når Peder Moos gik op til alteret i vor lille kirke, vidste jeg, at han over døren ind til kirkerummet havde læst:

»Som ved dit alter den kvidrende fugl
und i dit tempel din tjener et skjul«.

Ja, far og mor levede i det grundtvigske kirkeliv. De holdt tit hjemmeandagt, hvor mor læste en tekstudlægning af Morten Larsen¹³ eller Emil Koch,¹⁴ og far bekendte troen. Da vor præst, Jørgen Eriksen, fra frimenigheden under krigen var indkaldt, sendte

forældrene til dem, der skulle konfirmeres, de unge over til mor, der så holdt konfirmationsforberedelse med dem. Pastor Lycke, Rødding, kom på selve dagen i kirken.

Det skete ikke så sjældent, at fru Rosendahl fra Rønshoved kom med hjem fra kirken. Hun boede i den villa i Rønshoved, som hun ved sin død havde testamenteret til Den nordslesvigske Kvindeforening til oprettelse af det børnehjem, der er der den dag i dag.

Fru Rosendahl (1845—1917) var datter af pastor Munk Plum og hustru, født Blædel. Hun blev som ung så optaget af det sønderjyske spørgsmål, at hun rejste herved og optog en gerning for den danske sag; hun blev imidlertid udvist af tyskerne, men fandt i Kolding en pensioneret lærer, der var tysk statsborger og villig til at gifte sig med hende, så hun på den måde kunne komme herved igen og fortsætte sin gerning. Man sagde dengang: »Hun har giftet sig til Nordslesvig«. Hun og hendes »mand« byggede så villaen i Rønshoved.

Der er 16 km fra Rønshoved til frimenighedskirken i Sundeved, så hun måtte tidligt hjemme fra for til fods at nå den til kirketid. Hun var både godt træt og sulten, når vi kom hjem. Efter middagsmaden og en god middagsøvn var hun veloplagt til samtale. Denne kunne vare til efter aftensmaden, men så skulle hun sandelig også til at gå. Det trak nu for det meste ud og endte med, at far måtte have »Poul« spændt for »æ karriol«. En af os drenge måtte med til selskab hjemad. Far skulle altid vende ved »Sejerstenen«¹⁵ i Rinkenæs. De sidste 4 km ville fru Rosendahl gå.

Jeg husker en aften. »Poul« var altid velfodret og vel ikke særlig interesseret i at skulle ud af sin lune stald, i hvert fald ikke, når den blev sat i trav. Far havde altid et bestemt sted, hvortil hesten skulle gå i skridtgang. Det var midt oppe i indkørselsvejen. Her var der en stor kaprifoliebusk, som far hængede om i det ellers klippede hegn ind mod haven. Der satte han så hesten i trav, men kun halvvejs op til landevejen, den skulle igen gå det sidste stykke derop. Når den så var på landevejen, var blodomløbet sat i sving, og nu kunne den trave længe. Altså, da den var sat i trav på landevejen, løftede den på halen, og der kom et »trut« i takt med travet, og den blev ved. Jeg kikkede op på far. Fru Rosendahl var jo en meget fin dame, født Plum; far bed i pibespidsen og daskede til »Poul«, men det forhøjede kun trykket. Omsider kom det fra fru

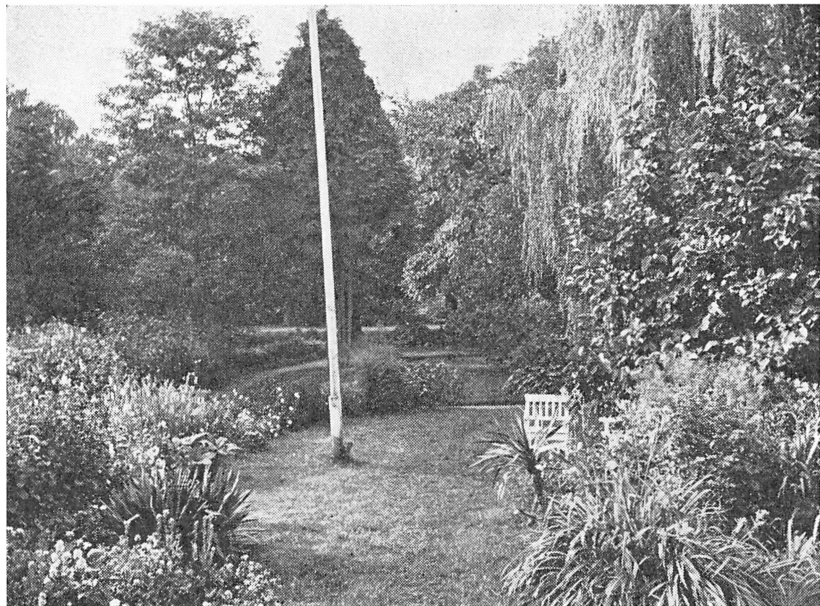
Rosendahl: »Ja, men Peder Moos, kan De da ikke få den til at holde op?« Far svarede omgående: »Nej, da ikke sådan midt i et stykke, den blæser jo »æ Wacht am Rhein«.

Så fortsatte turen ud over Gråsten til Rinkenæs. Det sidste stykke vej var samtalen gået i stå og blevet afløst af sang. Fra Gråsten sang de i den lune nat den ene danske sang efter den anden i takt med hestens trav. Når så fru Rosendahl, stiv i hele kroppen efter den lange køretur og lange dag, med besvær var kommet ned af den høje gig og havde givet drengen den obligatoriske 5 groschen (50 øre) og nynnende gik videre ad de snørklede veje langs den månebeskinnede blanke Flensborg fjord, vendte far hesten hjemefter. Vi prøvede at fortsætte med sangen, men drengen faldt hurtigt i søvn. Far var nødt til at fortsætte med at nynne, til vi var kommet igennem Gråsten! Så fik far sig også en slummer, men kun til »Poul« drejede fra landevejen ned mod gården. Her var den slem til at sætte farten op og tage hjørnet lidt nær, så da vågnede far. »Poul« måtte vente med at blive spændt fra og komme i stald. Far bar først sin sovende dreng ind og puttede ham i seng.

Far og mor kunne være rygende uenige, men kun om det, der lå ud over hjemmet. Hver havde sit virkeområde. Mor kunne give afkald på alt; når far bad om det, sendte hun alle sine hjælpere ud, især i høst- og roetid. Var der f. eks. i mors unge år en kvie, der havde kælvet og var slem at vænne til malkning, gik mor ud for at malke den. Far havde aldrig prøvet at malke. Jeg husker en kvie, der var særlig slem. Mor havde en kost stående på gulvet op ad den, og når den så spjættede alt for meget, blev kosten brugt på den måde, at kun skaftet kom i sving med en vis fart. Koen kom alle dage til at hedde »Spjætmikkel«.

Haven var mors domæne. Det var nok far, der havde plantet alle de sjældne træer og buske, der var i den, men det var mor, der satte prikken over i'et og skabte den smukke have, der ses på billedet her. Der kunne komme rivninger, når mor f. eks. ville have noget mere fældet, men far gav sig og »klippede«, som mor ville. Når det kneb, blev karlene sat til at hjælpe, særlig pinselørdag blev vi alle sat i fuld sving.

Mor og far elskede haven lige højt, mor især blomsterne. Jeg ved mange, der fulde af forundring gik med mor rundt i den store have og hørte hende fortælle om alle de sjældne arter, hun havde.

Haven, som man så den fra stuehuset.

Jeg kan ikke andet end nævne general Moltkes¹⁶ tale ved fars og mors sølvbryllup. Han nævnte den oplevelse, det havde været for ham, der selv havde megen sans for havedyrkning, at komme ind i et sønderjysk hjem, hvor fru, en bondekone, havde så stor en sans for og viden om den kunst, det er at skabe så smuk en have. Nu vi er ved sølvbrylluppet, kan jeg ikke lade være med at fortælle et sjovt træk om festen.

Line, mors trofaste køkkenhjælp i mange år, kom, efter at hendes veltillavede og velsmagende mad var nydt, selv ind for at skænke kaffen. General Moltkes kop stod lidt skævt i underkoppen, som han rettede på, da Line var ved at skænke, hun misforstod og sagde lidt skuffet: »Wel do it ha en hel fuld?« General Moltke sendte hende sit mest skælmske smil med et: »Jo tak, hvis du synes«.

Ja, haven var et af de steder, hvor far og mor kunne blive enige, men i politik gik de hver sin vej, da røg de sammen, så det gnistrede. De var så ægte hver for sig, at de i heftig diskussion glemte alt om

sig, glemte, at de var mand og kone, der havde mange børn, der hørte alt og stod og tog parti. Uha, i genforeningstiden! Mor var Åbenrå-tilhænger og far var Flensborg-mand. De holdt hver sin avis i mange år. Da far var død, kunne vi mærke, at mor savnede den polemik; hun var ikke så afgjort sikker i sine meninger, og vi smilede, når hun forfægtede de standpunkter, far havde haft.

Jeg har kun en eneste gang set far og mor stå og tage om hinanden, og det glemmer jeg aldrig. Jeg ville ind i stuen, og der stod mor med hovedet på fars skulder og græd, tårerne trillede også ned i fars skæg. Jeg hørte mor sige, hun kaldte altid far ved sit fulde navn: »Peder Moos, jeg kan ikke være til, når du bliver ved at være så stejl«. — Jeg var lamslået, fik hurtigt lukket døren igen, men kunne ikke flytte mig. Noget efter hørte jeg dog, at der blev talt på den anden side af døren, og lidt efter lidt temmelig højroestet, det lettede, den tone havde jeg hørt før. Døren blev nu hurtigt revet op, far var på vej ud, men jeg så mors hånd gribe i ærmet og trække far ind i stuen igen! Jeg afsted. En tid efter listede jeg mig ind ad en anden dør, der sad mor ved skrivebordet med hånden under hagen, et typisk tegn, når noget optog hende. Far gik op og ned i stuen og forklarede, alt var normalt igen.

Hvad tænkte vi ældre søskende, når vi kunne se, at mor ventede sig igen? Jeg husker især, da den sidste skulle komme. Vi ældste drenge skulle altid hjælpe far med aftenfodringen, vi var oppe på loftet for at kaste hø ned, men var faldet i snak. Far, der stod nede på fodergangen for at fordele høet, måtte råbe op efter mere. Hvordan snakken faldt, kan jeg ikke huske, men vi var forbavset over, at far og mor fik så mange børn. Vi havde just ikke på fornemmelsen, at de elskede hinanden altid, og få børn kunne man ikke, uden at man holdt meget, så meget af hinanden, som kun to kan.

Der blev ikke lagt noget mystisk over forholdet mellem en far og en mor, der blev os aldrig foregøglet noget om storken. Når to holdt rigtig meget af hinanden, var det kun naturligt og kønt. Men der var på den anden side ingen steder, hvor det kønneste og det grimme var hinanden så nær. Far undveg altid det emne, men mor gav altid en forklaring, og vi forstod, at så måtte de jo alligevel holde meget af hinanden.

Det første indtryk, jeg fik af hjemmet efter den første verdenskrig, var julen 1918.

Vi var tre søskende, der var på Fyn, da krigen holdt op, og vi ville nu prøve på at komme hjem til jul. Vi måtte helt ud til Ribe for at kunne komme over grænsen, der jo endnu blev bevogtet af tyske soldater. Vi gik fra Ribe og kom godt over grænsen til Lundsmark, hvor Agnes Smidt¹⁷ tog godt imod os og hjalp os med at planlægge turen til Sundeved. Vi turde ikke rejse med statsbanerne på grund af militærkontrollen.

Vi blev i Lundsmark ikke så lidt ængstelige, da Agnes Smidt fortalte, at vor søster Sigrid nogle dage før, da hun havde været en tur over grænsen, på hjemturen var bleven beskudt af tyske soldater, og idet hun løb alt hvad hun kunne, kunne høre kuglerne pibe. Hun måtte lade sin taske med alt »godt«, hun havde hentet i Ribe, i stikken, hvad der sikkert også kun var hensigten.

Fra Lundsmark spadserede vi til Roager og tog »Æ Kleinbahn«, (amtsbanen), til Branderup, og derfra igen til fods til Bovlund, hvor vi overnattede hos pastor L. B. Poulsen. Tidligt næste morgen gik vi derfra til Åbenrå, og derfra tog vi med amtsbanen til Fiskebæk, et trinbræt, hvor nu Gråsten Landbrugsskole er. Derfra og hjem til Nybøl havde vi så kun 7 km at gå. Vi havde faktisk vandret til fods over halvdelen af vejen fra Ribe tværs ned over Nordlesvig til Nybøl i Sundeved.

Det er nu over 40 år siden, men det indtryk, at komme fra det venlige Fyn, hvor vi på den gård, vi var, så at sige ikke havde mærket til rationering eller mangel på noget, og så komme her ned til de hjem, først i Lundsmark og Bovlund og så i Nybøl, det var som at komme tilbage, ind i en mørk tid. Det var overvældende at mærke, at vor hjemegn havde gået noget forfærdeligt igennem. Man var ikke helt veltilpas ved at have levet så ubekymret, mens ens kære havde haft det så strengt. Det havde slået os, da vi besøgte de to hjem, men hvor gjorde det det endnu mere, da vi kom helt hjem.

Vi gik ikke ned ad vejen til gården, men ind ad et lille smuthul, vi havde mellem lindene ind i haven; det lidt frosne løv raslede, da vi gik ned ad havegangene, det var i mørkningen.

Vi syntes, da vi kom ned mod huset, det var mærkeligt, der ingen lys var i stuerne ud mod haven, vi så kun et dovent lys i staldvinduerne. Vi anede ikke, hvor der skulle spares på lys.

Vi gik ikke ind ad fordøren, men om og op ad den murede trappe

til køkkenet, hvor den herligste lugt af rødkål slog os i møde. Da vi lukkede døren op, så vi mor stå ved komfuret, vi så hendes ansigt, da hun vendte sig om mod os. Hun lagde hovedet lidt på sned, og vi så hendes åsyn lyse op i en forunderlig gensynsglæde. Efter velkomstgoddag så man først mors daglige tøj, vi anede ikke, hvor det havde knebet, eller at mor havde delt ud og selv sled det ringeste. Lidt efter kom far ind fra sit huggehus i tøj, vi aldrig havde drømt om, han ville gå i.

Hvor blev der holdt jul! Vi havde heldigvis lidt med fra Danmark. Det kom på et tørt sted, nu Sigrid havde måttet lade tyskerne samle sin taske op. Sikke'en begejstring det vakte, at vi kunne få risengrød med rigtig kanel på, og at der kom ægte peber i dåsen igen, og at man kunne få sig vasket i rigtig håndsæbe.

Aldrig har vi søskende med far og mor sunget vore kønne julesange mere inderligt, vi, der nu næsten alle var voksne og fyldte godt om juletræet inde i mors stue.

Jeg må også have fortalt om vor rejse tilbage over grænsen igen. Vi var kommet lidt højt op i den dejlige juleferie med al den kom-sammen og især vel al den tale om den nu nært forestående genforening. Det viser i hvert fald den måde, hvorpå vi nærmede os grænsen.

Vi rejste igen med amtsbanen, men denne gang til Haderslev og videre til Frederikshøj. Der var nu foruden os tre også Svend Zachariassen fra Dybbøl, Ingeborg Hanssen fra Nørremølle og Jørgen Tegevaldt, nu førstelærer i Bov. Vi troede i vort overmod, at vi i flok kunne gå lige over grænsen ad landevejen mod Kolding. Det blev dog de tyske soldater for meget, så vi blev anholdt og under bevogtning af soldater med opplantet bajonet transporteret tilbage til Haderslev rådhus. Der sad vi i mange timer, mens de ringede sydpå for at få at vide, hvad de skulle gøre ved os. Det var rygtedes i byen, at vi sad der, og det var også kommet moster Ingrid, senere gift med Thade Pedersen, for øre. Hun kom om til os, der sad i venteværelset under bevogtning, og gik ind på kontoret, om hun da ikke måtte tage os med hjem, så hun kunne give os noget at spise. Det fik hun sandelig lov til, og hun var ikke sen til at ringe efter Jens Andresen i Skovrup, der med heste og vogn hentede os i mørkningen og førte os over grænsen ved sit eget markskel.

Kejser Wilhelms rige var i fuld opløsning.

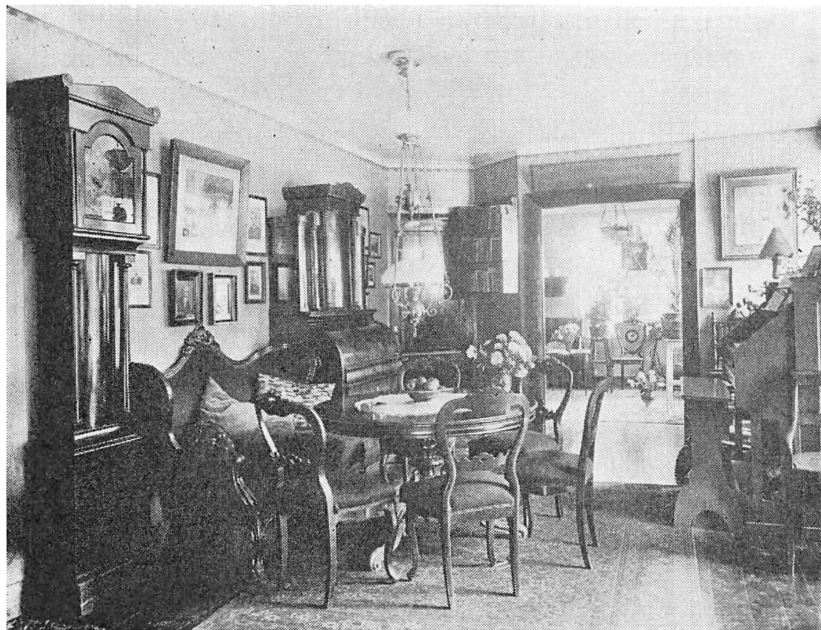
Så stod vi da alle omkring flagstangen den 10. februar 1920. Far bandt snoren i flaget, han var meget bevæget. Far begyndte at hejse det og så hen på mor, kom så i tanker om, at han stod med hatten på hovedet. Idet han tog den af og smed den hen på plænen, gled flaget lidt ned. Mor: »Men Peder Moos da«, og fars og mors øjne mødtes, han fik flaget til tops, mens tårerne randt ham ned ad kinderne. Vi sang ikke. Det var regn og stormvejr.

Tiden lige før afstemningen dukker også op i erindringen.

Far og en af karlene kører helt ud til Søgård og kommer sent hjem med et svingende læs gran. Alle, der vil og ikke selv har fået flagstang, kan hente. Vi barker af, og de bliver afhentet de fleste. Omtrent alle hjem i Nybøl får rejst flagstang.

Så dagen før. Telefonen er varm hele dagen. Det er flaguddelingen, det gælder. Hele bunken, der skal fordeles, er kommet til Paula Fink i Åbenrå; men mor har forlængst lavet liste over, hvor mange der skal til hver by. Der bliver ringet, folk er utålmodige. Hen under aften letter det; vi sidder ved aftenteen, vi venter på pakken til Nybøl sogn, alle i huset er parat til at hjælpe med fordelingen, men der kommer stadig ingen flag. Der ringes til vognmanden. Jo, han er kommet hjem, han er færdig. Ja, men pakken til Nybøl? — »Har fru Moos ikke selv fået den med hjem?« — Der ringes til Åbenrå. »Nej, pakken ligger her i forstuen!« Klokken er nu over 11, der kan ikke ringes mere til nogen om at hente eller bringe. En af os drenge må afsted på cykle. Der er 30 km fra Nybøl til Åbenrå og lige så langt hjem igen. Klokken 5 morgen kommer han; det har regnet, og stormen er begyndt. Heldigvis har der været medvind hjemad. Så blir der travlhed, og klokken 7 er alle kommet hjem igen, de har været sognet rundt, alle har fået deres flag, og de blev hejst kl. 8.

Mor havde to faste pladser, ved skrivebordet og oppe på forhøjningen i dagligstuen. Den stod ved en karnap mod syd i stuen med havedør. Orglet stod nedenfor med bagsiden mod forhøjningen, og der bag ved havde hun sin syplads. Her havde mor udsigt til sin have og i et vindu mod øst udsigt til gårdspladsen. Her stod hendes trædesmaskine, og her sad mor og lappede og stoppede for sin store børneflokk. Det er utroligt, alt det hun kunne få ordnet, ikke mindst i den svære tid efter genforeningen. Nu var der ikke mere

Dagligstuen med mors stue bagtil.

råd til at købe nyt eller hente skrædder Maj til at sy. Der blev lappet og syet om; det var mors indsats. Ja, hvor blev der sparet i det daglige!

Mor kom sjældent i marken; op mod høst var hun en tur rundt at se på avlen. Hun vedblev alle dage at sammenligne den store fede avl, særlig hveden, med den, de havde hjemme i Jægerup, og hun sendte sin mor en varm tanke, fordi hun trods alt altid kunne lave god og rigelig mad. Men den evne havde mor arvet.

På sin morgentur op på landevejen for at få udsyn gik mor gerne på tilbagevejen op over en høj, der lå i hjørnet af haven og var omkranset af store lindetræer, og derfra ned gennem køkkenhaven for at fylde sin medbragte kurv.

Jeg kan ikke lade være med at nævne min forbavelse over i den første plads, jeg havde, kun at få f. eks. frikadeller, sovs og kartofler. Det havde jeg aldrig oplevet hjemme. Der var altid en grøntsag med.

I efteråret, når markerne var tomme, og brombærrene, de vilde hyben og hyldebærrene var modne, kom mor også i marken. Der blev da spændt en hest for. Med en af de største drenge som kusk kørtes der rundt langs de levende hegn, hvor mor og pigerne plukede og fyldte bærrene i den dertil medbragte mejerispand. Mor havde jo med de mange børn og karle og piger op til 15 at lave mad til hver dag, så der stod altid i kælderen store, brune stenkrukker med alle slags syltetøj.

Hvor har mor tit sagt, når hun kom ind fra sit skrivebord eller fra telefonen: »Jeg ved ikke, hvordan det hele ville have formet sig, om ikke Paula Fink havde været med og havde været kasserer«. Jeg vil nok tro, det var mor, der kom med planerne, og hende, der kunne lægge dem frem og rejse til København og skaffe pengene. Men hvor havde hun en uvurderlig støtte i Paula Fink. Vi har ikke med en eneste antydning nogen gang mærket på mor, at der var uoverensstemmelser dem imellem.

Ved at læse bogen »Sønderjyske Kvinder«, redigeret af frk. Hanne Jenssen, Haderslev, kan jeg ikke lade være med at tænke på, at det var alle disse gode og stoute kvinder, mor var sat i spidsen for. Ikke så sært, at der skulle stor myndighed til for at kunne klare sig der.

Det ville være absurd at tænke, om der ikke fra dem har været kritik over for mor, der kunne bekymre hende. Aldrig har vi dog hjemme med et ord hørt nogen tale om det.

Frk. Hanne Jenssen må helt have glemt mor, da hun samlede sammen til bogen. — Godt, at fru Ingeborg Refslund Thomsen har bødet på det i et tillæg til den 3 binds bog, jeg har haft lånt af hende.

Mor kunne ikke ruge over eller skjule noget, så kunne hun ikke være veltilpas, og det ville hun være. Mor havde et billede hængende af en af sine venner og arbejdsfæller, fru Louise Wright, hvorunder fru Wright har skrevet »Det er ens pligt at være glad«. Under mors billede kunne der godt stå: »Man skal være veltilpas, da er man glad«.

Som mor stolede på far i pengesager, stolede hun lige så fuldt på Paula Fink. Når mor havde fået lovning på pengene derovre i København, overlod hun helt til Paula Fink at anvende dem på rette sted. Det havde hun det rette sindelag til. Paula Fink havde en me-

Paula Fink (1879-1944).

get fin handelsuddannelse og vel også en god støtte i sin mand, Holger Fink. Denne kunne drillende sige til mor: »Kan du ikke også skaffe mig nogle penge derovre, du får dem altid, jeg aldrig«. Mor svarede: »Ja, de ved nok derovre, at jeg lader dem gå direkte til fru Fink, og at hun er gift med storkøbmanden og borgmesteren Holger Fink i Åbenrå.«

Det var jo mange penge, det drejede sig om til de 5 børne- og hvilehjem, kvindeforeningen havde med at gøre. Mor var en optimistisk igangsætter. Det var vel, fordi hun så målet, hun ville nå, at hun fik den evne at kunne lægge en sag for, så man måtte hjælpe hende.

Jeg kan ikke lade være med at fortælle om en gang, far og jeg prøvede på at få mor til at hjælpe os hjemme i den retning.

Vi havde fået kreditforeningslån; for hver 1000 kroner, vi lånte, fik vi i rede penge kun udbetalt 650 kr., men vi skulle stadig forrente og afdrage de 1000 kr. Så lav var kursen. Det var jo en lånemåde, som far og hans slægtled aldrig før havde været tilbudt, og som de vel heller aldrig kom til at mene var helt fair play.

Mor sad sammen med Jessen, Majbølgård, i bestyrelsen for Dybbøl Mølle, og far vidste, at Jessen var i hovedbestyrelsen for Overformynderiet, der også lånte penge ud i gårde. Der var der intet kurstab, og renten var den samme, men der var jo kun få, der kunne komme i betragtning. Vi bad nu, om hun ikke ville prøve at tale med Jessen om det. Det ville jo være en meget stor fordel. Obligationerne kunne købes igen til en kurs af 65.

Men det var der ikke tale om. Mor blev umådelig ked af det, ja, ligefrem ulykkelig, hun kunne godt se fordelene ved det. Mor gik om på sin syplads, og der blev ikke talt om det mere. Far sad lidt og så ned for sig, han respekterede trods alt mor for hendes reelle sindelag, så så han op og blinkede lidt med det ene øje og var godt tilpas. Den sag var ude af verden.

Jeg er meget taknemmelig over at have fået lov at låne protokollen for Den nordslesvigske Kvindeforening, den er en god dokumentation for mors arbejde for den. Den nordslesvigske Kvindeforening var så absolut hendes kælebarn.

Det beviser en gang, hun kom hjem fra en af sine rejser til København for andre bestyrelser, hun var med i. De gav altid penge til 1. klasse og desuden til ophold derovre. Mor rejste på billigste klasse og boede hos derboende børn eller venner. »Det, jeg får til overs, kan jeg så bruge til mine rejser for kvindeforeningen«, sagde hun.

Når en af os havde hentet mor på stationen, havde vi altid travlt med at få spændt fra. Vi vidste, at mor satte sig til rette i sofahjørnet, og mens hun drak den ene kop the efter den anden, fortalte hun for far og alle dem, der sad om bordet, alt hvad hun havde oplevet, fra hun tog hjemmefra. Rolig og mild sad hun, og jeg tror, lykkelig over at være hjemme igen hos sine kære.

Far var ligeså ivrig en lytter som vi andre, men der var tit drillerier dem imellem, og han kunne f.eks. sige: »Næste gang kunne du da godt ta' din mand med, jeg skal nok bære kufferten«.

Mor fortalte, en gang hun havde boet hos Wrights, at de havde bedt hende med i Det kongelige Teater til uropførelsen af Helge Rodes »Moderen«.

Det blev for os, som om vi selv havde været med, så grebet havde hun været; og hun kunne gengive det, så vi længe kunne leve højt på det. Det var måske, fordi det var allerførste gang,

hun havde været i teatret efter den strenge tid 1914—18, at stykket havde gjort et så uudsletteligt indtryk på hende.

Den aften var det kun om sine kønne oplevelser, mor fortalte, den egentlige grund for rejsen blev mere grundigt drøftet dagen efter, og da skulle der nok komme forskellige meninger mere højlydt frem. Det hørte sig nu en gang til.

Mor brugte een gang overskuddet fra sine rejser til andet formål.

Far var nu fyldt 70 og trængte til en ny overfrakke. Det må have være julen 1922, thi det kneb endnu med at kunne købe godt tøj. Vi havde været inde ved juletræet i mors stue og sad ved kaffen og de mange julebreve i dagligstuen. Mor gik ind i sovekammeret og kom tilbage med en stor pakke. Der stod Fonnesbech tværs over papiret. Hun gik nu om og lagde den uden et ord på fars knæ. Far så op: »Er den til mig?« Han lagde den op på orgelbænken og pakkede den ud. Mor havde igen sat sig i sit sofabjørne og sad og så på far, der næsten målløs drog en meget flot pels frem af pakken. — En pels til far, der var så forfærdelig bange for at virke pralende! Den ville han da aldrig gå med. Far og mor så på hinanden. Mor rejste sig og kom om til far: »Du må da prøve, om den passer dig, Peder Moos«. Hun tog den ud af hånden på ham og hjalp ham den på. De var så kejtede begge to, da mor knappede den. Det var i grunden ikke knapper, men fornemme bånd med en stofbetrukket tværpind. Mor tog med sine hænder ind under pelskraven, for at den skulle sidde rigtig om halsen og i nakken. »Den passe dæ jo som et skjød, Peder Moos«, sagde mor og tog pelshuen, der var med, men som var faldet på gulvet, og satte den på fars hoved. Det var en så aldeles mærkelig fornemmelse for os. Far var 70, og mor var 50, og så stod de, som om de var 20, eller endda som om mor var den ældste og var en lille smule flov over, at hun var blevet forlovet i en, der var yngre end hun selv var.

Far spurgte helt lavmælt: »Hvorfor gir du mig den?« Men så var mor der, i drillehjørnet: »Du er jo gift med Magdalene Moos, at du ved det«. Far satte sig brat. Det mærkelige var, at far meget gerne gik med den. En flot mand, som vi børn næsten ikke kunne tro var vores far. Vi synes siden, at han var blevet lidt forfængelig. Han ville gerne se godt ud i tøj.

Far var en jævn mand, ville være det; for ham var der så absolut

ingen persons anseelse. Det kunne selvfølgelig ske, at nogle var nedladende over for fru Moos' mand. Det var de kun een gang, enten så far dem slet ikke, eller også, hvis de var lidt mere værd, vedblev han samtalen så længe, at vedkommende blev klar over, at han havde dummet sig. Der skulle meget til, før far tog sådan en til nåde igen. — Det var i tiden omkring det store nordiske skolemøde. Huset var fyldt af gæster, blandt dem en skolemand fra København. Han var ikke stor af vækst, men var i København en ret stor og fremtrædende personlighed, så for ham var København selvfølgelig verdens midtpunkt. Far og han stak altid lidt efter hinanden, de havde begge deres meningers mod, der også kom tydeligt frem i kredsen den aften. Da så skolemanden havde nævnt København tilstrækkelig mange gange, sagde far med tydelig spørgende mine på sit bredeste sundevedsmål: »Kjø-fen-havn?« Skolemanden: »Ja, Peder Moos, Kø-ben-havn«. Far, idet han tog sin krumme pibe ud af munden og slog ud med hånden, med et lidt syrligt smil: »Nå — de æ jo en by deøve å Sjælland! Æ de it en fåfætle avkrog å bo i?«

På den anden side kunne far drage andre frem, der havde deres væsen imod sig, han så tværs igennem folk og lod sig ikke dupere.

De danske soldater, der kom til Sønderborg efter afstemningen, blev af befolkningen i de forskellige byer inviteret på besøg, sådan også i Nybøl. Vi havde set de to øverste, oberst Moltke og kaptajn Pedersen, senere h.h.v. general og oberst, den dag de med deres soldater kom til Sønderborg. Nu kom de begge med deres soldater til byfesten, der blev afholdt i vor toft lige syd for haven. Nu så og hilste vi på dem i deres flotte gallauniformer. De kom efter festen med hjem og besøgte os om aftenen, og bag den fine uniform viste det sig, at de var prægtige mennesker, som far og mor blev venner med. Det holdt livet ud, og de kom meget sammen. Det var så dejligt, når general Moltke med frue kom på besøg en søndag. Han var da civil, og vi gik tur over markerne, helt ned på havkløften, hvor vi med udsigten over Nybølner mod Broagerland og ude i vest over Gråsten og Egersund sad og samtalede. Hvor var de interesserede i alle almindelige spørgsmål om den rette genforening med moderlandet.

Oberst Pedersen og hans unge kone kom vel endnu oftere, altid

Rutebilen bag selskabet kom med regimentsmusikken, der hylkede far på hans 75 årsdag. Fra højre ses (1-2) to ferieborn fra Rønshoved Børnehjem. (3) kaptajnen, der ledede regimentsmusikken. (4) Moster Saras mand, Hans Pedersen fra Stenderup. (5) Fru pastor Eggert, Nybøl. (6) Oberstinde Pedersen, Sønderborg. (7) Mors ældste datter, der plejede hende de sidste år, dengang forstanderinde på Lysbøj Børnehjem i Sønderborg. (8) Jørgen Zachariassen, Dybbøl. (9) Far. (10) Fars fætter, pastor Moos, Kliplev. (11) Med ansigtet halvt skjult Nikolai Christensen, Dybbøl. (12) Den yngste datter, der 10 år gl. var med sin mor på Kongehøjen i 1920, nu gift med læge Mogens Seidelin, Odense. (13) Mor. (14) Jens Moos, der overtog hjemmet, men døde få år efter. (15) Oberst Pedersen, Sønderborg. (16) Fru lærer Berggreen, Nybøl. (17) Med hat, ego. (18) Fru pastor Skaarup, Kværs, datter af pastor Moos. (19) Fru Mimmi Ludvigsen, Nybøl. (20) Kresten Moos, fars ældste bror, der ejede fødegården i Ullerup. (21) Frk. Katrine Sibbesen, bestyrerinde på forsamlingsgården i Sundeved.

til fars fødselsdag den 28. april og til mors den 4. september. På de to dage har de besøgt os i mange år, vel i over fyrretyve. Også længe efter, at far og mor ikke var mere, kom de for at mindes dem.

Det, at vi kom så meget sammen med de to hjem, var vi meget glade for, men det viser jo også, at de kom herved for at være med til den rigtige genforening. Men også, at det ikke var uden grund, oberst Sanders i sin nekrolog om far kunne skrive: »Ved Sønderborg garnison betragtede vi Peder Moos ikke blot som en af danskhedens trofaste forkæmpere i udlændighedstiden, men også som en af dem, der fuldt og helt forstod betydningen af, at befolkning og garnisonen står i det bedste forhold til hinanden. Vi føler, at Peder Moos ligefrem elskede den danske soldat.«

Oberst Pedersens groede fast og blev boende her i vor landsdel.

Kom far ikke hjem med sidste bil, vidste vi, han overnattede hos en af sine venner. De var kommet i så god samtale, at tiden var forpasset, og det skete ikke så sjældent. Ja, hvor kom der gode danske embedsmænd herved! De var fint udvalgte folk, der ville være med os ind under dansk styre.

Når jeg nu vil prøve på at fortælle om de brydninger, vi oplevede her i Nordslesvig ind imod genforeningen, må jeg indrømme, det ikke er let. Jeg var ganske ung og syntes vel derfor dengang, det var upassende for os nordslesvigere, at vi kunne blive så rasende uenige. Der måtte godt gro græs over meget af det.

På en måde fik vi hjemme de forskellige syn på hele spørgsmålet så at sige lige ind ad døren, da far og mor som nævnt stod i hver sin lejr.

Det var, trods alt det glædelige i tiden, også en streng og hård tid, der skilte ellers gode venner.

Diskussionen far og mor imellem var både stejl og hård, men den skilte ikke, og der var altid høj og ren luft. Vi børn følte os altid trygge og veltilpas, der var altid enighed om det, der gjaldt hjemmet. Solen fik aldrig lov at gå ned over nogen vrede, man begyndte på en frisk næste morgen.

Kulminationen nåedes nok, da det blev sådan, at det ikke blev H. P. Hanssen, der skulle være hovedtaler på Dybbøl.

Mor lod da Kvindeforeningen forstå, at hun nu ikke ville overbringe nordslesvigske kvinders hilsen. Så kom Sofie Andresen¹⁸ fra fru Rosendahls børnehjem i Rønshoved, vel sendt af Paula Fink i Åbenrå, og det lykkedes hende, men kun ved fars hjælp og styrke, at overtale mor til, at Kvindeforeningen kunne optræde værdigt.

For far var det altid sagen, det drejede sig om, ikke personen. Han respekterede H. P. Hanssen lige så fuldt som mor for det store arbejde, han udførte. Men far var absolut ikke enig med ham i grænsespørgsmålet. Her er et træk om det.

Far og mor kom kørende hjem fra Sønderborg i den tid. I Nybøl blev de standset af Peter Phillipsen, og der blev diskuteret. Phillipsen, der godt kendte fars og mors modsatte indstilling, kom med følgende: »Nej, Peder Moos, Hans Pede' skul' sendes derned, hvor peberet gror«. Far: »Ja, det kunne være nødvendigt nok, at han

fulgte dig derned for så at vende hjem, når han var sikker på, du var godt anbragt«. Hesten fik et rap af pisken, og kørslen fortsatte.

Far var urolig for, at H. P. Hanssen skulle blive for ensidig i den hovedtale, som han, selvfølgelig jo da, skulle holde på Dybbøl. Far var i det hele bange for, at de radikale havde for stor magt over eller tag i ham, at H. P. Hanssen lod sig rive med, måske, for bedre at kunne klare sig over for sine mere konservative modstandere. Det var for far ikke bare H. P.'s mening, der skulle dominere, sagen skulle belyses reelt fra alle sider. Mor kunne lidt ironisk sige til far: »Ja, men Peder Moos, du må hellere rejse ud til Åbenrå og ta' H. P. Hanssen under behandling, nu han er ved at skrive talen«.

Det kom så til at gå helt anderledes, — der var andre end far, der var urolig. — Det blev den mere neutrale grev Schack,¹⁹ der kom til at holde hovedtalen.

Hvad følte man, da man så mor med sin lille datter ved hånden gå op på kongehøjen ved genforeningsfesten på Dybbøl for at overrække Kvindeforeningens blomsterhilsen? Man var alt andet end stolt. Vi vidste, mor og andre med hende havde brugt al deres evne for at prøve på at lindre den tunge nød, der var under krigen. Mor havde samlet enlige kvinder en gang om ugen i vort hjem, hvor hun og far gjorde alt for at få en hyggelig aften ud af det. Vi vidste, mor på sin milde måde tog hen der, hvor der var sorg, og på sin måde vidnede om det eneste sted, hvor der for hende var hjælp at få.

Blomsterne, mor havde med, vidste vi, var samlet på den måde, at mor havde bedt konerne gå ud i deres småhaver og plukke blomster og komme ned til os med dem. De hjalp så mor med af alle disse blomster at sætte buketten sammen. Mor, der havde et væld af blomster i sin have, satte kun een blomst i, og det var en klevia, hun havde i vinduet ved sit skrivebord, og som havde glædet hende meget — den gik hun ind og skar af og satte i den færdige buket.

På det kort, mor bandt ved buketten, skrev hun:

»Af Sorgens dybe Muldjord nu Lykkens Blomster gror,
og Glædens Toner samles i et jublende Kor.
Fra Børnene hernede og hver sønderjydsk Mor:
Velkommen Danmarks Dronning til Slesvigs dyre Jord.

Fra Den Nordslesvigske Kvindeforening
Magdalene Moos

Blomsterne er samlet i Arbejdernes Smaahaver og gaves med glæde.«

Mors lille datter skulle have overrakt buketten til dronningen, men kongen tog hende i hånden, og så gav hun ham den. Kongen gik derefter hen og gav den til dronningen.

— — —

Mor og far, ja, vi alle, havde den sorg at miste en søn og bror, Hans, i krigen; han faldt i Frankrig den 21. maj 1916.

En søster, der opholdt sig på Møen hos Frede Boisen, Rødkilde, fortæller, at da budskabet om mobiliseringen gik op for hende, stod hun som lamslået, hun gik uden et ord til nogen ind i sin stue, gjorde sig i stand og rejste hjem.

På turen gennem Danmark følte alt normalt. Ned gennem Nord-slesvig var der en dystre stemning over alt og alle. Folk var så tavse, de ord, der kom, var kun om krigen, og om, at nu var den og den rejst. Det var, som om den tunge, dystre stemning også lå over naturen, der hang en sort tordenluft over landet, og denne følte som et fysisk tryk.

Da hun kom hjem, var bror Hans kommet hjem fra sin plads ved Haderslev, men han var gået op til vor frimenighedspræst for at bede ham komme med hjem for at tage os til alters. Min søster fortæller: »Det blev en altergang, jeg alle dage vil mindes«.

Næste dag tog Hans afsted. Brevene, han skrev fra fronten, læstes med spænding, angst og bekymring, han længtes så meget og var tit urolig. Jeg citerer et par af dem, der viser hans tanker i den sidste tunge tid.

Den 3. december 1915.

»Hvor jeg dog længes efter fred i disse dage, — dog er jeg glad for, at jeg står på det sted, hvor pligten har stillet mig. Jeg tror, vor gode, retfærdige sag er bedst tjent med, at alle vi unge står der —«

Den 17. maj 1916.

»Granaterne tordner udenfor, så jorden ligesom er i bevægelse af nervøse trækninger. Det runger så hult som Vesterhavet i storm. Jeg er inderlig urolig for, hvad der kan møde mig. Vorherre vil nok bevare min hånd og mit sind, når jeg giver mig helt i hans hånd«.

Ja, det var den sidste hilsen, vi fik fra ham.

Far skriver i sine erindringer om den sidste gang, Hans var hjemme på orlov:

»Hans kom hjem i fjorten Dage! Disse fjorten Dage! Vi skulle dog endnu, trods alt ses og tale sammen. På Marken sagde han til sine Brødre: »Hjælp nu Far godt, — jeg kommer ikke mere hjem.« Hans var den samme gode Dreng, fuld af Kærlighed, men legemligt opslidt. Hans rejste igen den 4. Maj 1916 og faldt den 21. Maj s. Aar ved Wimyhøjene ved det tyske Angreb mod Engelskmændene.«

Jeg kan føje til: Kirsten Køler, der tit hjalp til hos min moster Sara i Stenderup, fortalte en morgen, hun kom: »Jeg tror bestemt, der kom en hjem på orlov i nat. Da han gik forbi vort sovekammervindue, der jo ligger lige ud til vejen fra stationen, hørte vi en synge på »Jeg har båret lærkens vinger«. Idet han gik forbi, sang han: »Skal jeg atter vejen finde til min ungdoms lyse slot.«

Det viste sig, at det var Hans, der havde sunget på vej hjem på sin sidste orlov.

Et træk til fra fars erindringer. Far skrev dette, da han var 83 år.

»Nu er jeg så træt af at skrive — nu skulle jeg endda til at skrive om Glæden over at komme tilbage til Danmark.

I Afstemningstiden var jeg det Sønderjydske Ministeriums Tilidsmand for Nybøl Sogn. Som saadan var jeg af Rigsdagen indbudt til Middag og med Rigsdagen paa Udflugt til Mommark Færge. Hr. Zahle var meget ude om at give Haand, men jeg undgik ham, — thi for ham og hans Fæller er Kongedømmet en forældet Institution.

Jeg var som sagt indbudt til at være med til at tage imod Kongen. At min Hustru ikke var indbudt, blev anset for utroligt. Der blev derfor gjort Forsøg paa at faa en Indbydelse, og derved kom vi for sent til Kongeskibet, men var med i det store Folkeoptog op i Kongeskansen. Jeg saa Kongen tage imod det gamle Flag, Dannebrogflaget, og omfavne den gamle Veteran, Hans Thomsen fra Sundsmark. Jeg var fuldt med i Jublen, men — græd, fordi vi savnede Sydslesvigerne. De skal aldrig blive glemt.«

— — —

Jeg glemmer aldrig en aften, far kom hjem fra en flere dages tur til Sydslesvig ind mod afstemningen der. Det kan næsten ikke beskrives, så træt og alvorlig far var, da han kom ind i stuen. Det var noget helt andet, end vi var vant til, når enten far eller mor

kom hjem fra en rejse. Da lyste deres øjne af fortællelyst. Far satte sig tavs i sin stol. Vi kunne se på mor, hun ikke ville eller turde spørge. Hun vidste jo, at det for far var en hjertesag, for ham var Ejderen nu, som altid, Danmarks, og dermed Nordens grænse mod syd. Vi kunne se, at det lyse blink i øjnene var borte. Lidt efter så vi, at tårerne løb ned ad kinderne. Mor spurgte: »Tror du da ikke, at der bare kan blive et lille dansk flertal?« Far: »Nej, i dag«, og han nævnte byen lige syd for fjorden, hvor han kendte flere, »var de mest optaget af, om de kunne liste nogle kaffepunche i lille Peder Moos, så han kunne komme fuld hjem til Magdalene«.

Far var også ofte efter den tid på »Dannevirketur«, som vi kaldte det, men han var da vemodig stemt.

Hvor ville far have været begejstret, om han havde oplevet tiden efter 1945, men jeg tror, skuffelsen over Danmarks opførsel overfor den sydlige del af vort gamle rige, ville have været så stor, at han ikke kunne have båret det uden at være blevet bitter mod dem, der mente og fik trumfet igennem, at der blev handlet, som der blev. Jeg ved, han ville have fulgt den stoute Knud Kristensen i tykt og tyndt.

Jeg citerer her et par afsnit af fars erindringer, trykt i Sønderjysk Månedsskrift for januar 1952. Når far var ivrigt optaget af en sag, prøvede han tit på at skrive en tale, han gerne ville holde. Han var ingen taler, han var tomandsagitator, det vidste han, og han var ked af det, når han over for en forsamling ikke havde fået luft. Tale kunne mor jo, og i drillehjørnet kunne der nok falde bemærkninger dem imellem desangående. I sine omtalte erindringer har far fortalt om en urolig nat, han havde, før det store møde på Folkehjem i Åbenrå i 1918. Han måtte ud af sengen og tænde lys i dagligstuen og skrive en tale, som han altså bare ikke fik holdt. Talen sluttede med: »Og så er der noget andet, vi ikke må glemme, det står i et Vers

»Læ vos åltid blyw ve de!
Fåer sin Båen ka kjennes ve!«

Sydslesvig er nu engang et Barn af Danmark! De har vel artet sig ud, men det sker jo for Folks Børn, og — de kan komme til at holde af deres Hjem igen. — Hvorfor skal vi misunde dem at komme tilbage, — til deres ældgamle Hjem igen. Man kan jo nok

sige, at Paragraf 5 var en Haabets Planke, der har gjort sin Gavn, men efter som Krigen gik, var det saa nødvendigt med den Afstemning? Elsas-Lothringen var under Tysken i halvtreds Aar, Slesvig under Prøjsen i seksoghalvtreds, det er hip som hap. Vi maa ikke glemme, at vi selv har været med til at fortykke dem.«

Det var mærkeligt, far og mor kunne ryge sammen, så det gni-strede, men store diskussioner med gæsterne hørte så absolut til sjældenhederne. Hverken far eller mor kunne tåle, at andre var nogen af dem hårdt imod. De var værtsfolk, og de skulle nok minde hinanden om det.

Far havde været til møde i Åbenrå om eftermiddagen. Da han kom hjem, havde han bedt Peter Grau og Jørgen Zachariassen, der i grænse spørgsmål havde samme syn som far, ind til aftensmad. Der skulle være møde i Nybøl om aftenen, hvor de skulle føre ordet. Zachariassen var selvfølgelig altid velkommen, det ven-skab kunne intet skille, men det kneb for mor, da hun så Peter Grau. Mor var ikke lang tid før blevet meget uenig med dem ved et møde i Sønderborg. Jeg husker fars blik, da han så mor blive stående i døren. Vi tænkte, så, nu går det galt! Far gik hen imod mor, men så slog hun pludselig helt om, og det blev et hyggeligt, næsten muntert måltid; ingen kunne stå for Peter Grau, når han gengav en munter episode.

— — —

Det traf sig så heldigt, at vort aftægts hus, som ellers var lejet ud, blev tomt til maj 1920. Far bestemte så, at det ikke skulle lejes ud den sommer, vi ville sikkert få mange gæster til genforenings-festerne, og det slog vel nok til. Der var altid fuldt hus, både der, og i gæstekamrene på loftet i stuehuset, ja, det skete også, at nogle måtte sove i høet på kostaldloftet.

Der var fru Louise Wright og hendes mand, stadsarkitekten. Fru Louise Wright var formand for »Det sønderjyske Udvalg« i Danske Kvinders Nationalråd, og hun og mor havde mange fælles interesser. Fru Wright, f. Bauditz, der var født i Flækkeby lige syd for Slien, var alle dage meget interesseret i Nord- men særlig Syd-slesvigsk Kvindeforening, som hun gjorde et stort arbejde for.

Wrights kom ofte og holdt ferie hos os og var der også den dag, kong Christian X, dronning Alexandrine og begge prinser besøgte os, Hr. og fru Wright blev på deres værelser under besøget. Dagen

Denne tegning af duen, der slipper af ornens klo, sendte Joachim Skovgaard far og mor i 1917 under den 1. verdenskrig. Den gik igennem den tyske censur, uden at tyskerne blev klar over dens betydning.

efter havde stadsarkitekten travlt med at tegne bogstaver på en stor sten i haven, der skulle fortælle om det fornemme besøg, han foranledigede også, at der kom en stenhugger, så det kunne blive et varigt minde. Stenen er nu sat som gravsten på kirkegården i Nybøl over mor.

Det var en stor oplevelse for far og mor, da Wrights inviterede dem på en Dannevirketur, hvor de i nogle dage kørte og gik rundt i fru Wrights fødeegn. Hun var 11 år ældre end mor og var en klog og moderlig rådgiver. Vi syntes, det var så underligt, når hun lagde armen om mors skuldre, vi var jo ellers vant til, at det var mor, der var den førende. Vi kunne mærke, de var gode venner, og at de var godt tilpasse i hinandens selskab.

Så var der Joakim Skovgårds. Dem havde far og mor kendt i mange år. Vi havde i 1911 en væverske hjemme, hun var nu ikke bare for at hjælpe mor med vævningen, men for at holde dansk-timer for os og nogle nabobørn. Jutta, som hun hed, rejste fra os til København og oprettede der et meget søgt pensionat, men for at

Louise Wright, J. Bauditz, ca. 1921 (1861-1935). På bagsiden af billedet skrev hun: „Det er pligt at være glad“.

sondere mulighederne først, tog hun et halvt år plads i huset hos Joakim Skovgårds. Her fortalte hun, der var vendelbo, selvfølgelig om den oplevelse, hun havde haft i Sønderjylland. Den familie ville Joakim Skovgård lære personlig at kende, og han kom for at besøge far og mor. Det blev til venskab livet ud, med mange gensidige besøg.

Far og mor boede sommetider hos dem, når de var i »afkrogen«, som far kaldte København, og de var meget betaget af det kunstnerhjem, de havde i Rosenvænget. Skovgårds kom ofte og boede hos os i længere tid, og han og far var uadskillige på ture til fods i omegnen. Det var en meget interessant gæst, far der havde at vise sit kære Nybøl, og det blev til mange gode motiver, med en hyggelig hold snak, mens der blev malet.

Jeg husker, en gang vi kørte med selvbinder lige bag gården. Far syntes vel, det måtte være et flot syn at vise Skovgård, og de kom om i marken til os. Mens de stod og ventede på, at de tre prustende heste for binderen skulle komme omgangen rundt og hen,

hvor de stod, var Skovgårds opmærksomhed imidlertid vendt ned over en lille eng, vi havde lige neden for, hvor bækken løb. Denne var blevet dæmmet op og lavede et lille vandfald. Det havde far og gamle Hans Ludvigsen gjort en gang for at danne fald nok til, at der blev anlagt en hævert, der så forsynede de to gårde med vand.

Da far stod og så efter binderen, der nu kom, vendte han sig for at se, hvad indtryk det gjorde på Skovgård. Han var der bare ikke, lidt efter kom han med sit staffeli, — alt andet var glemt — og det blev et meget smukt billede.

Jeg kan ikke lade være med at fortælle, at da de var rejst, efter at de med deres tre børn havde boet hos os i tre uger, mødtes mor og jeg i de stuer, de havde beboet. Mon der da ikke »var glemt et billede?« Nej, de var husket alle. Vi så på hinanden uden et ord.

Der kunne nævnes mange flere navne, alle, fra »det gamle land«, der kunne, var selvfølgelig en tur i Nordslesvig den sommer. Alle dem, mor og far havde haft forbindelse med, havde fået at vide, de var velkommen til at bo hos os. En del kom vel også netop til os, fordi de vidste, at hjemmet havde rum for begge synspunkter i den bitre grænsestrid. De fik den åbent belyst fra begge sider.

Når vi ville vise vore gæster mere af Sundeved, blev der spændt to heste for charabancen, og vi kørte en lang tur, jeg må næsten sige, ind i Sundeved ad snørklede veje mellem høje, levende hegn. Far fortalte om hver gård, vi kørte forbi, han kendte dem alle og havde en godmodig historie om mange af deres beboere.

Turen gik gerne op forbi Nybøl Mølle, og far berettede om træfningen der i 1848, over Avnbøl til Ullerup, forbi fars fødegård ned til Ballebro, og derfra langs Alssund forbi Nørremølle og Sandbjerg Slot, derfra op forbi Dybbøl kirke til landevejen Sønderborg-Flensborg.

Det virkede altid overvældende på vore gæster, når de fra de næsten mørke, skyggefulde sundevedske sogneveje kom op på landevejen. Her var pludselig vid og herlig udsigt. Mod syd ser man ned over Vemmingbund, op mod Broagers totårnede kirke. Lader man øjet følge horisonten østover, ser man Broagerland med Stensig mose ned mod vandet, der hvor nu kongefamilien har deres private badeplads i den tid, de opholder sig på Gråsten slot. Lidt længere mod øst ligger Dynt med den høje skrænt, der hæver sig op fra vandet. Her lød fars forklaring: »Her havde tyskerne deres

kanoner stående, de kunne skyde tværs over Vemmingbund, bagind i de danske stillinger i Dybbøl skanser i 1864. Så rammer øjet det store hav, Østersøen, for længere omme at se Dybbøl mølle mellem de store træer, der står på hver side af landevejen. Næsten mod nordøst, nede i dalen under Dybbøl banker ligger Dybbøl by. Lige mod nord, ad den vej, vi er kommet, ser vi Dybbøl kirke med sine hvide mure mellem de høje træer, der omgiver den«. Fars forklaring fortsatte: »Det er jo på kirkegården der, general Bülow ligger begravet. Bülow døde på Sandbjerg slot, som vi lige kørte forbi. Det var i 1864 omdannet til lazaret. Øjet møder nu lidt længere mod nordvest Sottrupslanke kirkespir og endnu længere ude kirketårnet i Ullerup. Lader vi blikket gå lidt længere mod vest, ser vi det lille, slanke spir på Sundeved frimenighedskirke på sin bakketop mellem Nybøl og Stenderup. Så lader vi blikket gå ud stik i vest langs landevejen, og det rammer Bøffelkobbelskov, hvor vi om lidt vil gøre holdt ved graven fra 64. »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have«. Så har vi været horisonten rundt. Vi ser igen den toårnede kirke i Broager.«

Far elskede den plet her, hans ansigt lyste, når han stod der i vognen og viste ud over det smukke landskab ned over hans elskede Sundeved.

Far var tolv år i 64 og var med sin far i skanserne få dage efter deres fald. Han fortalte tit om den tur og om krigen i det hele, det var disse oplevelser som dreng, der gjorde, at han alle dage følte sig som stedbunden til Sundeved.

Vi drejede så gerne mod vest hjemad mod Nybøl. Skanserne, Dybbøl mølle og Sønderborg med den gamle pontonbro og slottet var en heldagstur for sig selv. Vi så nu graven ved Bøffelkobbelskov og hilste på gamle frk. Fink, der passede graven i sin have.

På vejen forbi skoven viste far gerne, hvor vi havde vort skovstykke med de høje bøgetræer. Far var glad for, at han ejede et stykke af Bøffelkobbelskov.

Så drejede vi fra landevejen ned mod gården ind ad »Æ Foot« og var nu atter hjemme, hvor ingen udefra kunne se os for de store træer, og der ventede et aftensmåltid i den store spisestue, hvorefter vi slog os ned i haven, hvor der blev drøftet og sunget i den stille aftenstund.

Af de nye tilflyttere, vi også fik meget samkvem med, må jeg

Far forklarer „en sag“. Det er lærer Berggreen, der får den lagt for.

nævne amtsskolekonsulent Niensens, som far og mor drøftede skolesager med. Hvor var vi drenge optaget af deres tre unge, smukke og livlige døtre. De holdt somme tider week-end hos os, og det blev til mange køreture med fars kørehest »Snip«, hvor de meget gerne ville være kusk, og til mange fornøjelige krogetspil på pladsen i abildgården. Jeg kan ikke lade være med at nævne en gang, da en af os drenge galant skænkede kaffe og over bordet på den anden side fangede et par blå øjne; han glemte fuldstændig sit hverv, så kaffen fossede ud over kop og bord.

Den, vi fik allermest med at gøre, var nu vor kære lærer Berggreen. Den forandring, han kom med til skolen i Nybøl, kan næsten ikke beskrives. De, der oplevede det, glemmer det aldrig. Berggreen kom med dansk undervisning. Det blev nu en fest hver dag i skolen. Det var vel nok en forskel fra den tyske skole med dens provokerende fortyskning af de danske børn ved det mest nødvendige hjælpemiddel, spanskrøret — det korte, der altid var i hånden, til rygstykkerne, og det lange, der blev låst ud af skabet, hvor man måtte bøje sig, så bagen blev godt stram og fik røde striber, der blev beskuet, når vi under kommando var til badning i Nybølner.

Jeg gjorde min entre i den store klasse hos lærer Desler, (havde indtil da kun gået hos lærerinden) med at skulle holde for en af de første dage. Jeg havde knaldet glasset på det store billede af »Der Kaiser«. Det må have gjort et dybt indtryk, da jeg husker det så tydeligt. Desler: »Nah, das hast Du gemacht«, sagde han, rejste sig fra katederet og stak sin hånd i lommen efter nøglen. Hele klassen vidste besked; den store stok blev låst ud af skabet.

Jeg så, han var meget veltilpas, da han gik hen til skabet; men da han vendte sig om med det lange spanskrør i hånden, prøvede han på at holde sit ansigt i alvorlige folder. Man så kun hans skæg samle sig i små krusninger ved hver mundvig som af et dæmpet smil, der dog ikke kunne holdes tilbage, da han måtte åbne munden for at sige: »Kom mal hierher, Svend«. Han gjorde altid nar af os Moosunger med de typisk danske navne, så det blev til et langtrukket »Schweend«. Jeg tumlede hen på den åbne plads foran bordene. Desler: »Bücke dich, — nein, noch mehr«. Da enden så var godt stram, susede spanskrøret, jeg så fra den mærkelige synsvinkel, at han hævede sig op på fodballerne i sine fjederstøvler, og jeg fik det ene svidende snært efter det andet, der satte ophovnede, røde striber. Det var jo en lidt voldsom begyndelse på den store klasse, så jeg blev i frikvarteret siddende på min plads og havde bøjet mit hoved ned over de sammenlagte arme over bordet. En af mine ældre søstre, der kom forbi på vej ud, bøjede sig ned over mig og spurgte med en lidt skadefro stemme: »Bed den Svend?« Hun påstår, der kom et inderligt langtrukket »Jaah«, fra mig.

I stedet for at tumle hen på straffepladsen, burde jeg vel have haft dristighed nok til at have fulgt Mathias Madsens eksempel. Da Desler en gang kaldte ham op med sit »Kom mal hierher«, strøg Mathias forbi ham hen og ud ad døren til den lange gang. Desler satte efter ham i fuld fart. Mathias, der var barbenet, formåede ved enden af den lange gang at få drejet ud af uddøren til venstre, ud i det fri. Desler derimod, der var i sine fjederstøvler, skred og havnede på hovedet i en stor affaldskasse. Eller, jeg skulle som Johannes Thiesen, være hoppet ud af vinduet og på den måde forsvinde hjem.

At Desler også praktiserede sine stokkeprygl som et opdragelsesmiddel over for sine egne to drenge, er der ét sørgeligt minde om. Skoledrengene var med ham til badning i Nybølnor, det var

i grunden en lumsk badestrand, der var så mange dybe huller i havbunden. Ernst Desler, den ældste af de to drenge, skred ud i et af dem og råbte skrækslagen på hjælp. Faderen, der altid sad inde på strandkanten for at overvåge badningen, løb med alt tøjet på ud i vandet, men da han omsider fik fat i drengen, var det for sent.

På grund af sygdom var jeg ikke med til badning den dag, men mine skolekammerater fortalte mig om det rystende syn, det havde været for dem at se faderen komme vadende ind med sin druknede dreng i armene. De fortalte, at Ernst havde røde striber, som efter spanskrørsslag, ned over hele sin nøgne krop. Han ligger begravet i Nybøl.

Nå, min omgang klø fik jeg på en måde hævnnet.

På »Æ Kejses Geburts«, som vi kaldte kejserens fødselsdag, skulle der altid en klasse med ud at hejse flaget. Det frydede Desler at beordre mig til at bære den tyske fane ud til stangen. Kejserens fødselsdag var jo den 27. januar; den dag var der netop godt tåget og pløret på skolepladsen. Der var en særlig stor mudderpøl, som jeg jo slet ikke kunne se af bare benovelse over at gå der ved siden af læreren med den tyske fane i favnen. Flaget foldede sig ud og faldt ned foran mig! Jeg kom til at træde i det med det resultat, at jeg faldt pladask på maven ned over det og fik det rigtig godt sølet til. Sikken en ballade, Desler blev helt »konfus«, vi blev beordret hen til vandposten, hvor vi med stor fornøjelse postede vand på det. Det blev en ynkelig våd klud, vi med stort besvær fik hevet op i tågen. Jeg fik aldrig den »ære« oftere.

Nej, Berggreen kunne uden stok. Han fortalte nu det, vi i hemmelighed over for myndighederne havde haft huslærerinder eller vandrelærere til. Det var jo unægteligt også noget andet for ham, i stedet for at skulle fortyske som sin forgænger, nu at lære os det, vi havde længtes efter. Berggreen var en mester, så alt det fundamentale, regning og skrivning, gik ind som en leg — med det andet. C. A. Berggreen, sønnesøn af komponisten af samme navn, kom også med sang og musik, — ikke kun for sine elever i skolen, men som en meget dygtig og afholdt dirigent for sangforeningen både i Nybøl og Vester-Sottrup. Disse koncert- og sangaftener blev ret snart de største og kønneste fester, vi afholdt både i Nybøl og i forsamlingsgården i Vester-Sottrup. Det kom til at betyde så uende-

lig meget for hele egnens befolkning, at den på så fin og køn en måde blev delagtiggjort i dansk sang og musik.

Ja, det, der betog os mest ved at komme tilbage til moderlandet, var vel nok det, at børnene nu kom i dansk skole og åbenlyst måtte høre om dansk åndsliv. Det havde vi jo nok også gjort før, og jeg mindes, hvor betaget vi var, når der blev læst højt for os. Jeg må nævne Ingemanns romaner. Hvor de dog betog os drenge! Jeg kan endnu høre mor begynde på »Erik Menveds Barndom«, den herlige fortælle måde, Ingemann her har. Jeg tror, Ingemann er en af dem, der har betydet meget for bevarelsen af sønderjyske børns kærlighed til dansk historie. De bøger har man senere prøvet at forkorte, så de er ødelagte, ikke til at få mening i, der kommer nu det ene tomrum efter det andet, og de får lov at stå ulæste på reolerne. Kritikken af Ingemanns historiske fremstilling og af hans belysning af historiske personer gjorde en ondt. Jeg tror, de skikkelser, han har frembragt, har gjort deres virkning, såvel som dem Kaj Munk har frembragt, f. eks. ham, som Kaj Munk lader komme ridende på en so ind på »Nørreris« for at tale med Niels Ebbesen og hans kone. De tre prægtige danske skikkelser har Kaj Munk måttet fremføre for os på sin måde for at få sagt os det, han ville.

— — —

Jeg tror nok, det gik lidt ud over vor omgangskreds, at far og mor blev så optaget af og fik så meget med de nye tilflyttere at gøre. Vi boede jo, selv om midt i byen, dog fuldstændig isoleret af vor store have og de mange store træer, som gården lå gemt i. Far og mor var så optaget af deres, så de ikke havde tid til at fundere over, hvad folk mente om deres færd.

— — —

Der var nogle vintre med masser af sne. En søster var forstan-derinde på Lyshøj børnehjem, og hun havde inviteret alle os unge til julegilde. Vi var jo mange og kunne ikke være i een kane, vi lånte derfor Valdemars og kom så afsted i to.

Vores gamle kane brændte i sin tid sammen med gården. Far havde siden købt en brugt, men den var gammel nu og meget skrøbelig; at få en ny lavet hos en håndværker i den landbrugskrise, vi var i, kunne der ikke blive tale om. Far og jeg besluttede os til at prøve at lave en ny selv.

Der blev købt »vålbrædder«, brædder, der kunne købes, som de

var, lige skåret ud af stammen, det var de billigste. Det skulle foregå i laden, hvor den gamle kane blev sat op som model. Mor kom over for at se til os og måske også for at drille lidt, men da hun så far gå og fryse trods meget tøj, gik hun igen. Da vi kom ind til middag og kom ind i den daglige spisestue, var den fuldstændig tomt for møbler, og stuen blev os anvist til værksted. Hvor det lignede mor. Hun var ligeså optaget af foretagendet som vi og meget spændt på, om det ville lykkes. Vi måtte ikke være i loen og fryse, vi skulle ind. Det skulle for hende gøres til hjemlig hygge, selv om der kom spåner og savsmuld ind. Vi havde mange fornøjelige dage, og det lykkedes så godt, at ingen ville tro, vi havde lavet den nye kane selv.

Nå, vi havde en herlig kanetur til Sønderborg. Blandt os unge var der en sød ung pige, som en af brødrene var optaget af. De var så temmelig jævnbyrdige, så der kom af og til rivninger dem imellem. Midt under gildet, vi dansede i gangen, gik døren op, og ind kom en anden bror, der dengang var i Paris, men pludselig havde fået hjemlængsel efter dansk jul, og nu var han her. Han smed overtøjet og var straks med i dansen. Omtalte unge pige og han havde aldrig set hinanden før, og de dansede —.

Omsider kom vi afsted hjemad. Den først omtalte bror fik sin dame op i den kane, han kørte, og han fra Paris kom i den bageste. I den første blev der snart erklæret krig, og skytset fløj frem og tilbage. Pludselig råbte den unge pige: »Prrr«. Hestene holdt, og hun hoppede af og satte dem i gang igen, hun ville gå hjem. Da den bageste kane indhentede hende, blev der af »pariseren« råbt: »Prrr«, og han ud af kanen, vi så dem ikke mere den nat —. Men de er den dag i dag et lykkeligt ægtepar.

— — —
Endnu et glimt fra de glade ungdomsdage.

Vi havde spillet dilettantkomedie. Øvelserne på den kolde scene havde bevirket, at jeg måtte til sengs med en lungebetændelse. En søster var så elskværdig, at hun fik nyrebetændelse, så vi holdt hinanden med selskab på det store gæsteværelse. Hun måtte også holde sin fødselsdag i sengen under sygdommen. Denne var dog nu på retur, så vi kunne godt modtage fødselsdagsgæster. Min søster læste et brev op, hun havde fået fra en anden søster, Sigrid, der som så ofte før mindedes træk hjemmefra. »Kan du huske, da vi

ventede besøg af pastor Jensens søn Martin fra Rinke­næs. Martin Jensen var hjemme på besøg fra konservatoriet i Wien, som han den gang studerede ved. Hvor var vi optaget af, at han ville komme og besøge os, vi følte os meget beæret, og vi ville så også modtage ham standsmæssigt. Kan du huske, vi stod tre »mand« høj oppe ved smuthullet ind i haven mellem lindene? Vi havde violinen med, og hver gang vi hørte en komme gående ude på vejen, spillede Marie melodien til »Når fjordene blåner«.

Vi stod der meget, meget længe, men der var ingen, der reagerede på den smægtende melodi. Omsider opgav vi at lokke den fagre ungersvend ind til os og gik meget skuffede ind. Ja, og der sad så vort hjertes udkårne ved et veldækket kaffebord, nok så uvidende. Han var drejet ned gennem gaden og kommet bag ind, og på den måde undgik han at skulle vælge og vrage mellem os tre gratier.«

Inge Lorensen, der var en af gæsterne, slog hænderne sammen og udbrød begejstret: »Nej, havde jeg fået sådan et fødselsdagsbrev, måtte I godt ha' alle andre gaver for mig.«

— — —

Far kom ud i køkkenet (en lille smule kejtet), mor skulle se ham med ridderkorset, nu første gang han selv havde heftet det på. Da han fik det, blev det jo heftet på af amtmand Thomsen.

Hvor var far glad for det, nu kunne han ligesom bedre hamle op med mor, der jo i flere år havde kunnet hefte fortjenstmedaljen i guld på sit bryst, når hun skulle være rigtig fin.

Jeg må her fortælle om, da far skulle i audiens for at takke kongen for ridderkorset. Far var jo en rigtig grundtvigianer, gik selvfølgelig derfor også med den typiske bredskyggede sorte hat, når han var i stadsen. Han gjorde lidt nar af den høje cylinderhat, havde aldrig ejet en. Nu var det blevet ham foreholdt, at til audiens, eller når man var tilsagt til taffel, skulle der høj hat til. Far kviede sig og ville låne sig tilrette. Han prøvede først i stilhedovre hos sin gode ven, Kasper Jensen i Broager, men hans hat var for lille. Han var så nabolaget rundt, men de var alle for små, og hvor de drillede ham! Han kom hjem med uforrettet sag, men med mange skoser over sit arme hoved.

Nå, far kom til København, og en af hans døtre, der boede der, var med ham ude at købe en høj hat. Far boede hos datteren, og som altid, når han overnattede der, sov han i hendes udstillings-

stue for hendes vævede stoffer. Mellem den og den anden stue, hun boede i, var der glasdør.

Far må alligevel have været optaget af sin nye, høje hat, som der jo nu skulle promeneres med om på Amalienborg slot.

I hvert fald så datteren næste morgen gennem glasdøren far vågne. Han opdagede sin nyerhvervelse i opslået stand på bordet, svingede sine ben ud af sengen, gik hen og greb den og satte den på sit hoved, og med hatten på hovedet tog han så fat på selve den egentlige påklædning.

Det var vel nok »haps« for mor, da hun fik det fortalt.

Nå, far ville, mor skulle se ham som ridder. Han var tilsagt til taffel på kongeskibet i Sønderborg. Det var jo en herremiddag, ingen adgang for damer. Mor skulle ikke med, hun måtte kønt blive hjemme.

Hun så på far: »Ja, det klær dig sandelig, Peder Moos. Det var jo en god kvittering for »Æ Kritbar«. Mor hentydede til, at far i smug havde lavet en trillebør, og med den godt indpakket var han kørt til Sønderborg med den som en foræring til oberst Pedersens lille dreng. Vi syntes, mor var for slem. Det gjorde far ondt, kunne vi se. Han gik med et: »Dit asen!«

Så var far til taffel, men oberst Pedersen kunne herom fortælle: Så snart kong Christian lagde sit spisebestik, gjorde alle det, og når kongen rejste sig, rejste de andre sig også fra bordet. Far også, men han havde endnu lidt i glasset. Han havde jo selv indprentet sine børn, at det hørte sig til at spise helt op og gøre sin tallerken pænt ren, så far vendte sig om for at få den sidste mundfuld. Oberst Pedersen greb ham imidlertid hurtigt i armen med et: »Peder Moos, det kan man skam ikke.«

Det morede obersten. De var sjældent sammen, uden at han mindede far om det med: »Hvordan er det i grunden, Peder Moos, var vi ikke til taffels sammen en gang?« Fars replik: »Nå, var obersten også med!«

En nabo sagde: »Uha, hvor kører der dog altid mange store flotte biler ned til jer«. Og der var vel noget om det.

Det må have været lige efter genforeningen, omkring det store nordiske skolemøde, der blev afholdt i København, men det afsluttende møde blev holdt her i landsdelen, på forsamlingsgården i Sundeved, med udflugter til Dybbøl og Sønderborg, og med de

Mor på sin morgentur.

mange deltagere indkvarteret rundt om i hjemmene. Det var vel også i den tid, de nye skolelove for det genvundne land blev til. Mor var kommet i bestyrelsen for Dansk Skoleforening, og vi fik på den måde en del med det at gøre.

Mor kunne, når hun tog ordet i København eller på andre møder, komme med nye ideer eller fremgangsmåder, og det bevirkede ofte, at en af tilhørerne bagefter gerne ville uddybe spørgsmålet. Mor kunne da virke famlende. Det var kommet som et glimt, men endnu ikke sat i form. Der var vel også dem, der erfarede, at en virkelig samtale om noget nyt, der var for, skulle føres i hendes hjem, hendes mand skulle være tilstede, det var vekselvirkningen mellem de to, der satte form på tankerne.

Der holdt en bil for døren. En af drengene ville se, hvem det nu var, og kom ind i stuen. Der sad to, en mand og hans kone i sofaen. Mor sad ved sit skrivebord med hånden under hagen, den typiske stilling når noget optog hende. Mor var lige kommet ind fra sin morgentur, var i stort forklæde, kurven med grøntsager var sat hen

til spisestuedøren. Far gik op og ned ad gulvet. Han havde været i haven, havedøren stod åben, og fars havesaks stod op ad en stol. Far havde en hvid trøje på, der ikke var helt hvid mere, og han havde ild på sin krumme shagpipe, hvori der blev røget grov tobak. Fars tænder protesterede nu mod at holde den halvlange. Det var forholdet overfor de hjemmetyske skolebørn, der blev drøftet. Gæsterne havde vel drøftet det samme spørgsmål både hos Jepsen Christensen i Høgsbro og med H. P. Hanssen i Åbenrå, men var nu på vej til København kørt denne vej for at høre sagen belyst fra de to, der i politik så det fra hver sin synsvinkel. Og det blev vel nok drøftet med åben pande. Gæsterne sad vel og hørte på diskussionen far og mor imellem, men vel allermest for at høre en mor fremføre sit syn på børneskolen her i Nordslesvig. Det måtte vel veje mindst lige så meget som en mands, selv om kvinderne her i Nordslesvig først havde fået stemmeret nu ved genforeningen.

Det trak ud, og da de omsider skulle køre, var chaufføren ikke helt sikker på vejen; der måtte ingen tid spildes, hvis færgen skulle nås. Derfor måtte den unge mand med. Det var den gang en oplevelse at komme med på biltur. Det var en åben Opel, en flot vogn, og så havde den dobbelt vindskærm, altså også vindskærm for dem, der sad på bageste sæde. Tænk, den kørte sommetider over 60 km i timen, vi for ned over pontonbroen ved Sønderborg, hen ad Havnegade, om det bratte sving ved Hotel »Alssund« og hele Perlegade igennem, hvor folk så efter den fine vogn med den rasende fart. Den unge mand nød det i fulde drag og beundrede ham, der sad ved rattet og nu styrede vognen ud og ind, op over bakker og ned gennem dale ad den hullede vej gennem de alsiske byer. Hvor nød han den storslåede udsigt, da man fra de sidste bakke- drag så ud over havet og så, at færgen dog endnu lå i lejet.

Det var selve kaptajnen, der tog imod. Han hilste med stiv honor på den store gæst. Det var han sandelig ikke bleven hilst med i Nybøl, men med et jævnt »Goddag«, og et fast håndtryk. Godt, fru Moos havde ringet, det var lidt over tiden, ellers havde færgen ikke ligget i lejet endnu.

De to, jeg her har fortalt om, var Ingeborg og Jacob Appel. De kom, fordi Appel havde hørt mor afslutte det store skolemøde på forsamlingsgården i Sottrup, og måske havde Ingeborg Appel hørt lignende klare glimt, lige sagens kerne, fremført af mor ved et af

de mange bestyrelsesmøder, de var sammen til i København. Jeg husker, mor kom hjem en gang og ikke var veltilpas. Hun havde været tilsagt til at komme ind i undervisningsministeriet til samtale om skolelove og havde følt sig fuldstændig tom. Jacob Appel har så en gang over for amtsskolekonsulent Nielsen ladet forstå, at det havde været en skuffelse. Skolekonsulenten havde da sagt, at en samtale på højeste plan skulle foregå i hjemmet. Ingeborg og Jacob Appel viste altid mor og far stor taknemmelighed for, at de havde haft det besøg hos os.

— — —

Det var selvfølgelig, at de mere udprægede kvindesagskvinder ofte kom. De ville have mor med i det arbejde også, men her følte mor sig ikke hjemme. Mor havde sit at kæmpe for: Vanskeligt stillede børn og hjem. Vel også det, at kvinderne måtte finde deres plads som ligestillede mennesker sammen med mændene, og at de kun kan gøre det ved at være sig selv, være som kvinder og være lykkelige i det.

Mor har en gang ved et stort møde i Dansk Kvindesamfund i Haderslev, hvor hun var taler, udtalt, at kvindernes gerning skal være i ly af manden. En af tilhørerne skal ifølge Ingeborg Refslund Thomsen have sagt: »Ja, men Herregud, Peder Moos har da altid levet i ly af Magdalene«. Det tror jeg gerne, far ville indrømme, måske med et lille bitte lunt glimt i den ene øjenkrog. Jeg ved, at mor endnu mere har følt, hun kun kunne virke ved fars styrke og kærlighed. Det var nu det, der gjorde hende så tryk.

Der skulle afholdes et kvindesamfundsmøde i Sønderborg. Louise Wright, Gyrithe Lemche og Julie Arenholdt kom og boede hos os, og der blev vel nok drøftet! Det var drøjt for far. Mor måtte ustandseligt minde ham om hans værtspligter. Han ville stikke af, men mor holdt ham fast. Der blev også drøftet politik. Julie Arenholdt ville have mor med ind i Det radikale Venstre, hun var meget ivrig radikal, var medlem af hovedbestyrelsen for det radikale landsforbund og i bestyrelsen for Hovedstadens radikale Venstre. Men mor ville ikke, følte absolut ingen trang til at vove sig ud i noget, der ikke lå hende stærkt på hjerte.

Far kom ud til os i stalden. Han var jo skabt ligesom alle andre mennesker, så idet han gik op og ned ad staldgangen kom der et lille »knur« — »Nåda«, sagde han, gav et lille hop og fortsatte med

et lunt glimt: »Det er alt det radikale, de fylder i mig, det går lige igennem«.

Mor ville prøve selv at være kusk for sine gæster til mødet i Sønderborg.

Far blev ved med at levere mælken til Jørgen Zachariassen på Mejerigården i Dybbøl, indtil mejeriet der blev nedlagt. I mange år kørte vi derfor hver morgen vores mælk ud til den gamle Broagervej et godt stykke ad Sønderborg til. Far havde altid en kørehest, så han kunne komme afsted, uden at markarbejdet blev forstyrret. Kørehesten måtte altid gøre den mælketur, også den kørehest vi havde den dag, en islænder. Det var næsten kun far, der kunne dirigere den hen, hvor han ville, den var meget egen.

Mor og de tre andre fyldte godt i jumben. Mor så lidt betænkelig ud, da far gav hende tømme og pisen. Hun så en lille smule bedende op på ham, men fik da startet, og »Isse« luntede af sted med sit vægtige læs.

Men kun op til Broagervej, her nyttede mors talegaver intet. »Isse« drejede ind, hvor den plejede at dreje ind, mens mælken blev læsset af. Da den sædvanlige tid var gået, vendte den vognen, selv om mor trak i tømme, så den måtte bøje hovedet helt om i siden. Det lykkedes mor at få den i den rigtige retning et par gange, men ikke et skridt i retning mod Sønderborg.

Da det lykkedes at få den i den retning igen, blev pisen brugt eftertrykkeligt, men »Isse« snurrede rundt, og afsted i fuld galop. Den standsede først med hovedet mod stalddøren, der heldigvis var lukket.

Der blev hurtigt rekvireret en bil, og de nåede derud i rette tid. Da »Isse« på den måde havde vist sin utilbøjelighed til at ville fremme kvindesagen, blev den solgt. Den afløstes af den altid villige og raske »Snip«, en krydsning imellem en oldenborger og en lithauer. Mor greb ikke den slags tømmer oftere.

Det, at mor er bleven kaldt en markant personlighed, skyldes vel især, at hun overførte indbydelsen fra Dansk Kvindesamfund til at lade Den nordslesvigske Kvindeforening gå ind eller op i det, tværtimod holdt på, at Den nordslesvigske Kvindeforening, med alle de særopgaver, der lå for henede, skulle blive stående som en selvstændig forening.

Fru Julie Arenholdt, der var formand for Dansk Kvindesamfund,

havde svært ved at forstå mor, at hun ikke ville, at Den nordslesvigske Kvindeforening skulle ind under Dansk Kvindesamfunds beskyttende vinger. Der kom ikke meget samarbejde dem imellem. Julie Arenholdt mente derfor heller ikke, hun ville med til Nybøl igen efter den afbrudte køretur og mødet i Sønderborg.

Louise Wright og Gyrithe Lemche var straks på mors side. Henni Forchhammer, der kom med hjem i stedet for Julie Arenholdt, kneb det i begyndelsen også for at forstå mor, men med hende, der var formand for Danske Kvinders Nationalråd, fik mor en hel del at gøre. Ved et møde den 28. marts 1920 i Danske Kvinders Nationalråd, holdt mor et foredrag, hvor hun fremførte Den nordslesvigske Kvindeforenings mål og arbejde fremefter, og ved det møde blev så hendes forening optaget som en selvstændig forening. Efterhånden som Henni Forchhammer så og fulgte med i mors arbejde, blev de gode arbejdsfæller, ja, til sidst endda gode venner, og hun kom ret ofte på besøg.

Julie Arenholdt og mor kom ikke på talefod, så i bladet »Kvinden og Samfundet« søger man forgæves efter stof om mor, end ikke selve genforeningen er der skrevet ret meget om, så radikalt indstillet var det. Det blev dog omsider en kreds af kvinder for meget, så de med Gyrithe Lemche og Louise Wright i spidsen, brød ud og stiftede »Tidens Kvinder«, der heldigvis har gode referater både om genforeningen og nordslesvigske kvinders tur til København den 26. maj 1920.

Ved det store fællesmøde i Vejen den 23.—27. juli 1920, som Dansk Kvindesamfund afholdt for at byde sønderjyske kvinder velkommen til arbejde, var det ikke mor, men næstformanden, frk. Hanne Jenssen, Haderslev, der tog imod og holdt takketales.

Hanne Jenssen og mor havde i det hele ikke så meget tilfælles i deres syn på kvindeforeningens arbejde. Mors stærke pointering af, at kvindens første plads var i hjemmet hos mand og børn, kunne man vel heller ikke forlange, den ugifte Hanne Jenssen ville indrømme var den eneste mulighed for at få det helt rigtige ud af livet.

Mors syn på et hjem kan jeg lettest få frem ved at lade hende selv fortælle det med et stykke, hun skrev i »Julehilsen til Soldaterne« ved slutningen af den første verdenskrig:

»Naar Hjemmene nu ogsaa denne Jul vil prøve paa at sende sin

Hilsen ud til jer, Børn fra nordslesvigske Hjem, er det under stærk Paavirkning af, at Krigen nu har talt sit sidste Ord, og at det saa er dennes Modsætning, Hjemmene, som skal til at tale. Vi, som nu er saa vant til Støjen og den buldrende Tale, vi maa nu samle os og lægge Øre til, for at høre ret, naar Hjemmene fører sin stille Tale.

Første Gang, vor Dreng var hjemme paa Orlov, var han gaaet over Markerne, ind gennem Staldene og havde staaet og klappet Hestene lidt, og da han sad inde i Stuen mellem os alle, sagde han: »Jeg har aldrig før vidst, at I holdt saa meget af mig«. Det var vel underforstaaet: Og at Hjemmet var mig saa kært. Kort før han faldt, var han atter hjemme og gik den sidste Dag ud over Markerne, saa derfra ud over Landet, det var jo det Land, som han og saa mange andre kom til at give Livet for. Det er jo ikke saa underligt, at de elskede det saa højt. Han traf sine yngre Brødre i Roemarken, hjalp dem tilrette og sagde: Nu kommer jeg nok ikke hjem mere, pas nu Fars Marker godt, og vær mod hinanden som gode Kammerater. Ja, det er jo ganske jævnt og ligetil. Det, som gik gennem hans Sind, er gaaet gennem tusinder, — Hjemmets Magt, Hjemmets bevarende Kraft, Hjemmets rige, varme dybe Kærlighed er sikkert bleven prist og velsignet i mangt et ængsteligt og raadvildt Sind i disse Aar. For dette Hjem er der ofret alt, hvad Mennesker ejer, Liv og Sundhed, — for at dette Hjem atter kan svømme frelst paa Tidens Flod — saa var det dog ikke forgæves.

Har da Hjemmene, ved Guds Naade, evnet at yde den nødvendige Hjælp til hver enkelt derude, som det har vugget i sit Skød, — saa maa vi vide, at ogsaa Fredens Tid bliver en Arbejdets Tid, maaske i endnu højere Mon. — Skal det brudte heles, de forskellige Elementer sammensmeltes, Troen styrkes, Haabet frigøres, og Kærligheden uddybes, ja, saa kaldes der for Alvor ad Hjemmene, saa maa vi vie Hjemmene vor bedste Kraft og vores varmeste Bøn, for i Hjemmet skal nu plantes Spiren til vor Folketro, der skal Minder fredes, for vor Fremtid bygges Bro. — —

Inden for Hjemmets Mur skal det værnes og vogtes, fredes og dyrkes, som den ny Slægts Lykke skal vokse ud af.

Saa er det dog Sandhed, Guds evige Liv, og har ogsaa stadfæstet sig her i denne Holmgang, hvor mørkt det ellers længe saa ud. — Alt det store, hovmodige og overhaandsmægtige, som har Løgnen

til Fader, udvikles kun til Død — og det Haab, som tit var svagt og truet, men skjult med Bøn, Menneskehjærter, skærmet med Tro og dugget med Graad, værnet og vugget og nærret ved Hjemmets stille, stærke Magt, det faar Lov at leve, fordi, det har Livet i Gud. — Skulde saa ikke vor Lovsang ofres Ham til Ære, Ham, som gemmer og ikke glemmer, Ham, som holder sine Løfter, som ved Raad for alt og intet sparer.

Saa lad nu ind mod Jul vore Tanker drages indad og opad mod Hjemmet hist og mod Faderens skjulte Raad for al Verdens Nød, som var dette at give os Jul. Det er Stadfæstelsen paa, at vi ikke er glemte, og at Dørene er aabne til Hjemmet hist, hvor vi kan hente alt, hvad vi behøver til at bygge Hjem paa hernede: Lyse Tanker, gode Ord, rene Sind.

Ja, al Guds Herlighed tog Bolig hos os Julenat for aldrig at forlade os mere. Julebarnet er lige god at gæste i Storm og stille, for Ham er given al Magten i Himlen og paa Jorden. Saa kunde det jo være, at vor Takkesang denne Jul kunde blive saa fuldtonende at,

al Guds Engleflok med Amen
 slaar de gyldne Vinger sammen
 takke Gud for Verdens Trøst:

Ja, Verdens Trøst, Hjemmenes og Hjærternes Hjælp og Trøst, levende og nærværende hernede, hvor der sukkes efter Trøst, saa maa vi vel have Lov at synge:

Glade Jul, dejlige Jul,
 velsignede Jul!

Magdalene Moos.

— — —
 Jeg har fået lov at låne protokollen fra Den nordslesvigske Kvindeforening, ført af fru Paula Fink i Åbenrå.

Jeg kan se, at sidste gang mor, sammen med Paula Fink, har underskrevet den, er den 7. februar 1938. Den 28. august 1937 begyndte Paula Fink: »Mødet har været udsat længe, fordi Magdalene Moos i længere tid har været indlagt på dr. Beyers klinik her i Åbenrå«. Det får mig til at tænke på den strenge tid, mor oplevede. En af hendes drenge havde overtaget gården, og mor var flyttet op på aftægten. Far opholdt sig mest i Broager hos sin ældste datter, der havde overtaget Kasper Jensens boghandel der. Da

hun ikke var oplært i handel, følte far, han måtte hjælpe der, det han formåede.

Kasper Jensen var født i Gerup ved Tønder, han havde sidst i firserne fået en god ansættelse som friskolelærer i Holstebro, men da han hørte om den tyske skoleforordning, der så at sige forbød al dansk undervisning, skrev han til H. P. Hanssen, om der muligvis kunne være et arbejde for ham at tage op som vandrelærer. Han opgav sin faste stilling og kom til Broagerland og Sundeved, hvor han kom til at yde et godt arbejde i vor sags tjeneste. Det var kun i et ret kort åremål, Kasper Jensen kom til at virke som vandrelærer, for tyskerne fik det forpurret, og så kom han til at savne et levebrød og en bopæl for derfra at kunne fortsætte med den ret store oplærings- og foredragsvirksomhed, han var kommet så godt i gang med. Han boede den gang, det stod på, hjemme, men havde ellers haft kost og logi rundt omkring i de byer, hvor der samledes børn til hans undervisning.

Far foreslog ham at prøve med en boghandel, der muligvis kunne oprettes i Broager. Far kørte til Broager for at tale med købmand Ottosen om det; denne vidste tilfældigvis, at der var et hus at få, hvor der var lidt skotøjshandel. Men ellers var han ikke så interesseret. Så kørte far over til sin ven Jørgen Zachariassen i Dybbøl, der straks var med, og huset blev købt. Kasper Jensen sagde senere: »Å, a bløv pot derind«.

Kasper Jensen og hans søster Margrethe, der holdt hus for ham, tilbragte 1. juledag ovre hos os i Nybøl i det meste af den tid, de levede. Margrethe døde flere år før han, og min ældste søster holdt så hus for Kasper Jensen, til han døde.

Hun arvede forretningen kvit og frit efter ham, desforuden arvede alle vi andre søskende hver en lille sum penge. »I får lidt til hjælp til jer dygtiggørelse«, sagde han.

Det var nu ikke bare far, der syntes, han måtte hjælpe til hos en af børnene. Mor gjorde det også.

Vi havde købt 40 tdr. land ude i Høkkerup Nørreskov og der fået bygget en gård til en af os drenge. Han var endnu ugift, så det gik ikke så godt, som det burde. Mor pakkede resolut en kommode og bad en af os køre sig derud. Hun overlod sit hus og have til en af sine dygtige medhjælpersker (der senere blev min kone) og blev så i lang tid derude for at sætte skik på det.

Der var imidlertid een derude, der absolut ikke ville afgive sit herredømme. Nogle gode venner havde, da Mads flyttede derud, foræret ham 10 gode brune italienerhøns og en mægtig hane, sidstnævnte herre regerede over hele gården, når Mads var i marken.

Da mor en af de første dage tillod sig at gå over i vognporten, hvor der i et hjørne var indrettet hønsehus, for at hente æggene, for den respektløs på hende og hakkede hende flere gange tilblods i benene. Da Mads kom ind fra marken, og mor ikke var i køkkenet, søgte han og fandt hende omsider ovre i vognporten stående oppe på en vogn med en lang stage værgende sig mod den rasende kokkemand. Det kan nok være, han fik fat i kalorius, og dens hoved faldt omgående for en økse. Det gav mad til flere dage, som mor senere fortalte.

Men tilbage til protokollen og mors sygdom. Mor havde det ikke let. Han, der havde overtaget hjemmet, var syg, og mor vidste, det kun var kort tid, han havde tilbage at leve i. Hvordan skulle det hele forme sig? Flere af børnene havde sat benene under eget bord og havde nok at slås med. Mor havde hænderne fulde med byggeudvidelser både på børnehjemmet i Rønshoved og på hvilehjemmet på Rømø. Der var ansøgninger om at få det økonomiske ordnet. Det gav flere rejser til København for at få planerne godkendt i de forskellige institutioner, ja, ligefrem et besøg hos flere rigmænd, for at økonomien til hjemmene kunne blive så god som mulig, således at foreningen ikke skulle blive så hårdt bundet, at der ikke kunne ydes tilskud andre steder, som det var blevet tradition. Der var rejser til hjemmene for at mødes med arkitekter og for at drøfte og planlægge.

Vi kunne se på mor, når hun sad og arbejdede ved sit skrivebord, at hun var træt. Det kneb for hende med at se. Hun strøg sig over panden, som om hun havde hovedpine. Omsider fik vi hende til at søge læge, og det blev så til, at hun blev indlagt på øjenklinikken i Åbenrå.

Vi havde aldrig oplevet, at mor var syg, vel aldrig følt, at der var noget, der trættede hende, og vel aldrig, at hun havde særlig travlt. Det var, som om alt, hun var i gang med, var det bedste, hun vidste.

Vi ældre søskende havde nok set mor ligge til sengs. Når vi da kom ind i sovekammeret, lå hun der som en lykkelig kone med sin

lille nyfødte. Nu var det noget andet. Jeg kan i protokollen se, at mor efter sit klinikophold har være flere gange i København både for hjemmene, men også for andre møder, og været flere gange på byggepladserne. Ved et tilsynsrådsmøde den 20. oktober 1937 skriver Paula Fink: Jeg må meddele, at Magdalene Moos ikke kommer, da Peder Moos er død i morges.

— — —

Som nævnt hjalp far de sidste år, han levede, sin ældste datter i Kasper Jensens boghandel i Broager, som hun havde arvet. De første år kunne far jo tage toget derover. Banen blev imidlertid ret snart nedlagt, den havde ikke noget at køre med, tilsidst var far tit den eneste passager. Det kunne ske, at han var lidt sent på vej, og toget begyndte at køre, men når lokomotivføreren med sit lokomotiv var kommet midt ud på vejen, kunne han se far komme et stykke nede; og når far vinkede med sin stok, bakkede han toget tilbage til stationen, og far kom med.

Da banen så blev nedlagt, blev det mere besværligt, og far fik sig en seng derovre. Hvis ikke andet var på færde, kom far nu næsten kun til Nybøl lørdag—søndag.

Far var rask og åndsfrisk til det sidste. Var ene en tur i København og rundt at besøge sine børn i foråret 1937.

Hen på efteråret talte far af og til om det, han troede snart ville forestå. Især når han blev svimmel, kunne han lægge hovedet lidt på skrå og sige til en af sine kære: »Mon jeg snart skal dø?«

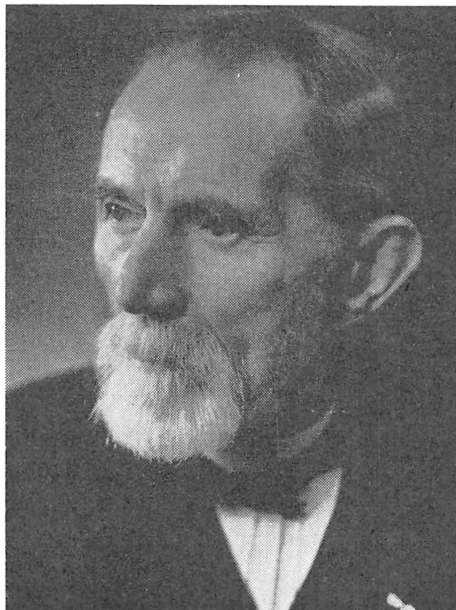
At det var i fars tanker, vidner også det om, som min kone fortalte mig, sidste gang far, i foråret 1937, besøgte os.

Far stod ude på vores veranda, mens Kis gik og ordnede morgenbord. Hun hørte gennem den åbne havedør far nynne på Blichers »Sig nærmer tiden, da jeg må væk«, hun hørte tydeligt ordene: Thi også jeg er kun her på træk og haver andetsteds hjemme.

Den 18. oktober havde far et ret besværligt svimmelhedsanfald. Da det var overstået, ringede han til Aage Møller, Rønshoved, og bad ham komme.

Siden Aage Møller havde oprettet frimenigheden i Rønshoved, havde far med stor glæde tilsluttet sig den.

Aage Møller fortalte, nu da jeg var henne at snakke med ham om fars sidste dage: »Ja, det er da din far, der er skyld i, at høj-

Peder Moos, omkring 1935.

skolen kom til at ligge her i Rønshoved. Da jeg i sin tid averterede efter en ejendom her i Nordslesvig, fik jeg to tilbud, et fra Nybøl, og så dette her. Jeg så først på den i Nybøl og tog derfra til Dybbøl for at tale med nogle om sagen, blandt dem var din far. Da han hørte, jeg havde tilbud på den ejendom her i Rønshoved, sagde han straks: »Der skal du lægge din højskole, for det skal være en grænselandshøjskole«. Det blev så afgørende for mig, at jeg straks fik Nicolai Christensen til at ringe efter en bil, og jeg kørte her ud og købte ejendommen«.

Aage Møller kom så den dag over til far, og der sad han ved bordet og røg på en cigar. Aage Møller: »Nå, Peder Moos, det ser jo ud til, du har det godt, jeg troede, du var syg, siden du bad mig komme. Det er jo min fødselsdag i dag, ved du vel nok?«

Far: »Nej, er det din fødselsdag, så vil vi ikke tage det så alvorligt i dag, men fornøje os over den«. De havde et par gode timer sammen, hvor far var veltilpas. Næste morgen havde far igen et svimmelhedsanfald, og han bad igen Aage Møller komme.

Aage Møller kom, og de havde en god dag sammen, hvor far var til alters.

Da far om aftenen ville op i sin seng, følte han sig igen lidt svimmel. En af hans drenge ville hjælpe ham op ad trappen. Far afslog med ordene: »Nej, holdt, min bror, selvom det er sidste gang, vil jeg gå selv«.

Da hans datter, ved den tid hun gik til ro lidt over midnat, så ind til far, var han død.

Far, din dåd i det stille du øved' tro
med trang til sandhed, i hjem og kirke
med sang, du fægted' åbent for dit virke,
du gik så glad på den lyslange bro.

Så kom far for sidste gang hjem til Nybøl, hans båre stod i verandaen oppe på aftægten hos mor. I de samme dage lå hans søn Jens — der skulle have ført hjemmet videre — på båre i kuppet ved Landshospitalet i Sønderborg.

Nu skal man vel ikke dvæle alt for meget i begravelsestaler og nekrologer, men det gør en alligevel godt at læse, at andre har haft samme syn på ens forældre som en selv, og derfor synes jeg, at jeg gerne vil tage nogle uddrag med her.

Efter referat i »Flensborg Avis« den 26. oktober 1937 talte ved fars jordefærd i kirken først frimenighedspræst, forstander Aage Møller, Rønshoved, ud fra bibelordet »At Gud er Kærlighed«. Han omtalte Peder Moos som sin meget nære ven, der gennem sin kristentro havde lært at elske sine medmennesker, sit folk og fædreland varmere og stærkere end de fleste. Han var så trofast, om end til tider stejl. Hans kærlighed til kirke, slægt og venner var for ham en gave, han havde fra sin tidligste ungdom. Han døde glad og taknemmelig. Han, som altid elskede at synge, sang, indtil døden tog ham.

Frimenighedspræst Thade Pedersen, Haderslev, sagde blandt andet, at Peder Moos var en skarpt udformet personlighed af den slags, som ikke har let ved at bøje sig og aldrig bøjede sig for uretten. Under det tyske styre gav han sig ikke, hvor man ville fratage ham noget af hans ret. Han tog netop kampen op der, hvor man ville tvinge ham ud, og han var med til at fremme alt, hvad der var var godt og værdifuldt for vort folk.

Pastor Moos, Åbenrå, omtalte Peder Moos som en »israelit«, i hvem der ikke fandtes svig. For ham var det materielle ikke num-

*Et af de seneste billeder af
Magdalene Moos.*

mer eet, han forstod, at værket i national eller anden retning, skal eller må laves om til noget, vi ikke er. Hvad vi tog i arv fra vore forfædre, skal vi give i arv til vore børn. Han var en dansk mand i dette ords bedste betydning, aldrig gik han på akkord, og han havde så let ved at tage stilling, fordi han var så retlinet. Han levede et langt og velsignelses- og indholdsrigt liv.

Pastor Eggert, Nybøl, talte over verset: Som en vismand — snild i råd — som en kvinde — let til gråd — som en kæmpe, når det gjaldt, som en kristen fremfor alt.

Det vers, syntes han, passede så godt på Peder Moos.

Ved graven trådte Magdalene Moos hen til den og sagde: »Tak for de mange gode år. Tak for din styrke, og tak for din trofasthed«. Og hun fortsatte: »Jeg er glad for, at Peder Moos blev skånet for at få at vide om den tunge sorg, vi nu også må opleve med vor dreng, og alligevel, vi ville gerne have haft dig at støtte os til. Jeg mindes de linjer, som stod lige over døren i frimenighedskirken: Som ved dit alter den kviddrende fugl, und i dit tempel din tjener et skjul. Peder Moos så hver gang, når han kom ind i kirken, på disse linjer. Han sagde ikke noget, det lå jo ikke

for ham at sige så meget, men jeg ved, det var hans trøst og ønske. Det var det, at Peder Moos levede så stærkt i sin kristentro, der gjorde samlivet med ham så rigt og så trygt. Idet jeg takker alle for trofast venskab og for deltagelsen, vil jeg for Peder Moos, og for ham, vi om et par dage skal stede til hvile her ved siden, ønske, at Gud, som: ved sit alter den kvidrende fugl, vil unde i sit tempel sin tjener et skjul«.

Ifølge Den nordslesvigske Kvindeforenings protokol har mor efter den tid været med til alle møder. En gang blev der holdt møde hos den yngste søn på »Nørreskov«, og et holdtes hjemme på aftægten i Nybøl. Til indvielsen af nybygningen på Rømø skriver Paula Fink: »Selv Magdalene Moos havde også trodset anstrengelserne og var mødt og havde talt. Hendes tale var særlig en tak. En tak og et velkommen til alle. En tak for den tid, der er gået med arbejde her med at få det så godt ordnet«.

Ved generalforsamlingen på Rønshoved Højskole d. 14. oktober 1938 nedlagde mor formandsposten for Den nordslesvigske Kvindeforening, og Paula Fink skriver: »Magdalene Moos meddeler, at hun ser sig nødsaget til at nedlægge sit hverv som formand, da hendes kræfter ikke slår til længere. Og hun holdt derefter en lille tale til forsamlingen. Magdalene Moos talte om foreningens arbejde, som det er gået siden genforeningen, om alt, hvad det har omfattet, talte om det trofaste samarbejde inden for foreningen og udtalte en tak for at være kommet med i alt det. Det har gjort livet rigere og givet en værdifuld arbejdets tilfredsstillelse. Fru Moos har nu inden afslutningen af sin tjeneste besøgt de forskellige virksomheder, vi har eller har haft med at gøre — Vogtsminde, Lyshøj — og glædet sig over, at der alle steder er fuldt optaget. Hun har også været på vore egne to hjem og glædet sig over den dygtige, ansvarsbevidste måde, der arbejdes på. Talte om det børnehjem, vi er samlet om i dag, som det, der i øjeblikket trænger mest til støtte, og sluttede: »Og nu står jeg så ved ledet og forlader med tak til alle min stilling inden for foreningen.

Jeg takker for den rigdom af oplevelser, arbejdet har givet mig, og mine tanker vil følge, hvad videre føres frem«.

Derefter bad Magdalene Moos Paula Fink om at aflægge beretning.

Mors arbejdsevne var opbrugt. Vi havde den lykke i mange år

at måtte beholde mor som en mild, medgørlig og meget taknemmelig gammel kone, på det kærligste plejet de sidste år af sin ældste datter.

Mor døde den 31. maj 1956. Alle hendes børn sad om hende, da hendes livsbane blev sluttet.

Mor, du gav med dåbens ord
gaven til os her på jord.
Sorg og glæde i din færden!
Tak for sorgen, tak for glæden,
tak for livet lille mor.

Mor og far efterlod hele deres store børneflokk en stor åndelig arv. De havde selv levet i arven efter deres forældre og gav os nu deres.

Det er det mærkelige, det vidunderlige med en åndelig arv, en mor og far efterlader, den kan som anden arv ikke deles mellem søskende, den kan kun arves hel, men den kan arves hel af hver eneste en af hele søskendeflokken, der vil tage imod den.

— — —

Afsked med haven.

Hvor kan det dog være, når jeg hører den lyd
af en spand, der bli'r sat, og hanken falder,
den brat må mig føre tilbage påny
til åbildgårdens efterårssol og sky.

Far og mor og børnene alle
dens frugt samler ind
i sensommervind.
Ja, dertil min tanke den kalder.

Jeg åbner mit vindu en sensommernat,
hører blæsten i træer suse.
Man tror, ja man ved, det er elmene, at
man er hjemme, i mindernes rige skat.
Alt taler til mig, sindet bruser,
jeg følger mig ind
i ungdommens sind
og er atter hjemme ved huset.

Nu jeg er der påny, må jeg se mig omkring
 i abildgård og blomsterhave,
 må gå i gangenes kønne sving
 jeg må se på alle de kønne ting,
 hvor man som barn med søskend' traved.
 Med taknemmeligt sind
 her blev plantet ind
 for os børn, der aldrig så mage.

Her stod rødbøg, rødtjørn og rødabildtræ
 foruden alt det, som far planted,
 akacie, tuja, rødhassel der,
 magnolie, pibetræ og juka her,
 og mor om det hele har kantet
 med sommerblomst fin
 som prik over I'et,
 det hele så kønt og så samlet.

Det gør ikke spor, at det hele forsvandt;
 ingen minderne kan tage.
 Det var så kønt, ingen fremmed, man fandt,
 det hele så ømt som os, kan så sandt
 i minderne altid betage.
 Her mor og far
 om hjerte os tar
 og vil gøre det alle dage.

— — —
 Nu jeg skal til at slutte, tage afsked med det hjem, det Nybøl,
 der ikke er mere, må jeg slutte med en oplevelse. Jeg havde en
 gang, jeg var i Sønderborg, lidt tid og gik op for at se Hjalte Skov-
 gård bygge på sit kunstværk, et stjernebillede til kongegården på
 Idrætshøjskolen.

Det var nu i en anden retning, mine tanker gik, da jeg stod og
 så på, hvordan Hjalte havde anbragt de små mosaikker, hele bil-
 ledet er bygget op af. — Det var kun et par dage siden, jeg havde
 været med til Valdemar Ludvigsens begravelse, og jeg tænkte på
 alle dem, der var gået bort derhjemme fra gaden i Nybøl. Hjalte

Skovgård var der ikke, men jeg så på hans arbejde, så på hans små håndredskaber og så en lille bunke af de små mosaikker og på en portion almindelig mørtel. Så igen hen på kunstværket, og pludselig så jeg, at hver eneste af de små mosaikker, Hjalte havde sat ind, var som et midtpunkt i helheden. Så løb vel fantasien af med mig. Jeg tænkte på en helt anden bygmester, mosaikkerne var blevet noget helt andet, jeg var i Nybøl, ved bækken og gaden, alle naboer dannede et billede, alle de, der nu var borte, og som man havde kendt og holdt af, var mosaikker i billedet, og hver for sig dannede de et midtpunkt.

Jeg tror, enhver vil danne midtpunkt og lyse lige klart for dem, de kommer til at danne midtpunkt for.

NOTER og HENVISNINGER

1. W. Konow (1847-1932). Norsk godsejer, der blev minister og statsråd. Han var gift med en søster til Frede Boisen, Rødkilde. Her var iøvrigt dobbelt svogerskab, F. B. var gift med Konows søster.
2. Falle Lildholdt (3/6 1858-7/2 1926). Han var meget med i det danske arbejde, særlig i det økonomiske, ved oprettelsen af Jernfonden.
3. L. B. Poulsen (20/2 1840-21/3 1919). Frimenighedspræst i Bovlund. Han var den bærende kraft i frimenighedslivet; han talte altid i sit dialektmål.
4. Morten Eskesen (1826-1913). Vandrelærer og visesanger. Det var om ham, Bjørnson skrev »Han vil med sine tusind fjed, sy sammen hvad de søndersled«. Han agiterede for den sønderjyske sag over hele landet.
5. Henriette Gubi (29/8 1856-14/7 1894). Vandrelærerinde, hun oprettede små skolekredse næsten over hele Nordslesvig.
6. Bulbroer. De var sat af store naturkampesten ved siderne, overlæggerne var dog i nogle tilfælde af kløvede sten.
7. Kasper Jensen (3/8 1858-17/2 1930). Vandrelærer på Broagerland og i Sundeved.
8. Nybøl mølle, ikke at forveksle med vandmøllen. Her fandt der kampe sted både den 28/5 og den 5/6 1848, men egentlig skudt i grus blev den ikke.
9. Pastor R. Thomsen (3/8 1849-8/8 1905). Var meget med i kredsen, der senere oprettede frimenigheden. Efter nogle år i Amerika kom han hjem og blev frimenighedspræst i Haderslev.
10. Georgia la Cour Pedersen (26/1 1844-9/7 1930). Hun oprettede sammen med sin mand Knud Pedersen fra Brøstrupgård ved Røding Skibelund Efterskole, der nu føres videre af en sønnesøn.
11. Gefion. — En statue i København, der forestiller Sjælland blive pløjet ud af Sverige.

12. Fr. Heick. Forhenværende konsulent og forstander for Jynde vad Forsøgsstation, nu direktør for Hedeselskabet i Viborg.
13. Morten Larsen. Daværende frimenighedspræst i Holstebro.
14. Emil Kock. Daværende præst ved St. Knuds Kirke i Odense.
15. Sejerstenen. Den er rejst i Rinkenæs på nordsiden af landevejen der, hvor Fjordvejen nu drejer fra. Stenen blev af sognets beboere rejst mellem krigen over den første faldne danske soldat. Han hed Sejer og faldt d. 6/4 1848. Hvem der har forfattet indskriften, har jeg ikke kunnet finde. Den lyder således:

Første skud fra Krigerskare Voldte Byen Skræk og Fare.
Men med Tak og Pris og Hæder Broderlig vi mindes eder
Som for os i første Møde Sejer vandt, hvor Sejer døde.
16. General Carl Moltke var general for det lige efter genforeningen oprettede, men nu igen nedlagte, Sønderjyske Landsdelskommando i Sønderborg.
17. Agnes Smidt, malerinde. Hun oprettede i sin tid en friskole i sit hjem i Lundsmark.
18. Sofie Andresen var den første plejemor på børnehjemmet i Rønshoved.
19. Grev Schack til Schackenborg i Møgeltønder. Han blev den første danske amtmand over Tønder amt.

Anmeldelser

I. P. Trap: Danmark. 5. udgave. Haderslev amt 1965.

384 s. og 1 kortbilag.

Vort topografiske standardværk, Traps Danmark, indledte i 1965 for tredje gang behandlingen af Nordslesvig. 1861-64 udkom »Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig«, som man kort før 1. Verdenskrig havde planer om at udsende i ny udgave. I stedet blev Nordslesvig efter genforeningen beskrevet i bind IX af 4. udgave af »Kongeriget Danmark«; bindet udkom 1925-29, redigeret af de to fremragende kendere af landsdelen: H. V. Clausen og M. Mackeprang. Den nu påbegyndte tredje beskrivelse indgår i 5. udgave af »Danmark« som dennes bind X. »Haderslev amt«, der tillige indeholder et indledende afsnit om de sønderjyske landsdele, foreligger som en separat indbundet 1. del af dette bind. Redaktørerne er de samme som for værket i øvrigt: Niels Nielsen, Peter Skautrup og Therkel Mathiasen, idet sidstnævnte indtrådte i redaktionen efter Povl Engels-tofts død. Et stort antal kyndige fagfolk og lokale medarbejdere har ydet bidrag til dette som til alle øvrige bind.

Dispositionen af stoffet er i princippet den samme i dag som for hundrede år siden: først købstæder og flækker i det pågældende amt, derefter sognene grupperet herredsvis. Stofmængden er derimod blevet øget i overordentlig grad. 1. udgave indeholdt, foruden en almindelig beskrivelse af hele hertugdømmet Slesvig, 96 sider om Haderslev amt, der dengang var næsten dobbelt så stort som nu. I 4. udgave fyldte indledningen om de sønderjyske landsdele 27 sider, beskrivelsen af Haderslev amt 182 sider; i 5. udgave er de tilsvarende tal 53 og 321 sider.

I Traps »Slesvig« er det let at se, hvad udgiveren i første række ville give med sit værk, nemlig en beskrivelse af hvert sogns terræn, bebyggelse, erhvervsliv og administrative forhold, ledsaget af et appendix med lokalhistoriske oplysninger (om bemærkelsesværdige bygninger, stednavne, oldtidsminder, historiske begivenheder og fremtrædende personer knyttet til sognet). Dette appendix var, da det åbenbart betragtedes som mindre væsentligt, trykt med mindre typer end hovedafsnittet.

Denne typografiske sontring er bibeholdt både i 4. og 5. udgave, og man kan derfor uden vanskelighed fastslå, at stoffor-

delingen på de to kategorier i høj grad har forandret sig. For at tage et eksempel fyldte hele beskrivelsen af Hoptrup sogn i udgaven af 1864 $1\frac{2}{3}$ side, hvoraf kun $\frac{1}{3}$ side var historisk stof. I 4. udgave stod der $4\frac{1}{2}$ side om Hoptrup sogn, heraf $1\frac{1}{2}$ side trykt med småt. I den nuværende 5. udgave er der (med billeder) 8 sider om Hoptrup sogn, og af dem er over 5 sider trykt med småt. Udvidelsen af værkets omfang er altså navnlig sket gennem en forøgelse af det historisk-antikvariske stof.

Forskydningen af tyngdepunktet fra tilstandsbeskrivelsen til det historisk-antikvariske stof synes at være foregået gradvis, fra udgave til udgave, og den synes at være sket uden, at redaktionen bevidst har sat sig en anden opgave end den, der foresvævede Trap for over hundrede år siden. Følgen er blevet, at der over indholdet i det foreliggende bind hviler en uklarhed og usikkerhed, der gør det nødvendigt at spørge, hvilke læsere redaktionen i grunden henvender sig til.

Bjørn Svensson har i en anmeldelse (i Sønderjysk Månedsskrift) af det her omtalte bind peget på en række graverende fejl i oplysningerne om industri og handel. Disse mangler må vurderes som en konsekvens af, at redaktionen i sin tilrettelæggelse af værket har fastholdt en fortidig opfattelse af Danmark som et landbrugsland. Bindet om Haderslev amt registrerer derfor ikke de dybtgående forandringer, som den igangværende industrialisering har medført ikke mindst i landdistrikterne. Sogne- (og købstads-) beskrivelserne er derfor fundamentalt skæve. Eksempelvis skal nævnes omtalen af Vojens. Efterkrigstidens overordentlig stærke befolkningsforøgelse i denne stationsby skyldes en række industrivirksomheder, i første række køleskabsfabrikken Brødrene Gram, der i følge 4. udgave af Trap beskæftigede 80 arbejdere, men nu har 1300 ansatte. Denne udvikling med dens mangfoldige sociale følger genspejles ganske utilfredsstillende i Trap. I 4. udgave finder man godt 1 linje om Brødrene Gram, i 5. udgave er der hele 2! (Der kunne gives mangfoldige andre eksempler af samme art). Samtidig med, at et af landets største firmaer er blevet affærdiget på denne måde, er der ofret 24 linjer på to af sognets storgårde. Det er vel en følge af den samme ensidighed, når der findes færre statistiske oplysninger i sognebeskrivelserne end i forrige udgave. Tallene om arealets udnyttelse skal nu søges i den statistiske amtsoversigt, medens husdyrholdets størrelse gives både i amtsoversigten og herredsvis. I sognebeskrivelserne finder man derimod kun tal om husdyrholdet i 1825! Som aktuelt topografisk opslagsværk gør dette bind af Trap altså ikke fyldest.

Til gengæld har redaktionens forkærlighed for det historisk-antikvariske stof medført en række udvidelser og forbedringer af værket, som den lokalhistorisk interesserede læser i høj grad må

glæde sig over, og som gør værket endnu mere uundværligt for ham end dets tidligere udgaver har været.

Til indledningsafsnittet har Johan Hvidtfeldt bidraget med to meget værdifulde oversigter. Den ene er en stofmættet skildring af Sønderjyllands historie, af hvilken navnlig den første halvdel, der lægger vægt på bebyggelseshistorien, befolkningsudviklingen og agrarforholdene, er en fuldt original fremstilling, som læses med største interesse. Man kan dog ikke tilbageholde det spørgsmål, om det ikke, svarende til bindets emne, havde været rigtigere at give en skildring, der i højere grad samlede sig om Nordslesvigs særlige historie. Den anden oversigt behandler med forbilledlig klarhed Nordslesvigs indviklede administrative historie fra de ældste tider til vore dage (den preussiske administration er beskrevet med større udførlighed i 4. udgave). Af lige så stor værdi er Hvidtfeldts oversigter over Haderslev amts og de enkelte herreders historie; en meget stor del af de utallige facts, der er samlet her, har enten aldrig været præsenteret på tryk eller kun med største vanskelighed kunnet opspores.

I overensstemmelse med planen for denne udgave er der for hvert sogn givet en detailleret fremstilling af alle bemærkelsesværdige landbrugsjendommers historie. Den overordentlig arbejdskrævende opgave er løst fortrinligt af P. Kr. Iversen. Der er her for første gang fremlagt et væld af oplysninger (bl. a. om ejerskifterne frem til 1960'erne), som navnlig alle, der er interesserede i landbrugs- og personalhistorie, vil vide at værdsætte.

Desværre har redaktionen med disse og andre udvidelser af det historiske stof (f. eks. årstal for landsbyernes udskiftning) ikke tilsigtet en konsekvent og afbalanceret betoning af værkets historiske del, noget i retning af at gøre Trap til en lokalhistorisk håndbog. Hvis dette var hensigten, måtte mange flere sider af den historiske udvikling have været inddraget. Den nu gennemførte stofforøgelse synes at være ret tilfældig, og den fremhæver tydeligere end før de ikke korrigerede udeladelsessynder. I indledningsafsnittet undrer man sig således over at finde en fremstilling af den jordpolitiske udvikling i Nordslesvig efter 1920 (ved Th. Claudi Westh), mens der ikke er tilsvarende skildringer af andre vigtige felter, hvor Nordslesvig indtager en særstilling, f. eks. af skolevæsenet, der tillige i eminent grad egner sig til en statistisk belysning. I sogne- og købstadsbeskrivelserne kan man finde mange lignende eksempler på denne grundskavank. Hovgård i Hoptrup sogn er der f. eks. ofret 29 linjer på, mens Hoptrup Højskole, hvis betydning rækker langt ud over sognets grænser, bliver spist af med 3 linjer; lige så utilfredsstillende er skildringerne af Haderslev Katedralskoles og Haderslev Statsseminariums historie. Det er også betegnende, at man får god besked om skibsværftet på Kalvø, der blev nedlagt i 1870, medens

der ikke findes en linje om, at man i nyeste tid har bortgravet denne yndige lille øs bakkede overfladelag, solgt det som grus og sand og efterladt en trist plantage på flad mark.

Udover denne principielle kommentar til udgaven skal kun anføres nogle spredte bemærkninger. Indledningen til Haderslev amt rummer en række geologiske og geografiske bidrag, til hvilke man intet tilsvarende finder i den gamle udgave. I sognebeskrivelserne fremtræder oversigten over sognets terræn og bebyggelsens og trafikens forhold hertil i en helt ny og mere videnskabelig funderet form. Dette har gjort tilegnelsen vanskeligere for ikke-fagfolk og dertil kommer, at man under læsningen kun i ringe grad kan støtte sig til de små sognekort, der ganske vist er langt mere overskuelige end den gamle udgaves, men til gengæld kun er forsynet med meget få navne og signaturer. En afgjort gevinst er de nytilkomne bidrag om skovene, der både findes i amtsoversigten og i de enkelte sognebeskrivelser. At disse bidrag ikke er anbragt i forbindelse med de geografiske afsnit, men er skudt ind mellem småstykker om møntfund og oldtidsminder, hører til udgavens besynderligheder. — Om billedstoffet er der i det store og hele kun godt at sige. Taget under ét viser det på udmærket måde, hvordan Haderslev amt så ud i 1965.

G. Japsen.

Hans Linnow og Jens Lampe: Møller på Als.

Forlaget Faklen, Åbenrå, 1966. 115 s. Ill.

To flittige lokalhistorikere har udsendt et smukt værk om møllerne på Als. Bogen foregiver »ikke at være en lærd afhandling; men den må opfattes som to interesserede lægmænds beskedne bidrag til mølleriets historie, specielt det alsiske, og som et forsøg på at sætte de hjemlige møllers saga ind i en større sammenhæng, således at stoffet i grunden spænder noget videre, end den knappe titel angiver«.

Der hentydes her til bogens første tredjedel, som indeholder en almindelig oversigt over de forskellige mølletyper, deres teknik og deres anvendelse i Danmark, ligesom der gives en skildring af mølleindehavernes vilkår, deres position i samfundet og deres betydning for den egn, de virkede i. Der er her samlet en mængde stof, som vil interessere mange, og ikke mindst interessant er det at se, at møllerne (indehaverne) i mange tilfælde har været foregangsmænd på forskellige områder.

Nogle steder er teksten lovlige kortfattet, så at det går ud over tydeligheden. Hvor mange får noget ud af en oplysning som denne, at bildningen »i tidens løb havde udviklet sig fra lige stråler uden forspring til rundbuede og udklappede stråler med for-

spring«. Eller: »Ryg- eller brysthjul er en mellemting mellem under- og overfaldshjul. Ved ryghjul falder vandet ind på hjulet oven over dets aksel, ved brysthjul en smule neden for akselen«. Beskrivelsen er næsten ordret taget fra St. Bøchers bog om »Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland« (som også er nævnt i kildefortegnelsen), men Bøcher har gengivet en skematisk tegning, der gør hans forklaring umiddelbart indlysende; det fremgår af denne, at bryst- og ryghjul bevæger sig i samme retning som underfaldshjulet, medens overfaldshjulet bevæger sig i modsat retning.

Der kan også hist og her rettes indvendinger mod de anførte oplysninger. Det anføres, at den enkle skubbekværn afløses af den romerske drejekværn mellem ca. 200-400 e. Kr.

Drejekværnen har dog muligvis været i brug i Danmark allerede i tiden omkring Kristi fødsel. Det hævdes, at den kommer fra Lilleasien; dette kan imidlertid ikke siges med sikkerhed — man må regne med mulighed for, at den er opstået et eller andet sted mellem Lilleasien og Syrien i vest og Afghanistan i øst — endnu er der langt fra klarhed i spørgsmålet. Den slags småting er imidlertid mindre væsentlige. Som helhed kan det siges, at afsnittet er både oplysende og underholdende.

Bogens hovedafsnit indeholder en fortegnelse over ikke mindre end godt 50 vindmøller og en snes vandmøller. De har naturligvis ikke alle eksisteret samtidig — nogle er nedlagt for langt over 100 år siden, andre i tiden efter den anden verdenskrig. Oplysningerne om de enkelte møller varierer stærkt i omfang, idet der for en del møllers vedkommende kun foreligger et meget sparsomt og ufyldstgørende kildemateriale. For ca. 60 møllers vedkommende foreligger der fotografier; alene fremskaffelsen af disse er en fortjenstfuld handling. Billederne er fint gengivet i bogen, men en del af originalerne er naturligvis af ringe kvalitet; andre er virkelig smukke.

Forfatterne har ikke ønsket forstyrrende noter i teksten, men det ville ikke desto mindre have været en fordel, om der havde foreligget kildehenvisninger til de enkelte oplysninger, hvilket jo udmærket kunne gøres uden at anføre noget på tekstsiderne.

Det er, som forfatterne anfører, unægtelig i sidste øjeblik, arbejdet er gjort. Tænk, om man for blot en menneskealder siden havde ladet udarbejde udførlige beskrivelser af de da eksisterende møller! Så meget mere fortjenstfuldt er det, at det nu foreliggende værk er udarbejdet.

Bogen kan også betragtes som et smukt minde om fabrikant Mads Clausen, hvis rundhændede støtte bogen har nydt godt af. Det er en smuk tanke, at man har anbragt hans portræt forrest i bogen, som udkom i det år, der skulle blive hans dødsår.

Viggo Petersen.

Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen.

Gyldendals Uglebøger. Nr. 128. 1965. 138 s., ill.

Skønt der allerede foreligger en betydelig litteratur om A. D. Jørgensen, hans personlighed og værk eller bestemte sider af dette, hvad enten det er i form af større samlende fremstillinger eller mindre artikler, som for en del er fremkommet i nærværende årbøger, har Lorenz Rerup med den koncentrerede A. D. Jørgensen-biografi, som sidste år blev publiceret i Gyldendals glimrende Uglebogs-serie, givet en vægtig skildring af personen og en indtrængende analyse af dennes tænkning.

I en velskrevet form og med en klar disponering fremlægges A. D. Jørgensens udviklingshistorie, og de ledende synspunkter, som denne »sammenrængte personlighed« tegner gennem sin livsgerning og former i sit forfatterskab, afdækkes. Gennem en kritisk forstående og usentimental tolkning og vurdering er Lorenz Rerup nået langt, når det gælder at trænge ind i dette sind, som var bestemt af en inderlig tilknytning til Sønderjylland gennem slægt og miljø, derfra videre til det danske folk og de nordiske »brødrefolk« og til de germanske »frændefolk«.

Den indfølelse forståelse, som for historikeren i almindelighed er af så stor betydning, er for biografen den nødvendige forudsætning for, at arbejdet kan lykkes. Det mærkes, at forfatteren her har en ganske særlig baggrund for at forstå og fremlægge A. D. Jørgensens forudsætninger. Resultatet af Lorenz Rerups arbejde, som — tør det formodes — ikke er valgt tilfældigt, falder imidlertid aldrig til det sentimentale, til føleriet.

A. D. Jørgensens særegne personlighed med dens anlæg for det digterisk filosofiske, hans situation og i det hele taget hans forfatterskab og fremstillingsmåde tvinger beskueren. Hans »Redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab« kan sine steder svinge sig op til den højstemte patos, men Rerup lader sig ikke uden videre betvinge; han søger stadig at nuancere og trække på plads ved anvendelse af brevstof og lign. Dette gælder således for vurderingen af 1864 og betydningen af dette års begivenheder i A. D. Jørgensens liv. Danmarks nederlag med tabet af hans hjemstavn gav hans gerning retning, som gennem en krise i 1865, der, som Rerup konkluderer, som kerne havde erkendelsen af egen skyld og følelsen af medskyld, indviede ham til en historikergerning — »selv om den ikke kom dumpende ned til ham fra himlen, men var forberedt af en stadig tydeligere linje i hans rige ungdomsudvikling. Krisen løfter denne linje op til en central stilling ved at gøre hans personlige udvikling til en tilegnelsesproces af danskheden — — —.«

Allerede i ungdomstiden havde A. D. Jørgensen planer om at

skrive en fremstilling af Sønderjyllands historie. »I grunden er dette og kun dette historie for mig«, skrev han i 1883 til sin norske ven rigsarkivar Birkeland, »det var min plan, da jeg var 16 år, og bliver den engang udført, da er jeg med det samme færdig med historien«. Hovedopgaven bliver at finde »grunden til Danmarks ulykke« og dette med kaldets styrke. I A. D. Jørgensens skildring af Zoegas ungdom afspejler kaldets betydning sig for denne. Det samme fortæller en del om Jørgensens kaldsopfattelse. »Uden at kende sit kald vidste han, at det måtte komme, ligeså vist, som morgenrøden følger på den længste nattevagt, uden at vide, hvorhen det ville føre ham, var han besluttet på at adlyde det som en guddommelig røst. Det er denne lydighed i livets højeste anliggende, som giver Zoegas liv sit ædle præg og i forening med den videnskabelige genialitet gør ham til en så fremragende mand«.

Rerup påpeger, at A. D. Jørgensen i sine historiske studier ved sin kritik af overleveringen og det skarpsyn, han deri lagde for dagen, indvarslede et nybrud i historieskrivningen før Erslev.

Kaldet til en historikergerning for sine landsmænd indfrie A. D. Jørgensen bl. a. gennem de »Fyrretyve fortællinger af fæderlandets historie«, som fandt vej til de mange hjem, og gennem oprettelsen af »Sønderjyske Årbøger«. Ved hævdelsen af sindelagsgrænsen som nationens grænse modsat Ejder- eller Dannevirkegrænser blev han den åndelige bagmand for ikke mindst H. P. Hanssen.

Rerup viser gennem en række afsnit, hvor svært det er at placere A. D. Jørgensen, sønderjyden i København, i forhold til både højskolen og dagens politiske debat — eller til den videnskabelige verden. Eneren og autodidakten, der gennem sin stilling som arkivmand, i hvilken han ydede en fremragende indsats som nyordneren, holdt sig fra direkte offentlig fremtræden i så høj grad som muligt.

Bestræbelserne for at få stedse videre kredse af folket i tale dannede basis for forståelsen af visse sider af grundtvigianismen, men førte samtidig med sig modviljen mod de radikalt »europæisk« indstillede. Gennem hans politiske virksomhed og virket for at bringe et samarbejde i stand mellem en moderat højre- og venstrefløj »en sammenslutning af de bedre dele af de national-liberale og grundtvigianerne« viser Rerup Jørgensen som en mand, der er behersket af ideer, ikke af hensyn til politiske realiteter.

A. D. Jørgensens liv blev i højeste grad bestemt af de spændinger, han fra den tidligste barndom levede sig ind i. Han var til sit inderste påvirket af sin opvækst på skellet mellem to sprog og kulturer. Det blev også hans rigdom.

Grænselandets vilkår bliver nærværende gennem denne bog, og

det er flensborgeren Lorenz Rerups fortjeneste at have tegnet et billede, som kommer os ved i dag. Det særegne i kulturmødet, Slesvig som spændingens land, bydes der nu et stort dansk publikum mulighed for at forstå. Bogen kommer til foråret i tysk oversættelse på det nye Skandiaforlag i Flensborg. Godt det samme.

Som slutvignet og memento skal anføres A. D. Jørgensens vurdering af sine lærere ved den lærde skole i Flensborg. De var alle på tre nær fra kongeriget: »Lærerne — — — stod os overordentlig fjernt, vi syntes for dem at være de »indfødte«, hvis sæder og sprog, hvis ydre og indre vakte deres forundring, ofte vistnok deres forargelse. Først efterhånden nærmede vi os til hinanden, men en virkelig forståelse blev aldrig bragt til veje«.

Knud A. Rasmussen.

Flensburg: Geschichte einer Grenzstadt. Flensborg 1966.

655 s., ill.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte nr. 17 er modtaget og vil blive anmeldt af generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink i Sønderjyske Årbøger 1967. Årbøgerne ønsker dog at henlede sine læseseres opmærksomhed på dette store og værdifulde værk, mens det endnu er at få i handelen.

F.

H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland.
Nr. 33, 1966. 726 s.

Publikation af kilder til nyere historie adskiller sig fra anden publikation ved, at materialet, som regel private breve eller sagsakter, netop ikke er beregnet til offentliggørelse. Dette gør, at der må tungtvejende grunde til, hvis man, især med de reproduktionsmetoder man nu har, vil publicere kildemateriale i bogform. Man må kræve, at resultatet enten vil blive en læselig bog eller også en håndbog til benyttelse for flere end de få eksperter, som ligeså godt kunne have anvendt det originale materiale.

Den sønderjyske historiker H. V. Gregersens udgave af Laurids Skaus brevveksling med venner i København opfylder i høj grad betingelse nummer ét og i nogen grad også betingelse nummer to. Det må dog bemærkes, at bogens værdi som håndbog kunne have været øget, hvis den havde været forsynet med et sagregister, især da, som udgiveren bemærker, alle tidens mere betydelige spørgsmål findes berørt i brevvekslingen. Et opslag i et sagregister på f. eks. ordet »højskole« ville have kunnet fremhæve, hvor inter-

esseret Skau var i denne sag, og ville have kunnet spare benyttere af bogen som håndbog timer med dens over 700 sider. Det hjælper noget, at der er et personregister med relevante biografiske oplysninger, men det er en fejl ved dette register, at det ofte kun henviser til en person, hvor hans navn udtrykkeligt står, f. eks. kun til Jens Skau, ikke til Skaus omtale af »min fader«. Hvert enkelt af bogens breve er forsynet med noter, der netop besvarer de spørgsmål, som læsningen har rejst. Det er en udmærket idé, som imidlertid må have kostet udgiveren meget arbejde, at der fortrinsvis henvises til utrykt materiale. Enhver, som har brug for det, vil alligevel kunne finde frem til den mere almindelige litteratur, og de mange hidtil ukendte oplysninger, som gives i noterne, gør dem så læseværdige som brevene selv. Men netop med dette i betragtning ville det have været rart med en bibliografi, og man ville også have været taknemlig for en fortegnelse over, hvor der findes andre breve til og fra Skau. De politiske venner er historikeren C. F. Allen, politikerne H. N. Clausen, Orla Lehmann og Carl Ploug og præsten J. W. Marckmann. I bogen er brevene arrangeret alfabetisk efter disse navne og inden for de 5 grupper igen efter dato. Det føles som lidt af en afbrydelse i læsningen, at man for hver ny gruppe bliver ført et stykke tilbage i tid, men da over $\frac{2}{3}$ af bogens omkring 300 breve hører til årene 1844-48, er denne kronologiske forstyrrelse ikke overvældende, og en streng tidsmæssig ordning ville naturligvis også have givet vanskeligheder.

Årene 1844-48 dækker et afgrænset afsnit af Skaus liv. I disse år, efter at han i 1843, kun 26 år gammel, var trådt frem som politiker, og indtil krigen i 1848 bragte en afbrydelse, virkede han i Sønderjylland som leder af den danske bevægelse. Andre stod ved siden af ham, Peter Hiort Lorenzen, men han døde i 1845, Christian Flor, der imidlertid virkede mere i baggrunden og iøvrigt flyttede til København i 1846, og Peter Christian Koch, som dog var mere skribent end folkefører. Det tunge arbejde med at holde sammen på de mange forskellige meninger, som tilsammen dannede den danske bevægelse, hvilede på Skau. Både legemligt og åndeligt sled det på ham, han var ustandseligt på farten i al slags vejr, slidende den ene ridehest op efter den anden, og altid tvunget til at tænke på, at mens han var væk, blev hans gård forsømt. I brevene til vennerne i København beskrev han sine oplevelser og indtryk og meddelte dem om sine mange ideer og indfald. »Skau skriver dansk som en professor«, har Flor bemærket om et af hans breve. Det, som i dag gør det så morsomt at læse Skaus breve, er vel netop, at han faktisk skrev meget bedre end nogen professor. Hans breve er fulde af menneskelig forståelse og lune, han er i stand til med få ord at give en situation, så den står fuldstændig klart for hans læser. Se f. eks.

beskrivelsen af hertugen af Augustenborgs lille hof og de slesvig-holstenske herrer i et brev til Lehmann eller skildringen af en tur til Åbenrå med hestevogn, hvor både Skau og hans bror nær var druknet, i et brev til Marckmann. Der er megen medfølelse i brevet til Ploug om udelukkelsen af Blicher fra det nordiske studentermøde eller i forsøget på at skaffe skolepladser til børn og børnebørn af Peter Hiort Lorenzen, men der er også megen arrigskab og vrede i de mange udfald mod Skaus uvenner, og der er de direkte latterlige, selvhævdende passager, som i så høj grad irriterede vennerne i København. Det hele er fornøjeligt at læse, og Skaus egne breve er meget bedre end dem, han fik, fra de 5 politiske venner. Sandsynligvis har han ikke skrevet kladder til dem, selv om han ganske vist engang har undskyldt, at han skrev et langt brev, da han nemlig ikke havde tid til at skrive et kort.

Brevene giver oplysning om mange sider af arbejdet for danskheden i Sønderjylland. Væsentligst for forståelsen af målsætningen i dette arbejde, for belysning af opfattelsen af Skau i København og for forståelsen af Skaus egne tanker, er korrespondancen i 1845 i anledning af Lehmanns bebrejdelser til Skau. For at få Skau gjort valgbar til Stænderforsamlingen havde man ladet indsamle nogle penge til hjælp til indkøb af den nødvendige større gård. Meget taktløst benyttede Lehmann denne lejlighed til at sige Skau nogle sandheder, som man i København i længere tid havde følt trang til at få frem. Skau skulle lade være med i tide og utide at rejse til København, han skulle blive på sin gård, forblive bonde i sæder og klæder og skulle i det hele taget mere virke i baggrunden end træde frem ved enhver lejlighed. Den sønderjyske bondestand skulle vækkes, ikke på den måde at dens bedste mænd enkeltvis deserterede fra den, men ved, at den sammen med hele Danmarks bondeflok vandt sig magt og indflydelse. For folket, men sandelig ikke ved folket, var Lehmanns motto. Skau følte sig hårdt ramt af dette brev og overvejede at afbryde al forbindelse med København. Hans sunde sans, hans gode humør, og vel også hans lyst til at skrive breve sejrede imidlertid over hans vrede. Overfor Marckmann, Ploug og Lehmann beklagede han sig over den rolle, man tvang ham til at optræde i, som det mærkværdige kulturhistoriske fænomen, den talende og skrivende bonde. Skau citerede en udtalelse af sin far, i følge Flor »en særdeles forstandig, men også overmåde stiv og ubøjelig mand«. Laurids Skaus far havde sagt, at han aldrig måtte lade nogen mærke, at han havde mere åndelig følelse end alle andre bønder, eller at han havde arvet sine fædres stolthed, og selv om han nåede de højere klasser i dannelse, så måtte han ikke stille sig ved siden af dem, for selv de mest liberale ville ikke kunne glemme hans bondeherkomst. Man ville gerne vide noget mere om Laurids Skaus far, der levede næsten lige så

længe som sin søn, til 1863. Laurids Skau ønskede, at man ville forstå, at bønderne i Sønderjylland var rige og stolte, helt anderledes end hvad han kaldte »de sjællandske trælbønder«, og at de ikke ville overlade til tyskdannede embedsmænd at sørge for dem og stride for dem. Det, som Skau anså for det vigtigste, det var massernes uddannelse. Det ses, at Skau allerede på dette tidspunkt havde formet den politik, som han fulgte i Stænderforsamlingen i Flensborg efter Treårs-krigen, nemlig at virke på den sønderjyske befolkning uden om den tyske overklasse ved at tale direkte til den og ved at forsøge at gøre den klart, at den havde mere at vinde ved en folkelig danskhed end ved en aristokratisk tyskhed. Hans resultater blev kun små, netop fordi man i København havde så ringe tillid til den sønderjyske befolknings evne til at finde sig selv. Skaus ideer var vel ikke originale, men han førte dem frem med al sin kraft, og han lod sig friste til overfor Lehmann at udvikle, at han sigtede mod et endog meget højt mål: »Jeg har foran bemærket, at her er materiel velvære, at bønderne er stolte, hvilket vel kommer deraf, at de er selvejere og formuende. Når nu et sådant folk bliver virkeligt uddannet, da vil det snart hitte på at forlange politiske rettigheder, det vil fordre en demokratisk konstitution som Norges, og det vil på en gang føre krig mod absolutisme og aristokratisme. Det vil fordre sligt med en ganske anden kraft og udholdenhed, end vi hidtil er vant til at se, og dets fordringer vil give ekko fra Sveriges skove og Norges klipper.« Det var ikke meget af alt dette, at Skau nåede, det gik ham kun altfor sandt, som han selv spæede, »at jeg glider mig op og bliver en olding og måske et bytte for graven, inden jeg når 50 år«, men hans virke og eksempel blev alligevel af afgørende betydning i Sønderjylland. Den kurs, som fulgtes i dansk Sønderjyllands politik efter 1864, tog mere efter Skau end efter vennerne i København.

»Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København« er en smuk bog, som både Historisk Samfund for Sønderjylland og udgiveren kan være tilfreds med. Hvad man nu gerne ville have, var en biografi af Skau, denne den første bonde i Danmarkshistorien, næst efter Arups Bjørn fra Suserup.

Jens Engberg.

Andreas Øster: Barn i Herrnhuternes Christiansfeld.

Historisk Samfund for Sønderjylland. 1965. 170 sider. Ill.

Tidligere sognepræst i Hovbjerg-Grandslev ved Randers, pastor Andreas Øster, har i denne bog fortalt om livet i Christiansfeld, som det formede sig i hans barndom omkring århundredskiftet. Det er en ualmindelig indtagende skildring. Den tillidsfulde

atmosfære i hjemmet, børnenes lege, familiens årlige sommerudflugter er bevaret i trofast og pietetsfuld erindring. Forældrenes arbejdsomme liv og stærke tilknytning til Christiansfællemenigheden har ikke lagt tryk over hjemmet. Om faderen, reb-slagermester August Øster, hedder det: »Ud over den daglige morgenandagt og borbønnen var der ikke tale om nogen direkte religiøs påvirkning. Religiøse floskler blev vi aldrig udsat for . . . Men så lidt der af ham blev talt om gudelige emner, var vi børn dog aldrig i tvivl om den religiøse grundstemning bag hans ord og hans hverdagsliv. Netop denne overordentlig stilfærdige påvirkning har vistnok udøvet en stærkere og mere varig indflydelse end mange ord. Skønt jeg i mere end 50 år ikke har haft nogen ydre forbindelse med Brødremenigheden og en tid nærmest følte mig helt løst fra den, har jeg ikke kunnet fornægte, hvad barndomshjemmet gav mig med«.

Ikke underligt, at livet i Brødremenigheden for forfatteren bringer Grundtvigs udtryk: »et jævnt og muntert virksomt liv på jord« i erindring. Bogen viser det berettigede i at tale om »den lyse evangeliske tone i det herrnhutiske kristendomssyn« (J. Holdt). Bevægelsen må ikke forveksles med den gamle strenge pietisme.

Den udenforstående, der ikke er kendt med livet i Christiansfeld, får et værdifuldt indblik i det egenartede liv i menigheden: livet omkring »Pladsen«, i »Salen« (som kirken kaldtes), i Brødrehuset og i Søstrehuset og omkring »Gottesacker« (kirkegården); man hører om festerne for ægtefolk i »Christinenruh« og om »Kærlighedsmåltiderne«, hvor man under salmesang drak the og spiste boller. Vel ved forfatteren, at det ikke mere var sådan, at Brødremenighedens former simpelthen var det naturlige udtryk for deres kristelige indhold. Men i de særegne gamle former »rørte der sig et dynamisk liv, og det hørte uforkrænkeligheden til. Det virkelig store var hverken den gamle udtryksmåde eller de gamle former, det var den ånd, som dengang rejstes i uforkrænkelighed. Den bliver ved at rejse sig i samme uforkrænkelighed altid og overalt, hvor den, gådefuld i sin uforklarlige magt, griber mennesker, der sås i forkrænkelighed«.

En ejendommelig skik ved begravelserne omtales: præsten oplæste en skriftlig levnedbeskrivelse, der gerne forelå fra afdødes egen hånd. Herom hedder det: »De gamle levnedsløb kan forekomme os noget stereotype. De synes os let at være fremstillet efter samme skabelon og holdt i næsten enslydende vendinger. Man skal dog være varsom med at bedømme andre mennesker og andre tider efter sin egen og sin tids opfattelse. Samme tid plejer at skabe samme religiøse problemer, som derfor gerne vil være ens for alle i samme periode. Det er derfor naturligt nok, at levnedsløbene i Brødremenigheden kommer til at ligne hver-

andre«. — Dette er ikke blot en nænsom og forstående vurdering af de gamles skildringer af deres åndelige udvikling. Den, der sysler med historie, bør overveje, om forfatteren ikke hermed har peget på en almengyldig regel: at problemerne gerne er ret ensartede indenfor hver generation og kommer til udtryk på ensartet måde hos de enkelte i samme generation. Hvad der for udenforstående kan synes mode eller plagiat, kan derfor meget vel i virkeligheden være et spontant udtryk for noget ægte og oprindeligt.

Bogen giver nyttige oplysninger om Christiansfeldermenighedens stilling i den nationale strid.

Brødremenigheden var af tysk oprindelse, men dens tyske sprog og tyske ledelse var for de gamle intet problem. Forfatterens bedsteforældre var begge kommet nordfra. I Christiansfeld fandt de den religiøse næring, de søgte. Det tyske betød kun, »at de måtte lære tysk, hvad nok kunne være besværligt, men ikke var for noget at regne mod den sjælelige velsignelse, de modtog«.

Men de nationale brydninger, der siden opstod i landsdelen, gik ikke sporløst hen over menigheden, og forfatteren kan give mange oplysninger om modstanden mod det nye styre efter 1864. Her bygger han på efterladte optegnelser af sin fader. Denne spillede en betydelig rolle på dansk side, først og fremmest i jordkampen, gennem sit arbejde i Sparekassen for Christiansfeld og Omegn. Og alligevel var det vigtigste for ham det kristelige liv i Brødremenighedens ånd. »Trods alle nationale betænkeligheder sendte han næsten alle sine børn (bl. a. også forfatteren selv) til uddannelse ved Brødremenighedens institutter i Tyskland«.

Forfatteren mener, at denne splid mellem nationale og religiøse hensyn må have medført sjælelige konflikter for mange. »Troskaben mod Danmark var for dem en gudgiven sag, og Brødremenighedens fromhedsideal var samtidig deres livssyns grundvold, som dog var repræsenteret af tyskere . . . Denne splittelse i den enkeltes sind har utvivlsomt svækket den religiøse kraft, som besjælede menighedsmedlemmerne i Christiansfelds første tid«.

Man kan kun lykønske Historisk Samfund for Sønderjylland til udgivelsen af denne charmerende bog, som man må være forfatteren taknemmelig for.

Asger Nyholm.

**Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland —
2. udgave**

Revideret og udvidet af Hans H. Worsøe.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 9, 1965, 95 s. Indb. kr. 8,00.

Der er gået 17 år siden Historisk Samfund for Sønderjylland udsendte Johan Hvidtfeldts overmåde nyttige håndbog med ovenstående titel. Første udgave er vel forlængst både udsolgt og slidt i las ved flittig brug, og der er derfor god grund til at udsende en ny udgave og til at give den et så solidt bind, som den har fået. Opbygningen af 2. udgave følger stort set sin forgænger, men indholdet er godt en fjerdedel større, og desuden er der et stikordsregister. I fire kapitler behandles de forskellige former for slægtshistorisk materiale, mundtlige, trykte og dupliserede kilder, arkivernes materiale og slægtshistorisk materiale i Sydslesvig. Det første afsnit er i alt væsentligt nyt og betegner en værdifuld tilvækst, men ellers er det forøgede omfang kommet alle afsnit til gode, måske især afsnittene om kilder på Rigsarkivet og i Sydslesvig. Når man sammenligner de to udgaver, bliver man imponeret over, hvor mange nye hjælpemidler der er fremkommet i de sidste 17 år, og man føler sig tryk ved vejledningen. Den vidner smukt om den kyndige personalhistorikers og arkivmands solide viden om såvel trykt som utrykt materiale. Slægtshistoriske Studier er også i sin anden udgave det selvfølgelige og nyttige udgangspunkt for slægtshistoriske studier i Sønderjylland.

Knud Prange.

Bognyt

Poul Eller: Historisk Ikonografi, DHFs håndbøger, 1965, 76 s. Indb. kr. 10,00.

Georg Galster: Mønt, DHFs håndbøger 1965, 76 s. Indb. kr. 12,00.

Ib Kejlbo: Historisk Kartografi, DHFs håndbøger, 1966, 84 s. Indb. kr. 15,75.

Iørn Piø: Folkeminder og Traditionsforskning, DHFs håndbøger, 1966, 84 s. Indb. kr. 15,75.

I Dansk Historisk Fællesforenings nyttige serie af håndbøger om de historiske hjælpevidenskaber er der 1964-66 udkommet fire bind.

Museumsinspektør Poul Ellers bog om *ikonografi* handler om billeders anvendelighed i den historiske forskning og giver mange nyttige oplysninger, bl. a. om opbygningen og ordningen af en billedsamling, om billeders historiske kildeværdi og sidst, men ikke mindst væsentligt, en bibliografi over billedsamlinger.

Medens denne bog ganske svarer til de forventninger, man kan stille til håndbogsserien, kan det ikke skjules, at bogen om *mønter* er en skuffelse, hvis man havde håbet at få et hjælpemiddel i hænde til identificering af de forskellige møntenheder, der forekommer i ældre tid, og deres indbyrdes værdi. Her lades man ganske i stikken, hvorimod bogen med sine mange illustrationer kan være til stor glæde for møntsamlere.

Bibliotekar Ib Kejlbos bog om den historiske *kartografi* giver en skildring af udviklingen fra naturfolkenes kortmateriale til den moderne kartografi. Af særlig interesse er fortegnelsen over kartografisk litteratur og afsnittet om Danmarkskortet, hvor bl. a. Johannes Mejers kort får en fyldig omtale.

Siden 1950'erne er der sket en kursændring inden for folkemindesvidenskaben, hvorved indsamlingsmetoderne og deres problematik i højere grad er kommet i søgelyset. *Traditionsforskningen*, som Piø foretrækker at kalde sin videnskab, defineres som videnskaben om det folkløristiske traditionsstof, d. v. s. de traditioner, der i rytmisk form, i fortællende form eller i form af skikke overleveres fortrinsvis mundtligt inden for en socialt og kulturelt afgrænset gruppe. Blandt de grupper, som falder inden for emnet, kan nævnes: overnaturlige forestillinger, festtraditioner, visetraditioner og fortælletraditioner. Det er klart, at enhver, der beskæftiger sig med lokalhistorie, må komme ind på disse områder, og det må derfor tillægges den allerstørste betydning, at der nu foreligger en populært tilgængelig fremstilling af dette emne. Det er en bog, som forhåbentlig vil føre til en mere forsvarlig indsam-

ling og udnyttelse af det folkloristiske stof til kommende sognehistorier, end det hidtil er sket. At bogen er forsynet med fyldige litteraturhenvisninger og særdeles overskueligt lagt an, tilføjes kun for at fuldstændiggøre billedet af denne vigtige og velskrevne bog.

H. H. W.

Anders Enevig: »Tatere og Rejsende« (1965).

Forfatteren og folkemindesamleren Anders Enevig, der især vil være kendt for sine to bøger »Prinser og Vagabonder« og »Klunsere og Kræmmere«, har skrevet en ny bog om et beslægtet emne, nemlig »Tatere og Rejsende«. Når denne bog i modsætning til de to tidligere skal omtales her, skyldes det, at Enevig påviser, at grundstammen af denne befolkningsgruppe nedstammer fra de hvervede soldater i Slesvig og Holsten, efter at disse var blevet arbejdsløse ved hærreformerne omkr. år 1800. Blandt de mere fremtrædende slægter nævnes Hertzberg, Meggerle, Mundeling og Altenburg — slægter, der efter 1864 søgte mod nord.

Denne befolkningsgruppe er hidtil kun i ringe grad blevet påagtet af de sønderjyske personalhistorikere, men der er næppe tvivl om, at, hvis nogen lod sig inspirere af Enevigs velskrevne bog til at tage disse slægter op til et nærmere studium, ville nye aspekter i billedet af den sønderjyske befolknings sociale forhold vise sig.

H. H. W.

Altes Gymnasium Flensburg. 1566-1966. Eine Festschrift.

Flensborgs gamle latinskole har i september i år fejret sit 400 års jubilæum ved en tre-dages værdig og meget givende festlighed, som jeg som gammel elev deltog i. Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink var blandt de indbudte. Der er udgivet et fyldigt, historisk værdifuldt festskrift, bl. a. med en hilsen fra den danske undervisningsminister. Det statelige, rigt illustrerede skrift belyser skolens omskiftelige historie og giver et omfattende indblik i dens undervisning og daglige liv. Personalhistoriske lister afslutter det fornemme værk.

Det, der især interesserer os danske, er det historiske tilbageblik ved skolens nuværende rektor, Alfred Peters, barnefødt i byen og elev i 1918. Vi hører udførligt om skolens stifter, franciskanermunken Lytke Namen fra byens kloster, der testamenterede sin arvede, store formue til skolens bygning, indretning og drift. Han var naturligvis ikke interesseret i en evangelisk uddannelsesanstalt og søgte også på det sidste at omstyrte testamentet. Men byens råd holdt sig til det allerede givne og fik derved mulighed for at fortsætte sine egne to af reformationen fremgædede kirkeskoler i en ny og storslået ramme.

Af skolens ledere, hvis navne alle er kendte, og som indtil 1864 udnævntes af den danske konge, hører vi nærmere om rektor Sperling

(fra Egernførde), der fra begyndelsen udformede skolens program, som kom til at gælde indtil 1797. Videre om de to lærde ledere fra selve byen, J. og O. Møller, far og søn, i det 18. århundrede, der begge forud havde haft embede i hovedstaden og jo er blevet berømte for deres grundlæggende personalhistoriske og bibliografiske studier (»Cimbria literata« og »Dänische Bibliothec«).

Men så afløste den nye naturvidenskabelige tid den gamle kirkelige. Den førende mand i nyordningen blev den pædagogisk og organisatorisk dygtige generalsuperintendent Adler, der også forud havde haft ansættelse i København. Skolen var altså den blomstrende søfarts- og handelsbys pryd og skæbnepartner i krig og fred, en dansk skole, dog med tysk undervisningssprog og dansk blandt fremmedsprogene, men fuldt loyal overfor det danske kongehus og dets enevoldsstyre i helstatstiden.

Men nu meldte sig i takt med befolkningens (almuens) nationalpolitiske myndiggørelse efter tre-års-krigen de »dansk-tyske spændinger« også på skolen. Deres årsag siges her at være den danske aggressivitet, »daniseringsbestrebelsene«, der f. eks. ikke lod den loyale rektor Schumacher (fra Husum) blive skolens leder, men erstattede ham med »rigsdanskeren« Rasmus Simesen (fra Helsingør). Denne dygtige skolemand gjorde selv sit bedste for at udligne spændingerne. Men agitationen fra syd, særlig ved den i 1850 afsatte ivrigt slesvig-holstenske, men »ubetænksomme« rektor Lübker (fra Husum) holdt ilden vedlige, indtil Bismarcks erobring af hertugdømmet på ny satte ham i rektorstolen. Han døde dog allerede i 67. Og mon dog ikke hans tyske nationalisme oversteg den tilsvarende danske?

Den følgende tid indeledes i perioderne 1864-1918, - 1933, - 1945 og - 1966, med hver deres forskellige tids- og skolemæssige præg. Bemærkes kan, at nazisterne i 30'erne skjulte den flensborgske malerinde Kæthe Lassens store vægmaleri med bibelsk motiv (Peters fiskedragt) i festsalen bag et forhæng, medens eleverne fik deres kristelig-humanistiske tilskyndelse, skolens historiske præg, fra de gamle lærere, der endnu virkede i disse lidet lystelige år med den nye verdenskrigs psykologiske forberedelse, især i ungdommen.

Efter det nye sammenbrud har man nu under en besindig, frisindet ledelse fundet sine egne ben igen og i nye tidssvarende rammer kunnet skabe en fuldt moderne skole, der både bevarer det humanistiske dannelsesgrundlag og følger med i tidens videnskabelige og tekniske nyopdagelser og udfordringer, »tradition og fremskridt i ét«, som det blev sagt i festtalen.

I elevlisterne fra 1946-66 noterer man de mange landsfremmede navne fra de rømmede tyske østprovinser. Mon ikke det slesvigske landsmandsskab — trods forskelligt sprog og sindelag — alligevel vil vise sig at være stærkere end denne »Überfremdung« fra syd? Tiden vil vise det. Men vi må også regne med, at der i Sydslesvigs gamle grænseby Flensborg findes en traditionsrig højere skole, der indenfor

sine mure rummer et levende tysk kulturcentrum til ungdommens første forberedelse til en kommende livsindsats. Lad os håbe, at det bliver til et berigende møde mellem nord og syd, en bro, hvor man heller ikke overser grænsestregen midt på broen.

Jens Holdt.

Rejser og rejsende

Fremmedes besøg på Sønderborg-egnen 1638-1844

Fra Als og Sundeved, hæfte 43. Redaktion: Jørgen Slettebo. 1966.

Hæftet indledes med en kort, men instruktiv redegørelse af Jørgen Slettebo om rejseforhold i ældre tid; særlig omtale får rejseruterne over Als på grundlag af ældre tiders »rejsevejvisere«.

Derefter følger otte beretninger om rejser på Als; de indledes med en redegørelse for tekstens oprindelsesforhold, men desværre er kun de fire forsynet med forklarende noter. Flere har medvirket med oversættelse og tydning, og det gamle ord om de mange kokke gælder i nogen grad her. Professor Majors beretning fra 1693 er oversat fra tysk til et delvis uforståeligt dansk, og hvis alle tydninger af teksten i Hanne Hasses stillebøger er rigtige, er det danske sprog blevet beriget med hidtil ukendte ord. To af teksterne har ikke været trykt før, og flere er oversat til dansk for første gang.

Meget nyt til den politiske historie bringer teksterne ikke, hvorimod de er særdeles udbytterige, hvad kulturhistorien angår. Professor Major giver en skildring af Christian II's fængsel. Han nævner her, at han under et tidligere besøg har set et bord midt i kongens værelse. I gulvet rundt om dette bord var der »gennem mange tusinde ganges omkringgåen« slidt en 1½-2 tommer dyb fure — er det denne fure, der er grundlaget for traditionen om rillen i kongens bord? Ved Majors andet besøg var murstensgulvet opbrudt og fjernet. Den tegning af gulvet, som er omtalt i teksten, er desværre ikke medtaget. Major fortæller, at hertugen foretrak Østerholm som opholdssted fremfor Sønderborg slot. Pastor Dyssel, som både har været præst i Sønderjylland og på Lolland, roser den slesvigske almue for dens store flid; de lange vinteraftener udnyttes af tjenestefolk til nyttigt håndarbejde, hvorimod den lollandske almue i denne henseende er »det elendigste kreatur i verden«. Forklaringen på de gode forhold på Als finder han i følgende: »... ingen vornedret, intet trykkende hoveri plager dem; de ved, at hvad de forhverver er deres, derfor kendes hos dem flittighed ude og inde«. Betlere så han ingen af — en erfaring, som også en engelsk krigskorrespondent gjorde i 1864.

De mange lovord over egnen må gøre hæftet til en lækkerbisknen for alle lokalhistorisk interesserede — man undrer sig over pastor Wedels bemærkning: »Saa smuk som Alsen er, så vilde jeg dok ikke boe der — hvorfor? ja det skal jeg sige en anden gang«. Fik han det sagt?

V. P.

H. P. Sørensen: Sagn og hændelser fra Gram sogn. Gram 1964. 109 s.

H. P. Sørensen, der i 1963 udsendte bogen »Træk af Gram sogns historie« (anm. SJy Årb 1964, s. 488 f.), har tilføjet et mindre skrift, hvori han fra ældre publikationer, især Evald Tang Kristensen, fra Dansk Folkemindesamling og fra egne optegnelser har samlet det væsentlige af, hvad der vides eller fortælles fra Gram sogn. Titlen på bogen angiver rigtigt, at der er tale om fortællinger af meget forskellig karakter, fra folkemindestof om varsler og gengangere, fortællinger om navngivne personer med mere eller mindre sikkert historisk indhold, til nye bidrag til egnens traditionsstof ved fortælling af egne oplevelser.

Fra en historisk betragtning ligger bogens værdi i disse nye bidrag, som fastholder mange kulturforhold og tildragelser, som ellers ville kunne gå i glemme.

H. N.

Hvad skal jeg læse om Sydslesvig. Råd fra Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 3. udgave 1966. Ved Poul Kürstein.

Denne letoverskuelige og dog ret udførlige oversigt over litteratur vedrørende Sydslesvig foreligger nu ajourført og kan rekvireres fra Dansk Centralbibliotek under adresse Gråsten Bank, Kruså. Også denne udgave er mere end tør bibliografi; den rummer adskillige interessante vurderinger.

F.

Landet bag digerne. Hjemstavnsbog for Tønder amt og by. 3. udgave. Tønder 1965. 171 sider. Ill.

Hjemstavnsbogen for Tønder amt og by så dagens lys i 1956, udkom i 2. næsten uændrede oplag i 1957 og har siden været udsolgt. Den nu foreliggende 3. udgave, af hvilken der allerede har måttet foretages et uændret optryk, har været underkastet en kraftig revision og er blevet væsentlig større af omfang. Afsnittene om amtet og landets tilblivelse har fundet en helt ny formulering ved adjunkt Bent Valcur. De store nye undersøgelser vedrørende marsk og vadehav er her inddraget, og deres resultater er blevet gjort tilgængelige for lægmand. I bogens andre afsnit er nye fund og forskningens nye resultater indarbejdet, og den nutidige udvikling betinget af havnen på Rømø, og »det industrielle gennembrud« er tilgodeset i bogens aktuelle afsnit. Antallet af illustrationer er øget. Man må være Tønders kommunalbestyrelse taknemmelig for den forståelse af den lokalhistoriske skildrings betydning, der ligger bag bogens nyfremkomst.

F.

Noter og nyt

Ernst Christensen

* 28. 2 1895

† 14. 10. 1966

Ernst Christensen var ikke et dusinmenneske. Denne ranke mand med det lyse alsiske sind og humør, som han bevarede også i de sidste, sygdomsfyldte år, var en af de smukkeste og ædleste skikkelser inden for den sønderjyske bondestand i tiden efter genforeningen.

Han fødtes 1895 på den gamle slægtsgård, Sædmosegård i Asserballe, som søn af den senere folketingsmand Chr. Ernst Christensen og voksede her op i et milieu og en tid, der kom til at præge ham for livet. Han nåede at komme på Ryslinge Højskole (1912-13) og Høng Landbrugsskole (1913-14), ligesom han havde været på uddannelsespladser på Sjælland og i Sverige, inden han sammen med faderen måtte med i den første verdenskrig. Han blev på østfronten angrebet af dysenteri og blev efter et langt lazaretophold sendt til Frankrig, hvor han 1916 blev alvorligt såret. Året efter blev han hjemsendt som uanvendelig til krigstjeneste, og han var derfor hjemme under det tyske sammenbrud

i 1918. På smukkeste måde har han senere skildret det overvældende indtryk, begivenhederne i 1918 gjorde på ham.

Han som andre sønderjyske landmænd fik nok at rive i i årene efter genforeningen. Han var i 1915 blevet gift med Anna Bladt og havde overtaget en gård i Asserballe, som han senere drev sammen med sin fødegård. Medens det vel om mange kan siges, at de til en vis grad blev lammet i kriseårene, gjaldt dette ikke for Ernst Christensens vedkommende. Snarere kan man vel sige, at de for ham blev en udfordring til yderligere indsats — på det økonomiske og det folkeligt nationale område. I ungdoms- og idrætsarbejdet i sognet var han blandt de ledende og i 30'erne den ledende. Der kom en ny udfordring — den nazistiske magtovertagelse og de rabiate slesvig-holstenske angreb på grænsen. I denne situation var Ernst Christensen blandt dem, der var med til at organisere det danske modstød. Han var en af de unges repræsentanter på talerstolen ved det store folkestævne på Dybbøl den 11. juni 1933, og han var en af hovedmændene bag stiftelsen af Det unge Grænseværn. Ved mindesamværet efter hans begravelse afslørede Peter Marcussen, at planerne for Det unge Grænseværns organisation i det væsentlige blev udarbejdet på Sædmosegård i sommeren 1933. Som formand for Sønderborg amtskreds og som medlem af grænserådet fik han stor indflydelse på Det unge Grænseværns arbejde. Om hans evner som vækker og organisator kan blot nævnes, at snart var Sønderborg amt den kreds, der havde det største medlemstal i forhold til befolkningstallet. Som taler færdedes han hjemmevant over det ganske land, og han var ikke nogen kedelig taler. Som regel havde han i forvejen omhyggeligt udarbejdet manuskript til sine taler og foredrag, men på talerstolen var han fri og uafhængig af papirerne. Bedst var han vel nok, når han gav sit foredrag causerende form. Som et eksempel på den ånd og også den ildhu, der prægede ham i disse år, skal slutningen af en tale, som han holdt i Helsingør præstegård den 12. december 1933, og som senere er trykt i Danebod-årsskriftet, anføres. I denne tale, som han har givet titlen »Vi fra Tønder og Dybbøl 1933« siger han: »Med disse stævner begyndte et nyt afsnit af den sønderjyske ungdoms omskiftelige historie. Lykkelige og stolte er vi nu beredte til at tage vor del af arbejdet. Det er sagt om Sønderjylland, at det skal vindes tilbage for hvert slægtled, og det er vel sandt. Nu skal *vi* så prøve, om vi kan røgte vor arv og gæld på værdig og ansvarlig måde. — Men *ord* alene kan ikke gøre det. Tiden kræver *handling*. *Aktivitet!* *Vi vil værne vort*«. Og det blev ikke blot til ord for Ernst Christensens vedkommende. Det blev handling og aktivitet. Han brugtes og misbrugtes måske også, men han havde så svært ved at sige nej, når nogen kaldte ad ham.

Det kunne han naturligvis heller ikke under besættelsen, da han snart kom med i modstandsbevægelsen. Efter befrielsen fortsatte han til 1946 som formand for Det unge Grænseværn i Sønderborg amtskreds, men trak sig derefter ud af aktiv deltagelse i ungdomsarbejdet. Til gengæld fik han så stunder til at hellige sig sin historiske interesse. Han nøjedes

dog ikke med selv at læse og studere, men han skulle give andre andel i det, der optog ham. Bl. a. holdt han historiske foredrag i Sønderborg for befalingsmandsskolens elever, og 1957, efter at Gunnar Rasmussen var tiltrådt som forstander på Danebod, overtog han der en del af timerne i Sønderjyllands historie, som Frede Therkildsen tidligere havde haft. Sin interesse for højskolen viste han også ved i en årrække at være et meget aktivt medlem af dens styrelse og ved i skolens årsskrift at skrive en række gode artikler.

Iøvrigt blev Ernst Christensen på »sine gamle dage« mere skrivende. Han selv sagde, at det tog tid for ham at skrive, og at det krævede en indre overvindelse for ham at fæstne sine tanker og sin viden til papiret, i hvert fald når han skulle henvende sig til et større publikum. Der skulle her kraftige opfordringer til, før man fik hans tilsagn om en afhandling. Men vel netop derfor blev hans afhandlinger og artikler så grundigt gennemarbejdede, at de i sproglig og stilistisk henseende blev noget helt enestående. Kun få magter at skrive så smukt et dansk, som Ernst Christensen formåede det. Til »Bogen om Als«, der udkom 1956, bidrog han med et større afsnit om den alsiske landsbys historie. Han tegner her et billede af den alsiske bonde i forhold til sine fæller i landsbyen og til godsherrerne. Han beretter om gamle arbejds- og festsikke, og på grundlag af stænderdeputeret og synsmand H. C. Bladts dagbog giver han nye og værdifulde bidrag til belysning af alsingernes forhold til den augustenburgske hertug. Sin skildring bygger han på trykt litteratur og arkivalske kilder, men det, der især bidrager til at gøre fremstillingen levende, er hans anvendelse af traditionsstoffet. Her udmønter han, hvad han som barn og ung havde hørt de gamle fortælle. I sin næste større afhandling om landvæbningen på Als, som udkom i Sønderjyske Årbøger 1962, og hvortil han igen benyttede H. C. Bladts optegnelser som kilde, skriver han indledende om, hvad den nationale og folkelige tradition i form af en oldemors fortællinger har betydet for ham. Hun vakte den 8-9 årige drengs historiske interesse. Også i denne afhandling viser han, at han formåede at samle mange, spredte enkeltoplysninger til en fremstilling, der kan stå som mønster for, hvorledes en god lokalhistorisk afhandling skal skrives. Sit bedste som historisk forfatter har han vel dog nok nået med den lille afhandling i Sønderjyske Årbøger 1964 om ungdomsvennen Martin N. Hansen. Den er ikke blot en karakteristik af og en hyldest til folkemålsdigteren, men tillige en kærlighedserklæring til det alsiske folkemål. »Folkemålet er marven i vort sprog. Når det sygner hen, er der ikke meget at håbe på, så er sindelaget ved at gå tabt —«, og han skriver her om »den dybe undertone, der kan dirre i folkemålets sange, og som kun fuldtud kan fattes af de mennesker, der er hjemme i dette sprog«.

Desuden har Ernst Christensen skrevet artikler til Danebod-årsskriftet og til Sønderjysk Månedsskrift. I en del af disse artikler har han gengivet egne erindringer, bl. a. om sit møde med »præsident« Topff, om Åbenrå-mødet den 17. november 1918 og om Det unge Grænseværns

tilblivelse, men dette er kun en beskeden del af hans erindringer. I det sidste par år har han, når helbredet tillod det, flittigt skrevet på sine memoirer. Oprindeligt holdt han bestemt på, at de kun var tænkt skrevet for familien, nærmere betegnet for hans børnebørn, men han lod sig dog overtale til, at de med visse udeladelser i de mere familiære afsnit kunne bringes i bogform. På det sidste kredse hans tanker om denne erindringsbog, og det smertede ham, at han ikke nåede at få manuskriptet helt afsluttet. De sidste afsnit foreligger kun i råkladde, men et barnebarn, der har fulgt erindringernes tilblivelse blad for blad, vil sammenføje og renskrive de sidste optegnelser. Forhåbentlig vil der så være mulighed for inden alt for længe at udgive erindringerne i bogform.

Da Sv. A. Hanssen, Nørremølle, døde 1956, inden det endnu var lykkedes at få oprettet en Sønderborg amtskreds under Historisk Samfund for Sønderjylland, var Ernst Christensen selvskreven til formandspladsen i amtsudvalget, og dermed blev han også medlem af Historisk Samfunds styrelse. Forholdene på Als og Sundeved er jo særegne, men han forstod at tage opgaver op, som det lokale historiske samfund havde ladet ligge. Bl. a. arrangerede han med stor tilslutning foredragsrækker med lokalhistorisk emne, og han tog initiativet til udskrivningen af en prisopgave. Han var medlem af Historisk Samfunds styrelse fra 1956 til 1965, da han på grund af tiltagende svagelighed trak sig tilbage. Her som andetsteds gjorde hans lyse intelligens sig gældende. Der blev i styrelsesmøderne lyttet til hans indlæg, der fremkom korte og klare uden unødvendig udenomssnak. Han havde en sjælden evne til at finde frem til kernen i den enkelte sag. Kunne han måske under de mere officielle forhandlinger virke lidt kort og knap, var han til gengæld i uformelt samvær efter styrelsesmøderne på Sandbjerg uforlignelig som fortæller. Vi, der lærte Ernst Christensen at kende ved samarbejdet i Historisk Samfund for Sønderjylland, vil ved hans bortgang minde ham ikke blot som den gode medarbejder, men også som et stort menneske, der af sin indre rigdom kunne sprede lys og glæde omkring sig.

Som en anerkendelse for sin indsats i det folkelige og nationale arbejde tildeltes han for nogle år siden Johan Ottosens og H. V. Clausens mindelegat.

Peter Kr. Iversen.

Johanne Skovgaard

* 29. 11. 1879

† 13. 4. 1966

Fhv. arkivar Johanne Skovgaard døde den 23. april 1966. Hermed er en af de mest velfortjente i kredsen af dem, der arbejdede med Sønderjyllands historie, gået bort. Frøken Skovgaard var født i Nykøbing Falster. Hendes fader Hans Skovgaard blev senere sognepræst i Sorø amt. Hendes moder var datter af Rødding Højskoles første forstander, Johan Wegener, og var således niece af gehejmearkivar Wegener. Slægtsarven gjorde næsten Johanne Skovgaard forudbestemt til at skulle beskæftige sig med historie, arkiver og med Sønderjylland. Det var derfor også naturligt, at hun søgte ind til arkivvæsnet, efter at hun i 1908 havde taget embedseksamen med udmærkelse. Men den daværende rigsarkivar, V. A. Secher, var ingen ynder af kvinder i arkiverne, og først efter Kr. Erslevs tiltræden som rigsarkivar blev hun 1917 ansat ved Landsarkivet i København, hvorfra hun 1920 kom til Rigsarkivet. Her gjorde hun tjeneste til 1949, da hun måtte tage sin afsked på grund af alder.

Johanne Skovgaard blev en god arkivar. Med stor energi tog hun fat, hvor andre var kørt fast. Det lykkedes hende at gøre det store person- og stedregister til Danske Kancellis indkomne breve m. m. til 1660 færdigt. Arkivar West, der også havde været en flittig medarbejder i den sønderjyske histories urtegård, havde arbejdet med ordningen af det slesvigske arkivstof. Det blev Johanne Skovgaard, der fortsatte og videreførte hans virke. Efter de store afleveringer fra Statsarkivet i

Kiel 1936 blev det også hende, der mere end nogen anden kom til at indarbejde dette store og yderst værdifulde materiale i de bestående samlinger. Hun registrerede de mange vigtige kort, som var en del af afleveringen. Hun bragte orden i de spredte dele af Rentekammerets tyske afdelinger, som nu findes i Rigsarkivet, så der kunne udarbejdes en fuldstændig fortegnelse herover. Det er Rigsarkivets håb inden længe at kunne udgive den som et bind af dets serie Foreløbige Arkivregistraturer.

Hendes hovedindsats blev dog udgivelsen af den trykte fortegnelse over de arkivalier, der findes i Tyske Kancellis indenrigske afdeling. Den udkom som bind 7 af Vejledende Arkivregistraturer 1946 og er, bortset fra enkelte mindre afsnit, udarbejdet af Johanne Skovgaard. Den bærer vidne om hendes sikre viden, når det gjaldt sønderjyske arkivalier og sønderjysk historie, og de fyldige og værdifulde oversigter over administrationshistorierne viser, hvorledes hun mestrede at trænge ind i selv meget komplicerede problemer.

Johanne Skovgaard var dog ikke blot arkivar, men også historiker. I sine yngre år skrev hun sammen med sin lærde veninde gennem livet, dr. Ellen Jørgensen, værket Danske Dronninger og en bog om Dronning Margrethe. For Kildeskriftselskabet udgav hun et bind af Christian den 4.s breve. Efterhånden blev det dog mere og mere Sønderjyllands historie, der blev hendes arbejdsområde. Det måtte være naturligt for hende, der altid nærede den største interesse for landet sønden å. Hun var til sine sidste dage optaget af dets skæbne, og Flensborg Avis var hendes daglige læsning til den dag, da hun lukkede sine øjne. Hendes tro og håb var altid, at Sønderjylland engang igen skulle blive en helhed. I et eksemplar af værket Slesvigs delte Bispedømme skrev hun: »Gid det delte atter må vorde eet«.

Da der skulle udpeges medarbejdere til det store værk Sønderjyllands Historie, var det naturligt, at hun blev en af disse. Hun kom her til at skrive om tiden 1544-1660, den periode af hertugdømmets historie, som hun mere end nogen anden var fortrolig med. Hendes bidrag vidner om hendes fortrolighed med disse års historie, om hendes indgående kendskab til arkivmaterialet og hendes evne til at skrive både klart og fængslende. Mange vil mene, at hendes bidrag til dette værk er et af dets bedste.

I Slesvigs delte Bispedømme skrev hun hovedafsnittet, tiden op til 1791. Hun behandlede tidsrummet 1544-1721 i Sydslesvig gennem Tiderne, og til de to byhistorier, om Flensborg og om Sønderborg, har hun bidraget med gode og værdifulde afsnit, der på ny vidner om hendes evne til at gøre en fjern tid levende, og samtidig viser, hvor indgående hendes kendskab til kilderne var.

For den, der som ung arkivar kom ind i Rigsarkivet, var hun ikke blot en god kollega, men næsten som en ældre kær veninde. En drøftelse med hende var altid berigende, ikke blot fordi hun kunne give én noget af sin rige viden, men også fordi man her mødte et menneske,

der var stærkt optaget af tidens nationale problemer, præget af intelligens, af en let ironi, der forenedes med megen humor. Der kunne også være noget næsten pigelig koket over hende. Stærkt kom det frem på en tur til Flensborg og det sydslesvigske land, da Flensborgs historie skulle skrives. Det var ligesom den oplevelse at være i grænsebyen og grænselandet gjorde hende glad, ja næsten kåd. Vel havde hun aldrig levet i Sønderjylland, men hun levede med i dets problemer. Dets skæbne var for hende altid en hjertesag, hendes indsats i udforskningen af dets historie vil altid blive mindet.

Johan Hvidtfeldt.

Landsarkivet, Åbenrå.

Efter de sidste års store stigninger i besøgstallet er der i 1965 indtrådt en mindre tilbagegang. 1964 var antallet af besøgende 2274, til hvem der blev fremtaget 18.064 bind, pakker og læg; 1965 var de tilsvarende tal 2188 og 20.873. Udlånet til andre arkiver og centralbiblioteker var 1964 324, 1965 437, og indlånet fra andre arkiver var 1964 178, 1965 157. På trods af det lidt mindre besøg er der altså tale om en ikke uvæsentlig stigning i benyttelsen af de i landsarkivet beroende arkivalier.

Som meddelt i beretningerne for de senere år er landsarkivet overfyldt. For dog at skaffe plads til nogle meget presserende afleveringer er godt 400 løbende hyldemeter arkivalier deponeret i landsarkivet i Viborg, hvor man efter den store udvidelse har nogen magasinplads i overskud. Men også denne udstationering af arkivalier er kun en stakket frist, idet hovedparten af de tomme hylder straks er blevet fyldt med nye sager. En udvidelse af magasinpladsen er bydende nødvendig. Også arbejdsforholdene for de besøgende og arkivets personale har længe været utilfredsstillende. Leje af to værelser i en nabovilla til arbejdsrum for nogle af personalet er kun en foreløbig og utilfredsstillende nødløsning. Der har derfor i det sidste par år været arbejdet på planer om en udvidelse af landsarkivet, og kgl. bygningsinspektør J. Stærmosé, Odense, har udarbejdet en skitse, hvorefter der placeres en magasinbygning på 4 etager — 2 under jorden, 2 over — parallelt med den nuværende. De to magasinbygninger vil blive forbundet med en lav bebyggelse. Hovedindgangen vil efter skitseforslaget blive placeret mod syd, og via en foyer vil der være adgang til læsesal og en mindre foredragssal. Rundt omkring den nye, massive magasinbygning vil kontorer og arbejdsrum blive placeret. Magasinbygningen er beregnet til at skulle rumme ca. 10.000 lb. hyldemeter arkivalier, dels anbragt i kompaktus, dels i stationære reoler, og der skulle herefter være plads nok til landsdelens arkivalier i de kommende 25-30 år. Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland vil få nyindrettede lokaler i den nuværende magasinbygning. Såfremt de fornødne bevillinger opnås, er det meningen, at arbejdet med udvidelsen skal påbegyndes i finansåret 1968-69. Det første

par år må besøgende og personale derfor endnu regne med at skulle arbejde under lidet tilfredsstillende forhold.

På grund af deponeringen af de 400 lb. m arkivalier i Viborg har det været muligt at hjemtage grundbøger og grundakter fra Tønder retskreds, dom- og retsbøger fra kriminaldommeren i Haderslev for årene 1920-41 og en stor supplerende aflevering fra Lånekassen for Sønderjylland. Det har også været muligt at modtage nogle større eller mindre afleveringer fra præsteembeder, bl. a. fra Hørup, Arrild og Højrup sogne.

Af afleveringer fra private skal først og fremmest nævnes, at arvingerne efter amtsskolekonsulent Nic. Svendsen, Tønder, har afleveret hans store privatarkiv, som, når det engang bliver ordnet og registreret, utvivlsomt vil vise sig at indeholde meget og vigtigt materiale til belysning af den nationale og folkelige udvikling før og efter 1920. I det hele taget er der siden sidste beretning i Sønderjyske Årbøger fra privat side afleveret et meget betydeligt antal sager til landsarkivet. Man har således modtaget sager vedr. flg. private institutioner eller foreninger: Landboforeningen for Flensborg og Omegn, Det blandede Distrikts Mergelselskab, Gabøl - Øster Lindet Hesteavlforening, Udstykningsforeningen for de sønderjyske Landsdele og Foreningen af fhv. Krigsfanger i Rusland. Endvidere kan nævnes aflevering af flg. privatarkiver: Forstander, frk. Carla Schibler, folketingsmand Oluf P. Lorentzen (Brøde), redaktør Morten Kamphövener, Åbenrå, kaptajn Hans Bruhn, Åbenrå, rebslagermester Chr. August Øster, Christiansfeld, førstelærer N. C. Spandet, tidl. St. Jyndeved, N. J. Gotthardsen, Møgeltønder, tidl. Nørremark, og den Nissen'ske familie i Strandelhjørn. Derudover har man som sædvanligt modtaget mange gaver fra private, som det vil blive alt for vidtløftigt at nævne her.

Landsarkivets håndbogssamling har modtaget en meget værdifuld tilvækst ved store gaver fra rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvalds og amtskolekonsulent Nic. Svendsens dødsboer. Ved disse gaver er navnlig landsarkivets pjecesamling blevet kompletteret.

Med hensyn til registreringsarbejdet kan nævnes, at seddelregistraturerne over præstearkiverne i Tørninglehn, Tønder og Åbenrå provstier er renskrevne på maskine og nu findes i let håndterlige bind i A 4 format på læsesalen. Det er tanken at fortsætte renskrivningen af registratursedlerne, så at man efterhånden har alle arkiverne registreret på denne måde.

Under ledelse af arkivar H. Worsøe har der i vinteren 1965/66 været afholdt et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde.

Under arkivar, cand. theol. H. A. Jacobsens orlov har stud. mag. Erik Strange Petersen vikarieret.

P. K. I.

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland.

Indsamlingen af traditionsstof er fortsat ved lærer J. Kristensen, Genner, og redaktør Wittrup-Johansen, Sønderborg. Sidstnævnte er fornylig fraflyttet landsdelen, og en ny indsamler af materiale vedrørende den sønderjyske arbejderbevægelses historie må derfor findes. Man medvirker stadig ved indsamlingen af traditionsstof i Emmerlev sammen med Dansk Folkemindesamling og et hold lærerstuderende fra Tønder Statsseminarium.

Billedsamlingen er blevet meget betydeligt forøget. Bl. a. er der modtaget værdifulde gaver fra fru Bothilde Hansen, Toghale, fru Hejsel, Ø. Højst, fru Linchen Larsen, Tønder, amtsskolekonsulent Nic. Svendsens arvinger, redaktør Morten Kamphövener, Åbenrå, frk. Gunder Nissen, Strandelhjørn, og fra arvingerne efter godsinspektør H. C. Davidsen, Møgeltønder. Den sidstnævnte gave er langt den betydningsfuldeste, idet godsinspektør Davidsen begyndte som amatørfotograf allerede før århundredeskiftet. Samlingen indeholder især mange fine optagelser fra Møgeltønder sogn, både af bygninger og personer. Der er taget aftryk af alle gode plader. Endvidere har man fra kommunesekretær Viggo Gregersen, Møgeltønder, modtaget nogle få plader taget omkring århundredeskiftet af amatørfotografen, sognefoged Detlef Mortensen, Møgeltønder. Fru Vibeke Gribsvad har fortsat ordningen og registreringen af billedsamlingen.

Sidste vinter påbegyndtes i Tønder amt en indsamling af oplysninger vedrørende gamle huse. Dette arbejde er nu blevet fastere organiseret, og indsamlingen er påbegyndt. Der er under Historisk Samfund for Sønderjylland nedsat et snævrere arbejdsudvalg: »Udvalget vedrørende gamle bygninger på landet«, bestående af fru amtmand Inger Tryde Haarlov (formand), landsarkivar Peter Kr. Iversen (næstformand og kasserer), arkitekt P. J. Petersen, Tønder (sekretær), museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, gårdejer Cornelius Schmidt, Døstrup, og toldkontrollør Preben Jørgensen, Tønder. Sidstnævnte er formand for Lokalhistorisk Fotoklub i Tønder og har sammen med sine dygtige medarbejdere påbegyndt fotograferingen af bygningerne. Disse billeder vil blive opbevaret i Lokalhistorisk Samling.

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland er anbragt på landsarkivet i Åbenrå, og landsarkivar Peter Kr. Iversen er foreløbig leder. Han har foretaget forskellige rejser, især med henblik på indsamling af billedmateriale.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

I vinteren 1963 oprettedes en selvstændig studieafdeling under Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Dens formål er at fremme historisk, litterær og samfundsvidenskabelig forskning og tillige selv at

foretage undersøgelser inden for disse områder. Desuden skal den tilrettelægge og medvirke til et folkeuniversitetsarbejde.

Som leder og bibliotekslektor ansattes magister Lorenz Rerup.

I overensstemmelse med planen blev der dannet en Folkeuniversitetskomité for Sydslesvig, og den har i den forløbne tid medvirket til afholdelsen af en lang række forelæsninger i forbindelse med det københavnske Folkeuniversitetsudvalg.

I tilknytning til Folkeuniversitetet påbegyndtes en aftenhøjskole, der i de sidste vintre har gennemført adskillige kurser med emner inden for litteratur, historie, musik, kunst og naturvidenskab.

Magister Rerup har som et led i Studieafdelingens arbejde skrevet en biografi over A. D. Jørgensen, som udsendtes hos Gyldendal i 1965. Denne bog er nu oversat til tysk, og den udsendes i løbet af kortere tid af Studieafdelingen. Samtidig har bibliotekslektoren tilrettelagt en udgave af nogle tyskskrevne erindringer af Hermann Clausen, som var de dansksindede sydslesvigeres repræsentant i Forbundsdagen i Bonn i årene 1949-53.

Studieafdelingen ser det tillige som sin opgave at henlede danske videnskabsmænds, kunstneres og forfatters opmærksomhed på brydningerne mellem dansk og tysk i Sydslesvig. Flere arrangementer, der ligger på linje med dette formål, er gennemført. I oktober 1964 tilrettelagdes således på Jaruplund Højskole et møde for en kreds af yngre danske forfattere. Deltagerne var Jørgen Gustava Brandt, Per Højholt, Willy-August Linnemann, Peter Ronild, Peter Seeberg og oversætteren, Dankward Nielsen. Det var et både interessant og vellykket eksperiment.

I januar 1966 gennemførte Studieafdelingen i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland et 10 dages kursus for danske historiestuderende. Der deltog 13 studerende fra universiteterne i København og Århus. 15 foredragsholdere holdt en lang række foredrag, og deltagerne fik tillige lejlighed til at besøge flere danske og tyske institutioner. Der er ingen tvivl om, at dette kursus fik et godt forløb og blev værdsat af deltagerne.

Efter at magister Rerup i foråret er blevet ansat som amanuensis ved Århus Universitet, har bibliotekar Poul Kürstein, hidtil Slesvig, overtaget stillingen som bibliotekslektor og leder af Studieafdelingen. Der foreligger planer til en række opgaver af historisk-litterær karakter, som bibliotekslektoren er gået i gang med. Han har desuden deltaget i planlægningen af et kursus for nyansatte lærere i Sydslesvig, som Skoleforeningen gennemfører på biblioteket. I øvrigt videreføres det nu gennemprøvede folkeuniversitetsprogram med tilhørende aftenhøjskolekurser under hans ledelse.

T. Glahn

Haderslev Amts Museum.

Hørlokudgravningen 1966, hvori deltog to engelske amatørarkæologer, fortsatte med i tilslutning til undersøgelsen sidste år at lede efter et område, hvor hustomten var bevaret på en sådan måde, at husenes størrelse, byggemåde og indretning kunne ses. Et sådant sted fandtes dog ikke, og forsøget med bopladsen må nu indstilles, indtil et tilfælde kommer os til hjælp. Indtil da må vi nøjes med den viden, at en til gravpladsen hørende landsby har ligget i umiddelbar nærhed af gravene.

Igen i år fandt vi hjulspor med den mærkeligt smalle sporvidde af 45 cm. Parallelt med hjulsporene fra 1965, men 15 meter sydligere sås to par hjulspor i undergrundens gule sand, begge med en sporvidde på 45 cm. Igen af disse spor kan dateres med sikkerhed.

Undersøgelsen af Olmersdiget fortsatte igen i år med tilskud fra Statens alm. Videnskabsfond. Stedet var Todsbølbjerg sydøst for Uge, og vi fastslog her gravens og palisadernes forløb over en strækning af 300 meter fra vejen og mod Uge bæk. Her over Todsbølbjerg har graven ikke været vandførende, men den er ført så langt ud i engen, at der nu er tørvelag i bunden. Palisaderne, igen 3 i tal, fulgte graven på nordvestsiden. Den ene af dem nåede kun et kort stykke ud i engen, mens de to andre nærmest graven fortsatte ca. 110 meter ud imod Uge bæk. Her førtes de sammen i en enkelt række og holdt så op.

Der er tegn på, at graven og palisaderne ikke er opført på samme tid. De tre palisader er det måske heller ikke, og mens der stadig ikke er fundet en egentlig forsvarsvold i anlægget, så er det ved denne udgravning set, at jorden fra graven er lagt op til den ene side, bort fra palisaderne, og der bredt ud som en meget lav »vold«. Det må nu anses for sikkert, at der aldrig har været en vold i forsvarsteknisk forstand, hvorfor også betegnelsen Olmersdiget må foretrækkes.

Udgravningerne sluttede med undersøgelse af en ret stor middelalderlig teglovn ved Ejsbøl. Den må snarest opfattes som hørende til det anselige voldsted ved Ejsbøl mose.

Tre kunststillinger — Georg Ernst, Frederik Rohde og Karin Nathorst Westfeldt — blev afholdt i foråret. Ved den sidstnævnte udstilling blev købt et billede, som skænktes til det kommende kunstmuseum i Haderslev.

Af erhvervelserne skal for sin usædvanlige størrelse fremhæves en flintøkse, fundet ved stranden ved Rejsby-Ballum. Den smukt tilhuggede, tyndnakkede økse, som må være en offerøkse, måler 40 cm og er så langt den største og tungeste økse, museet har.

Til sølvsamlingen er bl. a. erhvervet en brændevinsskål lavet ca. 1680 af sølvmed Mathias Mogensen.

En usædvanlig tilvækst fik museets samling af udskårne møbler ved køb af en lille kiste, der oprindeligt stammer fra Styding. Dens smukke udskæring med plantemotiver henfører den til omkring 1600.

H. N.

Åbenrå Museum.

Besøget på Åbenrå Museum har været stærkt stigende, hvilket vel nok skyldes den regnfulde sommer. Antallet af betalende gæster var 1493 mod 1053 året forud. Ialt blev museet besøgt af 4433 gæster i året 1965.

Af udstillinger har museet haft følgende:

30. 1. - 3. 2. 1965 Robert Jacobsen, jernskulpturer m.m. (1081 besøgende). 27. 2. - 2. 3. 1965 Aage Fredslund Andersen. 27. og 28. 11. samt 4. og 5. 12. Søren Hansen, Gerda Gundorph Jørgensen, Aage Schmidt, Leppo Mattinen, Erik Lagoni Jacobsen og Jeppe Juel Jensen. Alle udstillinger var arrangeret af Åbenrå Kunstforening.

Desuden har museet afholdt udstilling af en lokal maler, Rasmus Clausen, f. 1840, d. 1897. Denne udstilling var udelukkende baseret på lokalhistorisk interesse, og den blev afholdt i forbindelse med 100 års jubilæet for det firma, Rasmus Clausen havde grundlagt.

Museets oldtidssamling har været benyttet i forbindelse med et studiekredsarbejde inden for Historisk Samfund vedrørende »Sønderjyllands oldtid« under ledelse af museumsinspektør Neumann, Haderslev.

Til kunstafdelingen har museet købt en akvarel af maleren Johannes Petersen Ebbesen, 1897-1950, »Landskab« og et udkast til en frise af maleren Nikolaus Wehding.

Til den kulturhistoriske afdeling: Billede af abbeden Matthæus Jeselius, malet af Hans Andreas Kier, 1804-1882.

Fragment af alterbillede af Jes Jessen (Eckersbergs læremester) Åbenrå, »Golgatha« efter Jacob Jordaens. Det er en del af en gammel altertavle fra Løgumkloster kirke.

Et sølvbæger af Åbenråmesteren Asmus Christophersen, 1695-1711.

Et barokskab i eg, og et hovedvandsæg af Rudolph Nielsen, Åbenrå, 1723-1810. (Købt på Arne Bruun Rasmussens auktion).

Man har byttet et Flensborghovedvandsæg med Flensborg Museum og fået et særdeles smukt af mesteren Diedrich Chr. Breundle, Åbenrå, 1777-1822. Dette særdeles fordelagtige bytte blev ordnet af dr. Schoubye, Tønder.

Som gave har man til søfartsafdelingen modtaget et skibsbillede af barken »Catharina« (kineserbillede), og af Hamborgdamperen »Thailee«, ført af Åbenrå-kaptajnen J. Calender. Desuden har man som gaver fået en smuk navneklud fra 1850'erne, dragter fra århundredskiftet og mange navigationslærebøger. To morsomme lithografier med motiver med tilknytning til søfartsafdelingen (tømmerflåde med skibbrudne) har man fået efter et dødsbo.

H. J.

Museet på Sønderborg slot.

Besøgstallet i 1965/66 var på 56.000. Det var ikke blot en brat nedgang i forhold til rekordåret 1964/65, men lå også tydeligt under gennemsnittet på godt 60.000 for de foregående tre år. Der er ingen tvivl om, at dette skyldtes restaureringsarbejderne, der medførte både, at pladsen foran slottet kunne se ud til at være lidt vanskeligt passabel, og at portfløjen det meste af sæsonen var dækket af stilladser, så hele bygningen virkede meget utilgængelig. Det må dog med glæde noteres, at skolerne ikke svigtede, men besøgte museet i et antal af over 20.000, hvoraf langt de fleste fik omvisning eller vejledning.

Restaureringen medførte også, at samlingen fra 1914-18 måtte flyttes fra nordfløjen til en midlertidig placering på sydfløjens 2. sal. Derved er det lykkedes at holde hele denne afdeling åben, mens det var nødvendigt foreløbigt at lukke genforeningsværelset — det er til gengæld den eneste del af afdelingen for Sønderjyllands historie, der er lukket. Alle krigssamlingerne 1848-50, 1864, 1914-18 og 1939-45 er tilgængelige, og dette er afgørende for lejrskolebesøgene. Fra de øvrige afdelinger er søfartsstuen, landbrugssamlingen og hele kunstsamlingen midlertidigt lukket.

Museet har i årets løb modtaget adskillige gaver og også ved køb erhvervet mange værdifulde ting. Blandt gaverne må nævnes, at løjtnant Anchers sølvbæger, der nævnes i sidste års beretning, er blevet suppleret med endnu et, skænket i 1914 til Anchers enke som en erindring fra Bornholm, Anchers fødeø. Et par sølvkospænder, der stammer fra Ulkebøl sogn, viste sig at være norsk arbejde. En højrygget stol med rokokoskæringer havde rester af et interessant gyldenlædersbetræk, og af de øvrige gaver kan nævnes en flintlåspistol, model 1806, enkelte uniformsdele og en del fotografier af stor lokalhistorisk værdi. Kunstafdelingen har foretaget en række indkøb. Det kostbareste af malerierne var C. A. Lorenzen: »Det øverste vandfald ved Tistedalsfossen i Norge«. Dette billede kom på auktion i London, og kun takket være ekstra tilskud fra Ny Carlsbergfonden og Sønderborg kommune og med værdifuld hjælp fra Frederiksborgmuseet lykkedes det at erhverve det, — vel den eneste chance museet får for at sikre sig et af Lorenzens norske prospekter. På auktion i København købtes C. A. Jensen: »Portræt af maleren J. J. N. Voss«, 1815, det ældste billede af denne kunstner, museet har, C. A. Jensen: »Franz Schlegel«, 1829, et meget smukt barneportræt, og endelig E. H. Timm: »Selvportræt« fra 1834. Endvidere er på udstillinger erhvervet to nyere malerier, P. Nicolaisen: »Strand på Rømø« og W. Birchner: »Randersgade«.

Af museets almindelige arbejde må fremhæves, at konserveringsarbejderne fortsættes i øget omfang. En række middelalderlige kirkefigurer er rensat og konserveret, og derudover har konserveringsarbejdet omfattet et malet træskrin, et par maledede klokkehuse, dele af et lærredstapet og nogle malerier fra søfartsafdelingen. Også ny-registreringen og udarbejdelsen af seddelkartoteket er fortsat.

J. S.

Tønder Museum.

Den væsentligste begivenhed i Tønder Museum i året 1966 var den midlertidige overdragelse af 9 oliemalerier af Emil Nolde og 18 af Edvard Weie fra Statens Museum for Kunst. Denne medførte, at det meste af den hidtil udstillede malerisamling måtte magasineres, men også et stadig voksende besøg, vel ikke mindst af de mange beundrere af Nolde. Museet i Seebüll har ledet mange af dets besøgende til Tønder, og omvendt er den meget værdifulde repræsentation af den store tyske ekspressionist på Tønder Museum vel også medvirkende til, at man fra dansk side får større interesse for Nolde.

Fra Ny Carlsbergfonden er ydermere modtaget en række værdifulde kunstgaver (5 malerier af Martinus Rørbye, Francisca Clausen, Poul Christiansen, Lauritz Hartz og Sven Havsteen Mikkelsen) og fra generalinde Koefoeds legat en skulptur i brændt ler af Nicolaus Wehding.

Denne stadige tilvækst til kunstafdelingen gør museets udvidelse mere nødvendig. Fra kgl. bygningsinspektør, arkitekt Peter Koch, foreligger omsider et skitseprojekt til dette formål, og det forventes, at planen vil kunne virkeliggøres i løbet af de allernærmeste år. Såvel de lokale råd som Kulturministeriet synes at være positivt indstillede.

I samarbejde med folkehøjskolen i Nibøl afholdtes i maj/juni en udstilling af den slesvig-holstenske kunstnersammenslutning »Gruppe 56«, og i samme periode havde Tønder Museum en særudstilling på Anneberg af fliser, fajancer, sølv og kniplinger, ligesom museet i marts medvirkede i forbindelse med en af Tønders isenkræmmere arrangeret borddækningsudstilling på »Tønderhus«.

Den kulturhistoriske samling er udvidet med en række mindre sølvarbejder, et stort barokskab, et relief af træskærereren Jes Lind og som gave fra overlæge J. N. Lorenzen i Tønder en af Jungnickels sjældne akvareller af kosakker på torvet i Tønder fra 1814.

Besøgstallet forventes i 1966 at passere de 10.000. Ved dr. Arndt er i efteråret udarbejdet en tysk udgave af museumsvejledningen, og en engelsk er p. t. under udarbejdelse.

I forbindelse med Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årsmøde i Tønder den 26. august var museet ramme for et festligt arrangement med museumsfolk og historikere fra hele landet. Og som vanligt har der været et udmærket samarbejde med de øvrige 3 nordslesvigske museer gennem Nordslesvigsk Museumsråd.

Sig. Schoubye.

Egnsturen til Ærø.

Selv om der er vundet hævd på udtrykket egnsvandring, vil det næppe harmonere godt med en udflugt, der foretages med skib og busser.

Allerede i 1960 forsøgte Historisk Samfund at arrangere en tur til Ærø. Delvis på grund af tekniske vanskeligheder ved færgelejerne måtte planen henlægges, men den blev ikke opgivet, og fra mange med-

lemmers side er der i mellemtiden ytret ønsker om at gentage forsøget, som heldigvis i år kunne virkeliggøres.

Tidligt om morgenen den 4. september startede skibet fra Mommark med omkring 200 deltagere om bord. På skibet holdt fhv. overarkivar, dr. phil Erik Kroman foredrag om sin fødeø, hvis historie han mere end nogen anden har beskæftiget sig med. I Ærøskøbing deltes selskabet: halvdelen tog med busser til Brejning, hvor pastor Finn Poulsen fortalte om kirken. Herfra kørte man til den gamle hertuggård »Søbygård« med det store voldsted fra vendertogenes tid. Dr. Kroman var også her den kyndige vejleder, ligesom han på selve busturen inspirerede deltagerne til at opsuge de mange indtryk, den lille, smukke ø har at byde på.

Selskabets anden halvdel besøgte Ærøskøbing i to grupper under ledelse af forfatterinden Tove Kjærbo og bibliotekslektor P. Kürstein. Programmet blev gentaget om eftermiddagen, nu med ombytning af grupperne.

Den traditionelle, fælles middag blev indtaget på »Hotel Harmonien«. Viceskoleinspektør Chr. Stenz bragte hilsen fra formanden, generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, der i sidste øjeblik blev forhindret i at deltage, og rettede en tak til de medvirkende i arrangementet.

Ved egensture opstår let risiko for et for stramt program. Det var ikke tilfældet i år, og der var endog tid for deltagerne til på egen hånd at bese en del af de seværdigheder i Ærøskøbing, som ellers ikke var opført på programmet. I øvrigt er en tidligere gjort erfaring blevet bekræftet: ekskursionsmål uden for Nord- og Sydslesvig synes ikke at kunne samle en tilslutning, som er tilstrækkelig stor til, at omkostningerne kan dækkes. Her overfor må dog opstilles den bedømmelse, som på mange måder kom til udtryk fra deltagerens side: turen var vellykket.

Og det må være hovedsagen.

Chr. St.

Folkekulturens ting på Gottorp slot.

På Gottorp slot i Slesvig findes foruden det Slesvig-Holstenske Landsarkiv to museer: det Slesvig-Holstenske Landsmuseum for Forhistorie og det Slesvig-Holstenske Landsmuseum, til hvis navn man til forskel fra det andet gerne føjer (Thaulow-Museum) efter dets grundlægger, kunsthistorikeren Thaulow.

Landsmuseet (Thaulow-museet) har fra 21. april til 14. august vist en udstilling »Handwerk, Haus und Hof« med arbejdsredskaber fra håndværket, fra landbruget og fra bondekoneens arbejdsområde. Et lille, men smukt illustreret og fortrinligt forfattet katalog giver en udmærket oversigt over de udstillede sager. Tingene var udstillet i de rum, som landsmuseet bruger til skiftende udstillinger, og kunne følgelig ikke til stadighed optage denne plads, og de er nu pakket ned.

Men der er flere, hvor de kom fra, nok til en hel afdeling, og det er

meningen, at denne afdeling skal anbringes i de stalde, som i 1850'erne blev bygget øst for slottet til brug for garnisonen. De er ikke kønne, men solide og rummelige. Afdelingen skal sørge for den materielle folkekultur. Landsmuseet, som det er nu, er i høj grad præget af høj-kulturen, af fyrsters, adeliges og rige borgeres boligkultur, deres kunst og kunsthåndværk, altså kulturens smukkeste blomster. Med den nye afdeling, som ledes af dr. A. Lühning, vil også om nogle år de jævne borgeres og bønders arbejde blive vist, altså selve kulturens rødder. De udstillede redskaber var fortrinsvis fra det 19. århundrede, men er i grunden udtryk for et langt længere tidsrum.

Afdelingen er allerede meget righoldig, og den vil danne et vigtigt bindeled til det andet museum på slottet: det Slesvig-Holstenske Landsmuseum for Forhistorie, som tager sig af både kunst og jævne redskaber og sager indtil år 1000, men der bliver et hul tilbage, nemlig de jævne brugsting fra middelalderen. Middelalderen har også i anden henseende måttet stå tilbage, men man tænker nu alvorligt på at udgrave Gammel Gottorp, som blev lagt øde i Valdemar den Stores tid.

Poul Kürstein.

Kirkehistorisk samlag.

har i året 1966 afholdt to vellykkede udflugter. Den 21. april var vi i Rendsborg — i øsende regn! — og besøgte først Mariekirken og derefter det gamle historiske rådhus, hvis livshistorie blev fortalt af formanden. Vor medbragte mad nød vi i den gamle amtmandsgård og beværtedes der på det bedste sammen med pastoralseminaristerne, som den dag havde slået følge med os. Efter et rart besøg i den nye danske kirke, hvor pastor Svendsen berettede om menighedens liv, fulgtes vi ad til Hiort Lorenzen-Skolen i Slesvig. Her deltog vi i amtskredsens møde og generalforsamling. Med stor interesse lyttede vi til docent, dr. teol. Pontoppidan Thyssens foredrag om »Kirkelige og nationale strømninger i Slesvig og Holsten 1817-50«.

Efterårsudflugten den 10. oktober gik til Haderslev fjord, hvor vi først af pastor Urban Schrøder, Varnæs, fik en inciterende forevisning af og beretning om Starup kirke og derefter fik vist Odinsbækken og Vonsbæk kirke af dr. teol. Hejselbjerg Paulsen. Herfra gik turen til Vedsted Landbohjem, og efter måltidet talte dr. teol. Jens Holdt levende om frimenighedspræsten Rasmus Thomsen.

H. F. P.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Nogen særlig stærk aktivitet har der ikke været i 1966. Det første møde blev holdt den 22. februar på »Harmonien« i Haderslev, hvor professor Mykland, Bergen, fortalte om sønderjyske slægter i norske bysamfund. Desværre var der kun ca. 25 deltagere. Mødet var et led i Historisk Samfunds møderække og gav deltagerne et glimrende indblik i den engang så levende forbindelse mellem Sønderjylland og Norge.

Først den 17. september blev egnsudflugten afviklet. Den gik i år til vesterkanten. Vi begyndte ved Fårmandsbjerg ved Spandet, hvor museumsinspektør Neumann fortalte om de gamle vejspor. Siden kørte vi til Markmandens hus i Skærbæk marsk, hvor Neumann fortalte om marskboens kår og levevis. Efter kaffebord på Åblings hotel i Skærbæk var der amtsgeneralforsamling. Turen sluttede i Brøns kirke, hvor pastor S. Bjerre fortalte om kirkens historie. Trods det fine vejr var der kun ca. 60 deltagere, men det skyldtes nok det sene tidspunkt på året. Lørdag den 8. oktober havde Neumann indbudt os til at bese udgravningen af Olmersvold. Ca. 100 havde fulgt indbydelsen og fik lejlighed til at se de mange synlige levn af dette imponerende forsvarsværk.

Indenfor amtsudvalget er sket følgende ændring. H. Neumann ønskede ikke genvalg, da han jo nu igen står som medlem af hovedstyrelsen. I hans sted valgtes fuldmægtig Chr. Madsen, Skrydstrup.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Amtskredsen holdt sin generalforsamling tirsdag den 3. maj 1966 på Ungdomshjemmet i Åbenrå. Pastor Urban Schrøder, Varnæs, genvalgte til bestyrelsen. Regnskabet godkendtes. Formanden, Holger Jacobsen, aflagde beretning om et arbejdsrigt år, hvori man særligt havde glædet sig over den vellykkede studiekreds, »Sønderjyllands oldtid«, ledet af museumsinspektør H. Neumann, Haderslev. Efter generalforsamlingen holdt bibliotekslektor Poul Kürstein foredrag med lysbilleder om altertavlen i Slesvig domkirke, et foredrag, der for tilhørerne blev en stor oplevelse.

Den 12. juni foretog man sammen med Folkeligt Samfund den årlige udflugt, der i år gik til Brøns kirke. Pastor Urban Schrøder, Varnæs, havde gjort et stort forstudium over kirkens inventar og i særdeleshed over de omstridte kalkmalerier, der er så hårdhændet restaurerede af professor Wilkens i tysk tid. Alt dette gjorde han nu de 80 deltagere delagtig i på sin sædvanlig levende og fængslende måde. Der blev drukket kaffe i Brøns kro, hvor fru møller Thoma Jacobsen, før Brøns mølle, gav nogle supplerende oplysninger om møllens forhold til kirke og orgel. Fyldt af alle disse indtryk drog man over Arnum gennem den underskønne Stensbæk plantage over Gelså til Sct. Tøgers kirkes fun-

dament ved Endrupskov, hvor pastor Schrøder fortalte om denne lille fattige kirke i det nedlagte sogn og om nogle af dens præster og naturligvis først og fremmest om helgenen Sct. Tøger. Man nød den vidunderlige udsigt over Gelsådalen og fortsatte så til Gram, hvor man glædede sig over de prægtige rododendron i slotsparken. Derpå kørte man hjem.

Til vinter regner man med at fortsætte den så vellykkede studiekreds.

H. J.

Sønderborg amtskreds.

Ordinær generalforsamling afholdtes på Danebod Højskole den 12. maj 1966. Forstander G. Rasmussen, der overtog formandsposten i november 1965, aflagde beretning, og Olav Bonefeld, Snogbæk, fremlagde regnskabet. Alle valg var genvalg. Landsarkivar P. Kr. Iversen takkede Ernst Christensen, Asserballe, for trofast og inspirerende arbejde som formand for amtsudvalget. Efter generalforsamlingen holdt bibliotekslektor Kürstein, Slesvig, et meget oplysende og fængslende foredrag om Brüggemanns altertavle i Slesvig domkirke.

»Historisk Søndag« afholdtes den 14. august. Der gaves orientering om følgende seværdigheder, som omfattedes af arrangementet:

Broager kirke v. forretningsfører A. Korse.

Bro vold v. museumsinspektør J. Slettebo.

Augustenborg slot v. pastor A. Klostergaard.

Sebbelev landsby v. gårdejer J. Bromand.

Egen kirke v. pastor J. Lærkes.

Notmark præstegård v. pastor F. Christensen.

Trods ugunstige vejrforhold samlede arrangementet over 400 deltagere. De vejledere, der på de forskellige besøgssteder havde stillet sig til rådighed med orienterende foredrag, havde en anstrengende dag, men de løste alle deres opgave på udmærket måde, og Historisk Samfund er dem megen tak skyldig.

G. R.

Tønder amtskreds.

Efterårsmødet 1965 holdtes i Øster Højt Forsamlingshus mandag den 8. november i samarbejde med »Andelsselskabet Øster Højt Forsamlingshus«. Seminarirektor, dr. theol. A. Nyholm, Tønder, holdt foredrag om emnet »Klosterbevægelsen«. Mødet havde samlet 40 deltagere.

Årsmøde og generalforsamling holdtes tirsdag den 19. april i Skærbæk med 60 deltagere. Efter formandens beretning og regnskabsaflæggelsen var der valg. Ved disse genvalgte lærer P. Lagoni og gårdejer Søren Nissen, Harres, til amtsstyrelsen. Arkitekt P. J. Petersen, Tønder, holdt derefter lysbilledforedrag over emnet: »Vestslesvigs byggeskik«.

Lørdag den 4. juni holdtes der egnsvandring. Man startede fra Tinglev, hvorfra turen gik til Frøslev-Padborg, hvor man under fhv. smedemester Joh. Meyers ledelse blev vist rundt i hjemstavnmuseet. Derefter var der sammenkomst på Frøslev kro, hvor Joh. Meyer fortalte om Karsten Thomsens virke for danskheden i Frøslev. Videre gik turen over grænsen ad Oksevejen til Sankelmark, hvor førstelærer S. N. Christensen, Ravsted, fortalte om de historiske begivenheder, der knytter sig til dette sted. Herfra tog man på besøg på Jaruplund Højskole, hvor fru Ingrid Bøgh Andersen fortalte om skolens tilblivelse, dens arbejde og fremtidige planer med hensyn til skolens opgaver. Til sidst sås den danske forsøgsgård »Røhsminde«, hvor bestyrer Lund viste rundt og fortalte.

C. S.

Sydslesvigsk amtskreds.

Efterårssæsonen indledtes den 13. oktober, hvor medlemmerne var indbudt til stud. mag. Hans Ole Hansens foredrag om »Dagligt liv i jernalderen«. Mødet holdtes i samarbejde med Folkeuniversitetet og havde samlet en stor tilhørerskare, især mange unge.

Den 11. november holdt tidligere højskoleforstander Hans Lund et foredrag om »Gustav Johannsen« med god tilslutning.

20. januar 1966 talte rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt om »Erik Scavenius, en dansk statsmand under to verdenskrige«. Foredraget vakte stor interesse og delvis stærk modsigelse. Formanden afviste imidlertid en diskussion. Til næste foredrag den 21. februar var indbudt det byhistoriske selskabs medlemmer, og mange påhørte professor Mykland, der talte om »Sønderjyden i det norske byborgerskab«. Bagefter førtes en livlig samtale. Generalforsamlingen holdtes i år på Hiort Lorenzen-Skolen i Slesvig med henved 100 personer. Efter docent Pontoppidan Thyssens foredrag genvalgte bibliotekslektor Kürstein til styrelsen, medens lektor Madsen havde frabedt sig genvalg til fordel for en yngre kraft. En sådan skal vælges næste gang. Formanden bragte Thomas Madsen en varm tak for hans indsats gennem ti år. Skoleinspektør Møller var ordstyrer.

Tirsdag den 21. juni holdtes byvandring i Husum under ledelse af fhv. skoleråd, fru Ina Carstensen, der senere på »Husumhus« fortalte om Husums berømte søn, Theodor Storm.

Søndag den 21. august samledes man i Egernførde. Her gennemgik bibliotekslektor Poul Kürstein St. Nikolaj kirke, som i særlig grad giver udtryk for byens historie, og dens prægtige inventar. Man aflagde besøg ved det søndre af de batterier, der holdt stand mod det danske flådeangreb i 1849, og samledes derefter på Jes Kruse-Skolen, hvor skoleinspektør Else Munk Pedersen gav et rids af skolens historie.

H. F. P.

Årsberetning og regnskab 1965-66

Ved *Peter Kr. Iversen, Hans H. Worsøe og Olav Christensen.*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 22. maj 1966 på »Forsamlingsgården« i Broager. I mødet deltog godt 200 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen til de fremmødte medlemmer og foredragsholderen. På formandens forslag valgtes forstander Gunnar Rasmussen, Danebod Højskole, til mødets dirigent i sin egenskab af amsudvalgsformand for Sønderborg amt. Denne konstaterede, at mødet var lovligt indvarslet og gav, efter at forsamlingen havde sunget Martin N. Hansens »Der er sol over vang«, ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Vort medlemstal har i året, der gik, ikke vist store udslag, idet naturlig afgang ved dødsfald og fraflytning opvejer den tilgang af nye medlemmer, vi har haft. Det samlede medlemstal er således stadig godt 2800.

Vort medlemsskrift *Sønderjyske Årbøger* er som sædvanligt udkommet med to halvbind, hvoraf 1966¹ vil være kommet medlemmerne i hænde i begyndelsen af denne uge. Det nyudkomne hæfte spænder i tid fra Hedeby's grundlæggelse til omkring 1900, og i emner fra arkæologi over kniplingskunst til Svend Moos' personlige erindringer om sine forældre Peder og Magdalene Moos.

For *Sønderjysk Månedsskrifts* vedkommende er der glædeligvis tale om en stigning i antallet af faste holdere, selv om det har været nødvendigt at sætte abonnementsprisen op fra 16 til 20 kr. pr. årgang. Samtidig er bladets omfang blevet udvidet, således at hvert nummer nu omfatter 32 sider. Der er derved blevet givet plads til stof af mere orienterende karakter om aktuelle nationale og kulturelle forhold, uden at det skulle gå ud over det historiske stof, som det stadig må være månedsskriftets hovedopgave at formidle. Det faste oplagstal ligger nu på 1300.

Skriftrækken har netop som nr. 33 udsendt H. V. Gregersens kommenterede udgave af Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Der er herved fremlagt et stort materiale til belysning af denne vigtige periodes tildragelser og mennesker, og der gives væsent-

lige bidrag til belysningen af Laurids Skaus omstridte personlighed. Trykningen er delvis bekostet af Statens Videnskabsfond.*)

I skriftrækken er desuden nr. 9: Johan Hvidtfeldts vejledning for sønderjyske slægtshistorikere udsendt i revideret og udvidet udgave ved arkivar Worsøe. Vi har valgt at lade den fremtræde i et lille format, der skulle være mere håndterligt end det forrige.

I den lille serie har vi haft den glæde at kunne udsende pastor emer. A. Østers erindringer: »Barn i Herrnhuternes Christiansfeld«, der giver et fint billede af Brødremenighedens særprægede bysamfund. Bogen er blevet modtaget med meget stor interesse af vore medlemmer og var allerede udsolgt ved juletid. På styrelsesmødet i dag er der truffet beslutning om, at bogen genoptrykkes.

Salget af 2. udgave af *billedværket* er også gået meget hurtigt, og bogen kan forventes at være udsolgt i løbet af dette år, idet der kun er 750 eksemplarer tilbage. Arbejdet med en tysk udgave af billedværket er nu så langt fremme, at vi håber, at denne udgave vil kunne foreligge i dette år.

Ekspeditionen har i det forløbne år ikke haft store problemer, idet kontorist Chr. Thomsen i hele perioden har arbejdet for Historisk Samfund. Med det omfang, vort bogsalg, og ikke mindst det almindelige kontorarbejde med udsendelsen af cirkulærer, brochurer og andre skrivelser, nu har, er det helt nødvendigt, at vi disponerer over en heldagskontorist.

Også i den forløbne vinter har der været *aftenhøjskoler*. En særlig succes havde det arkæologikursus, »Sønderjyllands oldtid«, som i Åbenrå har været ledet af museumsinspektør Neumann, men også andre steder var tilslutningen god. I dagene 10.-21. januar arrangerede den flensborgske studiesamling i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland et kursus i *Sønderjyllands historie for historiestuderende* ved Københavns og Århus' universiteter. Der var stor forhåndsinteresse blandt de studerende for dette kursus, men af pladmæssige grunde kunne der kun være 20 deltagere. Kursets praktiske leder var bibliotekslektor Lorenz Rerup, medens professor Fink både som ideens ophavsmand og som forelæser havde en meget stor andel i kursets heldige gennemførelse.

Fra *amtskredsene* er der særlig grund til at nævne, at vor mangeårige amtsformand i Sønderborg amt, Ernst Christensen fra Asserballe, har trukket sig tilbage. Til ny formand er valgt forstander Gunnar Rasmussen, Danebod Højskole, som jeg gerne vil byde velkommen til arbejdet i styrelsen. Samtidig vil jeg gerne takke Ernst Christensen for godt og inspirerende samarbejde inden for styrelsen gennem 10 år.

Iøvrigt har amtskredsene som sædvanligt afholdt foredrag og udflugter. Den *historiske søndag* blev denne gang afholdt i Åbenrå amt den 22. august. Trods dagsregn blev arrangementet vellykket, og med sol-

*) Der er efter årsmødet kommet tillægsbevilling på den resterende sum.

skin ville alle rammer være blevet sprængt. De 5 steder, der kunne besøges, var Varnæs kirke, langdyssen i Varnæs Tykskov, Gejlåbroen og Oksevejen, Urnehoved festplads og Hærulfstenen samt Immervad.

Den store egnsvandring sprængte i år rammerne, idet op mod 500 medlemmer havde meldt sig til turen, som det derfor var nødvendigt at dublere. Godt 300 deltog søndag d. 12. september og godt 100 den 19. september. Turen gik til de sydslesvigske herregårde Damp, Altenhof og Knoop, hvis ejere alle viste stor imødekommenhed. På Strandhotel Seelust i Eckernførde satte museumsinspektør Slettebo herregårdskulturen ind i et videre perspektiv i sit foredrag om 1700-tallets hof- og adelskultur.

Som medlem af *Dansk Historisk Fællesforening* har vi atter været repræsenteret ved foreningens årsmøde, der i august 1965 afholdtes i Århus. Ved dette møde blev det bestemt, at næste årsmøde skulle holdes i Sønderjylland, nærmere bestemt Tønder, som har den fornødne hotelkapacitet. Mødet finder sted i sidste weekend i august, og vi glæder os til at byde vore kolleger fra landets øvrige amtshistoriske foreninger, museer og andre tilknyttede foreninger og institutioner velkommen til Sønderjylland. Også i *de nationale foreningers* oktoberkursus på Højer Ungdomsskole deltog Historisk Samfund som sædvanlig.

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland har fortsat indsamlingen af *traditionsstof*. Lærer Jens Kristensen, der har koncentreret sig om stof af nationalpolitisk karakter, har foretaget 28 rejser, medens redaktør Wittrup-Johansen har foretaget 4 interviews vedrørende *traditionsstof* om arbejderbevægelsen i Sønderborg og omegn. Registreringen af *billedsamlingen* er nu i hovedsagen tilendebragt af bibliotekar, fru Vibeke Gribsvad, og et betydeligt billedmateriale er hermed blevet gjort tilgængeligt.

Det blev i årsberetningen sidste år omtalt, at man var i gang med forberedelserne til en såkaldt *punktundersøgelse i Emmerlev*, hvis formål var at indsamle det forhåndenværende *traditionsstof* og placere det i dets samfundsmæssige sammenhæng. Jeg kan oplyse, at arbejdet er i fuld gang. Den 3. februar afholdtes møde mellem repræsentanter for Dansk Folkemindesamling, Tønder Seminarium og Historisk Samfund med det formål at orientere de lærerstuderende på seminariet om Emmerlev-undersøgelsen. Fra rektor Nyholms og seminariets læreres side blev der vist stor interesse. Resultatet blev, at 26 lærerstuderende under ledelse af lektor Japsen har påtaget sig ialt 12 forskellige undersøgelser. Det daglige arbejde ledes af magister Iørn Piø, Dansk Folkemindesamling og hans medarbejdere, stud. mag.'erne Inger Vibe-Petersen og Eske K. Mathiesen. Den 30. marts blev der afholdt en sammenkomst på Emmerlev Klev, hvor Historisk Samfund stod som indbyder. Der var kommet 55 beboere, og foruden disse deltog en del af de lærerstuderende. Ved sammenkomsten blev der gjort rede for undersøgelsens mål og midler, og en ringriderfilm, som sidste år af Dansk Folkemindesamling blev optaget i Emmerlev, blev vist.

Lokalhistorisk Samling har i år endvidere taget en ny opgave op. Vi har tidligere ved foredrag søgt at skabe interesse om *bevaringen af vore gamle gårde og huse* og har nu forsøgsvis i Tønder amts landdistrikter sat en aktion igang, som mere håndgribeligt skulle bidrage hertil. Arbejdet i Tønder amt, der ledes af et udvalg bestående af fru amtmand Tyge Haarløv, amtsudvalgsformanden, Cornelius Schmidt og arkitekt P. J. Petersen med sidstnævnte som udvalgets sekretær, søger i første omgang at udarbejde en fortegnelse over de gamle bygninger, hvis antal skønnes at være ca. 1500. Dernæst skal disse bygninger fotograferes, og denne opgave har den lokalhistoriske fotoklub i Tønder, hvis energiske formand er toldkontrollør Preben Jørgensen, lovet at tage sig af. Registreringen og fotograferingsarbejdet er påbegyndt. Endelig skal der på grundlag af et spørgeskema udarbejdes beskrivelse af de enkelte bygninger. Der er kalkuleret med, at hele dette arbejde kan udføres for et beløb på omkring 5000 kr. Lokalhistorisk Samling vil herigennem få et værdifuldt materiale til belysning af gårdes og huses tilstand i dag, og samtidig håber vi her igennem at kunne henlede ejernes opmærksomhed på værdien af deres bygninger. Vi er helt klare over, at landbrugets industrialisering nødvendigvis også må få følger for de gamle og ofte uhensigtsmæssige bygninger, men på den anden side vil vi også gerne være med til at pege på, at forbedringer og rationalisering ofte med godt resultat kan gennemføres inden for de givne rammer. Vi ved også, at vi med dette arbejde trækker store vekslers på vore tillidsmænd, men det har været glædeligt at se dels, hvor mange af dem, der gav møde ved en sammenkomst i Tønder d. 20. februar, og dels, hvor positivt de har reageret over for det dem tilsendte materiale. Ved flere lejligheder er professor Gottlob blevet konsulteret med henblik på arbejdets gennemførelse. Jeg kan også oplyse, at Historisk Samfund med henblik på denne aktion er blevet optaget som medlem af »*Sammenslutningen af foreninger til fremme og bevarelse af bygnings- og landskabskultur*«, hvis formand er professor Palle Suenson. Fru amtmand Haarløv er Historisk Samfunds repræsentant i sammenslutningen. Falder arbejdet i Tønder amt tilfredsstillende ud, håber vi, at det til næste år kan udstrækkes til et eller flere af de andre amter.

Ser vi tilbage på *foreningens arbejde i det forløbne år*, kan vi vist i det store og hele være tilfredse. Der har været ydet en god og stor indsats fra mange sider, fra sekretærer og tillidsmænd. Også udefra har vi modtaget værdifuld hjælp ved gennemførelse af vore forskellige arrangementer. Jeg nævner blot fru Haarløv, arkitekt Petersen, professor Gottlob og medarbejderne i Dansk Folkemindesamling. Dem alle beder jeg modtage vor hjertelige tak for godt samarbejde og for ydet støtte. Som det fremgår af regnskabet, er det meget betydelige summer, der omsættes gennem Historisk Samfund. En meget væsentlig del af indtægterne kommer fra kontingent, abonnement og ved salg af skrifter, men uden økonomisk støtte fra fonds, stat og kommuner kunne virksomheden ikke have haft det omfang, den har. For denne modtagne støtte

beder jeg fondsbestyrelser og bevilgende myndigheder modtage foreningens bedste tak.

I fortsættelse af årsberetningen meddelte formanden, at det var den sidste, han aflagde. Han havde nu i 20 år — 10 år som sekretær og 10 år som formand — været med til at sætte sit præg på foreningens arbejde, og det ville derfor være bedst, at der nu fandt en udskiftning sted. Initiativ må stadig fornyes. Han takkede medarbejderne og nævnte, at professor Fink havde lovet at ville overtage formandshvervet.

Efter formandens beretning rettede generalkonsul, dr. phil. Troels Fink en varm tak til Peter Kr. Iversen. Det var med beklagelse, at styrelsen havde taget dennes beslutning om at trække sig tilbage som formand til efterretning. Landsarkivar Iversens arbejde var aldrig blevet til rutine, og ingen af Historisk Samfunds tidligere formænd havde øvet en indsats, der kunne måle sig med hans. Historisk Samfund var ham stor tak skyldig, og man måtte håbe, at han atter ville tage tøjlerne. Det var imidlertid naturligt, at han nu ønskede at trække vejret og samle sig om andre opgaver for en tid. Troels Fink havde overfor styrelsen erklæret sig villig til at fungere som midlertidig formand i to år, og efter den tid ville man atter bede Iversen om at tage opgaven op. Troels Fink sluttede med en dybtfølt tak og hyldede til den mand, der havde båret Historisk Samfund frem til dets nuværende position, og forsamlingen udbragte et trefoldigt leve for Peter Kr. Iversen.

Formandens beretning blev enstemmigt godkendt. Derefter aflagde kassereren, ekspeditionssekretær Olav Christensen det reviderede regnskab (se omstående). Regnskabet var kun påtegnet af den ene revisor, da sparekassedirektør Friis befandt sig i Amerika. Den gode stilling skyldtes hovedsageligt billedværket, hvor der var opsparet en beholdning på kr. 65.000 til fortsættelsen. Der var nu 2802 medlemmer. Regnskabet blev enstemmigt godkendt.

Under punkt tre, valg til styrelsen, meddelte formanden, at rigsarkivar Johan Hvidtfeldt ikke havde ønsket at fortsætte som medredaktør af Sønderjyske Årbøger, i hvis redaktion han havde været siden 1939. Formanden rettede en tak til Johan Hvidtfeldt og foreslog på styrelsens vegne seminarielektor Gottlieb Japsen indvalgt som Hvidtfeldts afløser i redaktionen, hvilket forsam-

lingen tilsluttede sig. Iøvrigt fortsatte Hvidtfeldt i styrelsen. Efter tur afgik Hans Lund, Sigurd Schoubye, Christian Stenz, Inger Bjørn Svensson og Hans-Iver Toft. Alle genvalgte.

Efter valget meddelte Troels Fink, at styrelsen havde nedsat et udvalg, der skulle forberede lovændringer til næste årsmøde. Indtil disse kunne vedtages, udbad han sig forsamlingens tilladelse til midlertidigt at lade styrelsen konstituere sig med en næstformand. Dette godkendtes. Næste årsmøde blev fastlagt til »Tønderhus«.

Efter kaffebordet viste overinspektør, cand. mag. Peter Michelsen, Frilandsmuseet, lysbilleder og indledte en diskussion om emnet: Hvad kan vi gøre for at værne om de gamle gårde? I den efterfølgende livlige diskussion deltog efter særlig indbydelse professor Palle Suenson, København.

Ved et særligt styrelsesmøde konstituerede styrelsen sig med Troels Fink som formand; Chr. Stenz blev næstformand, Hans H. Worsøe sekretær og Olav Christensen kasserer. Det vedtoges at lade Peter Kr. Iversen portrættere af en kendt sønderjysk maler som anerkendelse af hans indsats for Historisk Samfund.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1965 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til kassererens kundskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge. Det bemærkes, at det er kassereren, som har ansvaret for udarbejdelsen af tillægget.

Historisk Samfund har siden årsopgørelsen i 1965 haft en nettotilgang på 58 medlemmer, hvoraf det gamle land atter i år tegner sig for over halvdelen, nemlig 31. Fremgangen fremkommer således: tilgangen af nye medlemmer er på 163, medens der foruden 26, der er afgået ved døden, er slettet 79 på grund af udmeldelse eller restance med betalingen. Medlemstallet medio september 1966 udgør derefter 2920, der fordeles sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	192	Åbenrå by	299
Haderslev amt	351	Åbenrå amt	295
Sønderborg by	72	Sydslesvig	197
Sønderborg amt	175	Stor-København	307
Tønder by	133	Det øvrige Danmark	579
Tønder amt	295	Udlandet	25

Afgang ved død

Andreasen, Georg, lærer, Kegnæs	Nordentoft, Benedikt, lektor, Hobro
Bleshøj, Jørgen, urmager, Gråsten	Paulsen, Peter, sognefoged, Skærbæk
Brejli, S. C., amtsskolekonsulent, Tønder	Pedersen, Anna, frk., Holballe
Christiansen, Paul, grosserer, Haderslev	pr. Over Tandslet
Dahl, Chr. Ebbesen, rentier, Hoptrup	Petersen, Hans Hage, husmand,
Dahl, Svend, rigsbibliotekar, København	Digegården, Højer
Dellefsen, A., departementschef,	Petersen, Marie, fru, Hillerød
Gentofte	Petersen, Tage, forretningsfører,
Eriksen, Dorothea, fru, Åbenrå	Åbenrå
Hansen, Arnold, apoteker, Kolding	Plum, Inger Marie, frk., København
Hansen, Ejnar, gårdejer, M. F.,	Quistgaard, A., pastor emer., Åbenrå
Bjørnekær pr. Rødding	Schlesinger, M., fhv. lærerinde,
Linvald, Axel, fhv. rigsarkivar, dr. phil.,	Flensborg
København	Sestoft, Thorkil, tandlæge, Kalundborg
Lorenzen, H., læge, dr. med., Bov	Sparre, Peter, kæmner, Christiansfeld
Nielsen, Astrid, fhv. lærerinde, Høng	Svendens, Nicolai, fhv. amtsskole-
Nielsen, Gunhard, dommer, Hellerup	konsulent, Tønder

Tilgangsliste

- Abildgård, M., Store Nustrup
 Adolphsen, Günther, stud. mag.,
 Havnegade 50, Århus C
 Albertus, Kirsten, tandlæge, Åbenrå
 Andersen, Dorit, stud. mag., Marselis-
 boulevard 28, Århus C
 Andersen, Folmer, lektor, Haderslev
 Andersen, Fr. Peder, Sønderborg
 Andersen, Olav, stud. teol., Århus
 Universitet
 Andersen, P. Chr., Sønderborg
 Anker, Bodil, kontorass., Friservej 2,
 Charlottenlund
 Bag-Hansen, Ingeborg, fru, Brørup
 Bang, H. H., lærer, Kruså
 Baum, Bodil, kontorass., Stuhrs Allee 3,
 Flensborg
 Bendtsen, M. P., lærer emer., Halk
 Bjørn, Claus, stud. mag., Hede-
 grænsen 64, Glostrup
 Blom, Erik, afdelingsforstander,
 dr. med. vet., Helleskrænten 5,
 Søborg
 Boesen, Gerda E., fru, Frederiks-
 lundvej 37, Holte
 Boisen, Peter, landpostbud, Åbenrå
 Borg, Carsten, jun., Møgeltpønder
 Bracke, Aage, lærer, Hørup, Sydslesvig
 Büchert, Dorothea, lærerinde, Flensborg
 Christensen, Anne Ernst, lærerinde,
 Pandrup
 Christensen, Arne Søby, stud. mag.,
 Hovmestervej 17, København NV
 Christensen, Henrik Schjødt, stud. jur.,
 Køge Landevej 137, Valby
 Christensen, Inge Ernst, lærerstuderende,
 Kolding
 Christensen, Jørgen Krongaard,
 Haderslev
 Christensen, Steen Ove, stud. mag.,
 Østerbrogade 95 IV, København Ø
 Clausen, E., gårdejer, Flemløse
 Clausen, Hans, klaverstemmer, Åbenrå
 Clausen, Jesper Harris, skoleelev,
 Herlufsholm
 Damgaard, H., sognepræst, Ketting, Als
 Due-Hansen, Henning, stud. mag.,
 Tagensvej 15, København N
 Duus, Valdemar, stud. mag., Morbær-
 vej 18, Århus C
 Esbjerg Seminarium
 Eskildsen, Knud, lærer, Tystrup
 Feldbæk, Eva, stud. mag., Christians-
 vej 20, Charlottenlund
 Fjord, hr. og fru, Friskolen, Rødding
 Frank, Marius, ejendomsmægler,
 Rødding
 Frederiksen, Jørgen, assurandør,
 Haderslev
 Friedrichsen, Adolf, gårdejer, Helligård,
 Rørkær
 Friedrichsen, Ida, apoteksass., Dyrhave
 pr. Åbenrå
 Friis, Margrethe, fru, Hauge pr. Fjelstrup
 Fræmøhs, Niels Wedel, stud. mag.,
 Ærøvej 3 IV, København F
 Faaborg, Ilse Frees, fru, Haderslev
 Faaborg, Jens N., adjunkt, Haderslev
 Gosch, Wilh., pastor, Rendsborg
 Habekost, Kurt, lærerstuderende,
 Haderslev
 Hald, Sigrid, apoteker, Christiansfeld
 Haldrup, Kristian, gårdejer, Fredsted
 pr. Haderslev
 Halken, A., gårdejer, Langagergård
 pr. Christiansfeld
 Hansen, Asta Krinkel, fru, Sønderborg
 Hansen, Gerda, kontorass., Struer
 Hansen, Heinr. Peter, Gråsten
 Hansen, H. Hans, apoteker, dr.,
 Haderslev
 Hansen, Jens Andr., amtsforvalter,
 Åbenrå
 Hansen, Johan Helbig, direktør,
 Fiskebakken 4, Gentofte
 Hansen, Per, præst, Valbygårdsvej 86 I,
 Valby
 Hansen, Svend F., Strandhuse,
 Kolding
 Hastrup, Poul, landsretssagfører,
 Ørbyhage pr. Vonsbæk
 Horst, Jytte, lærerstuderende, Haderslev
 Hvidbjerg sognebibliotek
 Høyer, Maren, hotelejer, Lakolk, Rømp
 Jacobsen, Bent, direktør, Diemen
 pr. Åbenrå
 Jensen, H. P., direktør, Agerskov
 Jensen, Kaj Bent, lærer, Haderslev
 Jensen, Lars Damm, lærer, Augustenborg
 Jochumsen, August, advokat, Sønderborg
 Johansen, Johan Viggo, skoleelev,
 Varnæs
 Johansen, Vagn, pastor, Vodder
 Johnsen, Anders, landpostbud,
 Over Jerstal
 Johnsen, Carl, malermester, Haderslev
 Juhl-Sørensen, ingeniør, Hostrupskov
 pr. Åbenrå
 Juhler, Peter Jessen, fhv. bankdirektør,
 Åbenrå

TILLÆG TIL MEDLEMSFORTEGNELSEN

- Jürgensen, Viggo, redaktør, Åbenrå
Jørgensen, Birgit, lærerstuderende,
Haderslev
- Jørgensen, Niels, lærer, Kjelstrup
pr. Sdr. Vilstrup
- Jørgensen, Peter Jordt, stud. mag.,
Gammel Jernbanevej 25, Valby
- Kaustrop, Jan, stud. mag., Bregnegårds-
vej 5, Charlottenlund
- Kjær, Bent Erik, lærerstuderende,
Varde
- Knudsen, Jan, stud. mag., Vigerslev-
vej 68a, Valby
- Kock, Leif Chr., stud. teol., Tagens-
vej 15, København N
- Krarup, Gerda, fru, Hauchsvej 6,
København V
- Kristensen, Asger Eg, sognepræst,
Arrild Sdj.
- Kristiansen, P. B., præst, Flensborg
Kronenbitter, Elke, Lyksborg
- Kruse, Anette, stud. mag., Pile-
stræde 61 IV, København K
- Kaad, Peder, gårdejer, Mindebjerg,
Kirkehørup
- Kaas, Bue, seminarielektor, Esbjerg
- Larsen, M., kontrollør, Brunevang 97 I,
Brønshøj
- Lauritzen, C., hønseriejer, Humlegårds-
bæk pr. Haderslev
- Lauritzen, Chr., politifuldmægtig,
Holbæk
- Lauritzen, M., pastor emer., Padborg
- Lautrup, Engeline, fhv. gårdejer,
Vellerup
- Lind, Jørgen, depotbestyrer, Starup
pr. Haderslev
- Lindow, Niels, stud. mag., Kantorvej 53,
Søby
- Lorentzen, Christian, sadelmager,
Varnæs
- Lorenzen, Jens, bygmester, Sdr. Vilstrup
- Lund, Erik, stud. mag., Horsens
- Lundbæk, Morten, stud. mag.,
Bratskovvej 5, Vanløse
- Lysgaard, Gudrun, lærerstuderende,
Tistrup
- Løftholm, Carl, Lyshøj, Klemensker
- Madsen, Arne G., civilingeniør, Åbenrå
- Madsen, Christian Ø., pedel,
Christiansfeld
- Meyer, Carsten, læge, Haderslev
- Meyer, Hans Oluf, læge, Haderslev
- Meyer, Leif, lærerstuderende, Åbenrå
- Meier, Svend Johan, afdelingschef,
Hillerød
- Mikkelsen, Carsten, gymnasiast, Fårhus
- Mikkelsen, Erik, lærer, Haderslev
- Monrad, Jutta, fru, Gersonsvej 81,
Hellerup
- Mørk, Hans-Ole, stud. art., Viborg-
gade 30 I, København Ø
- Munksgaard, Jørn, gymnasieelev,
Struer
- Nielsen, Hanne Valsø, stud. mag.,
P. Andersensvej 3, København F
- Nielsen, Henning, lærer, Birkerød
- Nielsen, J. Krogh, læge, Sønderborg
- Nielsen, S. Boye, repræsentant,
Haderslev
- Nielsen, William, redaktør, Ærøskøbing
- Ohlsen, Svend, landinspektør, Haderslev
- Ottens, M., overkirurg, dr. med.,
Bakken 9, Glostrup
- Otzen, Carl, Langesø, Nordborg
- Ougaard, Th., boghandler, Haderslev
- Palle, Johan, repræsentant, Haderslev
- Paulsen, Peter, sparekassess.,
Haderslev
- Pedersen, Gunde, entreprenør,
California, USA
- Pedersen, Kjeld Møller, musiker,
Haderslev
- Petersen, Erik Strange, stud. mag.,
Åbenrå
- Petersen, Hans Chr., lærerstuderende,
Haderslev
- Petersen, Jørgen Flemming, disponent,
Gænger
- Petersen, K. Frugde, Døstrup Sdj.
- Petersen, Karin Kroen, lærerstuderende,
Fredericia
- Petersen, Peter, cand. agro., Odysseus
Allè 15, Hvidovre
- Petersen, Thomas, bankass., Ulkebøl
- Phillipsen, A., fru, Vestervang,
Vester Sottrup
- Ramsey, Margit, fru, Granfoss, Nordborg
- Rasmussen, Allan Hjort, museums-
inspektør, Esbjerg
- Rasmussen, Thorvald, pensionist,
Haderslev
- Raun, Iver H., overpakkemester,
Haderslev
- Ravn, Jørn, læge, Haderslev
- Rechter, Niels, skoleelev, Varde
- Refslund, Birthe, lærerinde, Jægers-
borgsvej 1a, Lyngby
- Refslund, Ejnar, læge, Esbjerg
- Resenberg, Margrethe, fru, Flensborg
- Schelde, Ingrid, lærerstuderende,
Kolding
- Schjødt Christensen, stud. jur., Tønder
- Schlichtkrull, Hans Chr., lærer-
studerende, Hestholm, Tønder

Schmidt, Erika, organist, Christiansfeld
Schrøder, Kaj, repræsentant, Haderslev
Skøtt, Carl, redaktør, Tinglev
Sohl, Inge, fru, Ringtved pr. Vojens
Solvang, Gunnar, Dybbøl
Spandet, N. C., fhv. førstelærer, Horsens
Stenz, Erik, stud. mag., universitetet,
Århus
Stuckert, M., overass., Tønder
Støvring, Anker, lærer, Bylderup Bov
Svendsen, Knud L., lærerstuderende,
Ny Kongensgade 20, København K

Sørensen, Niels Henning Bak, optiker,
Åbenrå
Thomsen, Aksel, gårdejer, Lindskov
Mølle
Thomsen, K., Nordby, Fanø
Thorius, Gerhardt, repræsentant,
Haderslev
Thulstrup, Helga, fru, Haderslev
Vibe-Petersen, Bodil, fru, Rødding
Wogensen, Alfred, kreditforenings-
fuldmægtig, Haderslev
Øster, Andreas, pastor emer., Randers
Aastrup, Ida, børnehaveleder, Haderslev

I serien
SKRIFTER, UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND,
er udkommet:

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25. (I boghandelen kr. 4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
3. Tønder gennem Tiderne. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Udsolgt.
6. Navneregister til H. P. Hanssens værker. Udg. af Johan Hvidtfeldt. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. 2. udgave revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Red. af Cl. Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Uds.

16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns Erindringer. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. Indb. kr. 12,00 (24,00).
20. Knud Kretschmer: Den sønderjydske Fond. Kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550-1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: Guldmedehåndværket i Tønder og på Tønderøgnen 1550-1900. Udsolgt.
25. Åbenrå Bys Historie I. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 16,50 (33,00). Bd. II udkommer nytår 1967.
26. Harald Jørgensen: To Ungdomsvenner. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk Psalmesang 1717-1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salt-handelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).
30. Tønder Seminarie-Stat 1788-1963. Indb. kr. 25,00 (50,00). Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen.
31. Peder H. Smidt: Hverdag og Fest - Vestslesvigske Minder. Udsolgt.
32. Jacob Fabricius d. Yngres Optegnelser. Tekst, oversættelse og noter v. pastor emer. A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Indb. 30,00 (60,00).
34. A. Andersen: Johannes Oldendorphs Selvbiografi. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: Danskuddannede Folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk Styre. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrhøldt: Haderslev Latinskoles Historie 1567-1967. Indb. kr. 25,00 (50,00).

SØNDERJYLLAND - HISTORISK BILLEDBOG

Tiden indtil 1864

v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 256 s. Indb. kr. 15,00 (30,00).
Ekstra solid indbinding kr. 22,00 (44,00).

*

I Historisk Samfund for Sønderjyllands serie af små, populære levnedsskildringer er udkommet:

Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livs-
historie. Udsolgt.

Hans Hansen: Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs
tjeneste. Kr. 5,00 (10,00).

Morten Kamphövener: Skrumsager. En sønderjysk fører.
Kr. 5,00 (10,00).

Johan Meyer: Det gamle Frøslev. Udsolgt.

Th. Kaufmann: Minder og tanker. Erindringer fra grænse-
landet. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Frederik Høyberg: Gennem 80 År. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Andreas Øster: Barn i Herrnhuternes Christiansfeld.
2. oplag. Indb. kr. 9,75 (19,50).

De to serier redigeres af et udvalg bestående af generalkonsul,
dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarielektor H. V. Gregersen, Haders-
lev, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, København, landsarkivar
Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tanderupgård.
Manuskripter og henvendelser til redaktionen iøvrigt sendes til redak-
tionssekretæren, seminarielektor H. V. Gregersen, Dronning Alexan-
drinevej 2. Haderslev, telefon (045) 2 20 83.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

der udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, udkom i 1966 med 436 sider med ialt 75 større og mindre artikler om sønderjyske emner i allervideste forstand.

☆

Abonnementsprisen 20,00 kr. årligt, (frit tilsendt).

☆

Tidsskriftet kan bestilles på ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå, enten skriftligt eller på telefon (046) 2 27 04.